

С52
7-450

1986
N1

ЭЛ-АЛТАЙ

1986

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Колич. пред. выдач.

3 ТМО Т. 1 млн. З. 2146—85

ЭЛ-АЛТАЙ

(Чүмдемел-кеендик жуунты)

Туулу Алтайдын бичиичилик организациязы белетеген

1986

Баштапкы чыгарганы

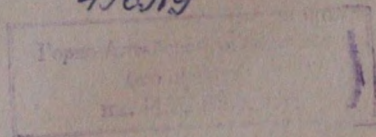
РЕДАКЦИОННЫЙ КОЛЛЕГИЯЗЫ:

Б. Я. Бедюров — Туулу Алтайдын бичинчилик организациязынын каруулу качызы, **Ж. И. Белеков** — поэт, **А. Я. Ередеев** — поэт, прозаик, **С. М. Каташев** — филология наукалардын кандидады, **Т. С. Торбоков** — Туулу Алтайдын бичинчилик организациязынын литконсультанты, тургузаачы редактор, **З. Ш. Шинжина** — кепке базап чыгарары учун каруулу редактор.

Э 450 Эл-Алтай: Литературно-художественный сборник. — Горно-Алтайск: Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1986. — 128 с.

Жаңырган жылдын жаңы жуунтызында партия ла башкаруунин документтерине каруу, Россия бичинчилеринин VI съезди керегинде, атту-чуулу учений, үредүчи ле бичинчи С. С. Суразаковтын чыкканынан ала 60 жылдыгына учурлалган, оныла колбулу ла ого жуугаш, кычырарга јилбилү ле тузалу ёскө дө материалдар јарлалат.

Э $\frac{4701000000 - 010}{M 138 (03) 86} - 59 - 86$

ПАРТИЯНЫҢ ДОКУМЕНТТЕРИН ШҮҮЖЕДИБИС

Эркемен ПАЛКИН,
бичиичи, парторганизацияның качызы

ЈААН ОЙ

Бис кандый јаан ойдө жүрүп жадырыс! Бастыра жанынан жаан ой... Озогызын ла эмдигизин көргөн каргандар бистинг жүрүмнинг же-
димин жеткилинче јарт көрүп јат деп айдар керек. Је ологро көрө ке-
зик ииттер кандый јолдорды өткөнисти, кандый жарыкка чыкканысты
јетире оғдобой, оноғ улам јетире тообой жадылар...

— Орөкөн, слердинг јаш тужыгар кандый болгон эди? — деген
суракка бир катап мындый каруу уккан эдим:

— Је, кандый болгон деп айдар?.. Агаш аяктағ өскө кандый ай-
актағ чай ичкем мен? Бир чамча-штанду жүргем бе, ол тушта?.. Эбире
көргөнинг — ээн ле кеен Алтай. Сагыганыс јангыс јас ла јай. Бастыра
албатының жүрүми ондый болгондо, канайдар...

Бир ле кижининг жүрүмининг туркунына эбире ончозы кандый ку-
булган! Ороонның жүрүминенг кижининг жүрүми, кижининг жүрүминенг
ороонның жүрүми көрүнөт деп айдарга јараар. Бойымның да јаш тужы-
ма көрүп ийейин. Бу качан болгон деп айдар?! Јууның ойи. Ол тушта
кижи, јаш бала, нени оғдогон, нени билген?.. Је ашташты, куруны бал-
дар билген. Арга јокто үзүги јок куру чай ичиш, јангыс ла шөлүреген та-
быш. Балдардың ичи тастак, тастак. Жмых кемириш, коозо собырыш,
өркөлөш... Ак карла өдүк јок, јыланаш жүгүрип бараткан уулчак көзиме
көрүнөт. Ол школго барып јат, балдары көп айылдан. Тууразында јат-
кан уйга једеле, мендеп тургузып ийеле, оның жадынына буттарын
јылыдып отуры... Ондо өдүк јок...

База бир мындый темдек. Јуудан көп шыркалу јанып келеле иш-
теп турган эр кизи айылга кирип, энеме кандый да ак бөс берип, кү-
лүмзиренет.

— Је муныла, тен, баш болзын, шалмар шидеп берзен? Не де јок
ине. Ончозы элеген, үзүлген... Ак та болзо, кийип жүргейим, канайдар.
Карын, оны да јүк арайдан таап алганыма сүүнип турум.

Бежен де јылдарда институтта үренип турарыста, «јок» деп неме
јолыста турган. Стипендия бир айдың курсагына јетпейтен, айылдан

суранып бичик ийерге тидинбейтенис, ненинг учун дезе, айылда база «жоктор» ас эмес.

Јерге јас келген чилеп, бежен јылдардын учы јаар јүрүм база бир эмештен эрип, жылый берген. Бистин колхозто баштапкы јагы туралар тудулган. Ол тушта мен мындай үлгөр бичиген эмитрим:

...Менинг де колхозым быылгы күсти
Байлык түжүмле мендеп уткыган.
Колхозчылар калганчы өлөгди обоолоп,
Тайгада малды өзөккө түжүрип,
Сыйга келишкенин үлежиپ турган.

Алтан-јетен јылдарда колхозтор, совхозтор байыган, албаты-јон тойынган. Је бу качан болгон? Чек бу ла жуукта не!

Ол тушта бир катап, тойдо, бир карганын айтканы ненинг де учун санаама артып калган — чочыгам ба, кайкагам ба?

— Канча катуны өткөн көөркийлер амырап, токынап ла алгай. Ичкей, јигей, јыргагай. Улус бу јагы тойынып келди не!.. — Карган өрөкөн кангазынан ыш чыгарып, улуска да эмес, бойына айткандый сананып отурган...

Бүгүн — сегизенинчи јылдар. Бастыра јанынан јаан өй. Ороон јангыс та жууда улу јенү алган эмес, ол јүрүмди јарандыраына, чындап та, кандый јаан једимдер ажыра келген! Бистин јүрүмле тудуш бир кичинек мындай темдек: ороон эмес болзо, јокту-јойу улустынг балдарын ол кату өйлөрдө кем үредер, кем интернаттарга јаттыргызып азыраар, јунар, кийиндирер? Ол ло балдар институттар деген өргөө-лөргө канайып једер, Москва, Свердловск, Барнаул деген городтордо канайып үренер?..

Мындай сурактар бисти бүгүн кайкатпай јат, ондый једимдерге јүрүмисте темигип калганыс. Је Совет ороон улуска канайып болушпаган деп айдар! Мынайда јүрек јажына айдар, ол кожонго түнгей. Ойгор бичиктерле ороон бисти тегин үреткен, оорулардан тегин эмдеген, јүсти-көсти јарыткан, јүрүмнин јаражын көргүскен. Улустынг курсак-тамагы да, кийим-тудумы да јаранган, санаа-күүн де курчыган. Орооннын телекей кайкаган өскө улу јенүлерин, једимдерин тоолобой до турум....

Ороон эмди, бистин өйдө, улуска база бир сүрекей јаан болушту келди. Албаты-јонды аракыдаштан айрыры, учы-түбин сананза, айдары јок јаан керек. Ол от-калапту жууда сүрекей јеткерлү ле казыр өштүни оодо сокконына түнгей, бу керектин текши једими база бир бешјылдыктын једимдерине түнгей деп айткадый. Јенерге бойыннын ийде-күчи јетпеген улуска ороон өйинде келип, јенес алдында јаткандый јеткерден, түбектен айрып алды, јагы јолго чыгарды. Бу керектин учуры келер өйлөрдө иле билдирер, јагы јүрүмде јарт көрүнер. Аракынын «сүүнчизи» јогынан јүретен арга бар турбай. Оттый изү, орчыландый јаан өскө сүүнчилер бар. Бис билбеген, көрбөгөн сүүнчилер ичкери јылдарда, ичке кару јаан иштерде, бийик ле ару јүрүмде!

Сегизинчи жылдар — жаан ажуга түңей: мынан ары жаңы телкемдер, жолдор, ыраактар көрүнөт. Бистин партиянын бирме жетинчи съезди бисти жүрүмнүн жаңы телкемдерине ле бийиктерине апарар, жаңы ийде-күчтер берер. Бастыра жанынан жаан ой. Озогы жүрүм атла жортконыла түңей болзо, бүгүнгү жүрүмнүн маңы чик жок түргөн: ого-бого жетпес, ичкери жолдо жаңы солундар, једимдер, кайкалдар... Коркышту ла сүүнчилү бу өйлөрдө городтор, журттар чечектердий өзөт, өзөктөрдө, чөлдөрдө лө улустын жүрүминде салым жайаган жолдор салынат; орооннын текиши бүдүми ле улустын күүн-санаазы јаранат, ар-бүткеннен кижі көрбөгөн, билбеген ийде-күчтер, эп-аргалар табылат. Алдыста турган он экинчи бешжылдыкта ороонистын түргөн јаранып ла там тыгып барарын бис бүгүн көрүп турубыс. Ол жаңы жаан бийикке чыкканынын бешжылдыгы болор. Бешжылдыктардын амадулары жүрүмде жаантайын бүдүп јат. Онын учун бис ичкери өйлөргө терен бүдүп, ол бүгүнгизинен артык жүрүмди озолодо көрүп ийерге мендеп сананадыс. Ороонистын алтамдары жаан. Ол кажы ла темдектерден көрүнөт. Бистин ороондо темир кайылтаачылар 1928 жылда бир минуттын туркунына 8 тонна темир кайылткан болзо, 1940 жылда — 35, 1973 жылда — 250 тонна! 1928 жылда совет нефтчилер бир минутка нефтьти 22 тоннадан алган, 1973 жылда — 802 тоннадан. Түменде нефть алары алтанынчы жылдарда башталган, 1982 жылда ондо бастыра алынган нефть эки миллиард тоннадан ашкан, Бакуга дезе бир миллиард тонна нефть аларга 104 жыл керек болгон... Јаңыс бу да темдектерден көргөндө, орооннын бүгүнгү өзүми кандый жаан, элбек, терен ле бийик деп айдар керек! Совет Союзтын Коммунист партиязынын жаңы Программасы, Уставы ла СССР-дин 1986—1990 жылдарда ла 2000 жылга јетире өзүминин Төс ууламјылары биске келетен жүрүмистин кандый болотонын элбеде темдектеп, јарт көргүзөт. Наука јанынан терен ле чоком чотоп, бастыра ийде-күчтерди алдынан ајарулу көрүп, албатыла оны таныштырып, оныла кожо шүүжип койгон мындый улу план телекей үстинде өскө кандый да албатыда јок. Јаңыс бу да бисти, совет улусты, сүреен сүүндирип ле оморкодып јат. Совет государствонун жаңы документтеринен көргөндө, он жылдын туркунына ороондо национальный кирелте эки катапка өзөр, бисте бүгүнгү күнге јетире жуулган производственный ийде-күчтий ийде-күч төзөлөр. Јүк ле беш-он жылдын туркунына! Бистин ороондый экинчи ороон тура берер дегениле түңей! Ороон мынайда өзүп барар болзо, ондо журтаган албатылар, иштеген улус, кажы ла кижі канайып өспөс?! Бистин јолыста — жүрүмнүн өзүми, эки-үч катап јаранатаны! Түргөн өзүм! Мыны ончозын бүдүрерге совет албатыга жаңыс жуу-чак бууад эдер аргалу. Јүрүм учун качан да болбогон улу иштерди бүдүрип тура, совет албатыга эн жаан өштүгө — жуу-чакка удура бастыра ийде-күчле тартыжарга келижет. Бу тартыжуда бистин ороон көп тө, жаан да јенүлер алган. Бу јанынан ол бастыра телекейдин ижемјизи. Ноябрь айда ундылбас күндөр өтти: бисле кожо, байла, бастыра телекейдин улузы КПСС-тин Төс Комитединин Генеральный качызы М. С. Горба-

чевтын ла США-нын президенти Р. Рейганның Женевада тушташка-
нына акту күүндеринен жаан аяру салган, эртен-эңир радио тыгда-
ган, газеттерге, телевизорго көргөн, энциклопедия сакаган, чочыган, ижен-
ген, көпти сананган, шүүген: туштажу нак өдөр бө? Айка керек там
курчыыр ба? Жаан жөптөжүлөр жок то болзо, баштапкы тушташтын
једимдери эмди бастыра телекейди сүүндирип јат. Кандый да болзо,
амыр-энчү јүрүмнннг ырызы бастыра калыктарга, улуска јуук. Бис,
совет улус, М. С. Горбачевко онын бийик кеминде өткөн ижи учун ак-
ту күүннстөн алкыш-бийан айдадыс.

М. С. Горбачев амыр-энчү јадын-јүрүм учун көп жаан шүүлтелер
айткан. Латин Америкада сүрекей көп улус ла балдар торо ло јокту
айалгада болгоннн темдектеп, ондый шыраны јоголторына бастыра
телекейде јуу-чактын керектерине чыгарып турган акчанын јүк ле
5—10 проценти једер, јүзүн-башка јеткерлү јуу-јепселдер белетеерине
аайы-бажы жок акча, ийде-күч чыгарганча, албатылардын јадын-јүрү-
мин јарандыраына болужар керек деп јартаган.

КПСС-тинг јангы Программасын кычырып, бис ойто ло јүрүм ке-
регинде сананадыс. Программада озо ло баштап албатынын јадын-
јүрүмин јарандыраы керегинде айдылат. Ишти акту күүнннг бийик
кеминде бүдүрери, техниканы тузаланарын јарандыраы, колло эдерин
астадары, совет улусты эн јакшынак кийим-тудумдарла, кажы ла би-
лени алдынанг квартирала эмезе турала јеткилдеери, улустын жаан
јаш жаап, узак ла су-кадык јүрерине аяру салары, јашөскүримди
једимдү үредүле өскүрери, спортло, ишле таскадары, бастыра алба-
ты-јон бай ла бийик санаа-күүндү болорына једери. — бу биске Улу
Октябрьдын берген јолы. Совет ороон ол јолло јенгүлү барып, эн јак-
шы өйлөргө лө эн жаан ырыска једерине аланзыбай јат.

Партия бойыннг Программасында албатынын культура аайын-
ча өзүмине сүрекей жаан аяру салып јат, ол эн жаан сурактардын би-
рүзи. Государствоннын аярузы салынган бу иште литература ла ис-
кусство эн бийик ле баштапкы јерде. Ол керегинде бис, бичинчилер,
Совет Союзтын Коммунист партиязынын Программасынан кычырып,
оморкойдыс, биске берилген иштин сүрекей учурлузын ла каруулузын
јарт сезедис.

«Албатынын культура аайынча өзүмнннг кемн бийиктегени сай-
ын эл-јоннын јүрүмине, онын санаа- күүнннг, јан-кылыгынын айл-
газына искусствоннын јетирип турган једими тынып ла элбейт. Онызы
творчество терең, јарт шүүлтелү ле чүмдемелдердин ийде-күчи элбек
болоры учун культуранын ишчилериненг, устарынан жаан каруулу бо-
лорын некеп јат».

Партиянын Программасында мынайда айдылган сөстөр биске,
бичинчилерге, јангы ийде-күч ле јаркынду күүн-санаа берип, эн јакшы
иштеер јол ачып јат.

Јүрүм сүүндирген аяруга јангыс ла јүректен эткен ишле каруу
јандыраар арга бар.

**ТУУЛУ АЛТАЙДЫҢ БИЧИЧИЛИК ОРГАНИЗАЦИЯЗЫНЫҢ
БАШКАРААЧЫЗЫ, РСФСР-дин VI СЪЕЗДИНИҢ ДЕЛЕГАДЫ
Б. Я. БЕДЮРОВТЫҢ СЪЕЗДТЕ АЙТКАН СӨЗИ**

Бир тил бар, нөкөрлөр, келеткен кўннинг тили эди ол, шак бу тилле бўгўн бистердин ончобыска куучындажатаран бй, айдынатаран туш.База јастырбазым, качан бу тил Төс Комитеттинг апрельдеги ле октябрьдагы Пленумдарынын тили деп чоқымдай айткамда, а бу тилле эмди текши бистердин јон куучындап, онызын бистерден де, бичичилерден, тен некежет.

Је бистердин ончобыс бу тилле бу трибунадан тен кеминде айдынып туру деген шўўлтеден айрылып болбойдым. А не дегежин, кечеги тилле эмди кемдерди кōдўретен, кычырып кōркōдōтōн эмезе оморкодyp бўдўм-јилейтен эди.

Бат, шак бу мынызынан мен де акту бойым Туулу Алтайдан келген оскō дō туружаачы-элчилерле кожо съездте укканы ла угулганынын төс укаа-учурынын бирўзин тōп алынадым — Отчетту докладтан да, кроссовкалар ла талондор керегинде Евтушенконын айтканынан да, ар-бўткенис ле адалык историябыс учун турушкан коручылдар-

дын ла адаанын алаачылардын јаркынду сōстōринен ле онојдо ок очōмик актаныш-отчеттордон до.

— Кайда слер, јаштар, јараштар? — деп, СССР бичичилеринин VI-чы съездинде Михаил Лукониннинг јоксынып кыштагандый сырлу сōстōри иле санаамда. А бистер, јинттер, кем кайдан, јўк арайдан айтыру-кычырулардан таап-сурап алгалы, бу ла мында, залда база отурганыс, је бистерди ајыктап-ајаратан, кōксине илиндиретен арга-кирелери јок болгон до, база канайдар. «Эх, менде сенин јаштарын болзо чы, Бронтой! Бу ончо кынтак-кайралды да, кўндў-кўреезин де кайдатан эдим, јўк бир тутамчазын да...» — деп, керееси јаркынду Кайсын Кулиев те эрелген кептў сōзининг кебедел сыркыны санаамнан чыкпас. Я. В. Смеляковтын да јап-јаш мени, Литинституттын борчогозын сургадып, акту бойын, ағылык кеберин арт-атпазы учун, чындык бичичининг, анчада ла арказында Пушкини ле Достоевскийи јок ас тоолу албатынын ајыкту каруулузы учун јакып айткан јалакай, учурлу ја-

лакай, кичеemelдү сөстөрүн эедип, эмдиге эске аладым. А шак мынызы меге чокым болуш, кичеemel-ајару ла бойынын ойинде јөмөлтө болбогон беди! Ондый эмес болгожын, мен де көпкөп суру-чабы јок калган, је јайалтазы јок дебейтен камык курааларым чылап ок, јүс такып јылыыйп, јол-салымнан тайкылып, јобой барып јыгылып эмезе јол бажында сыныгып, сый бастырып койбос бедим?

Бу үч күн улайын атту-чапту делегаттардын сөгүлтелү сөзинде канчын јажы качан-түкү ыраган эмезе јаш күрееде чотолып, јазымы јок каранына карыйтан јиттер керегинде јакшы эмес, јабар сырлу шүүлтелер артыгында айдылды. Је, тарынбастан айткажын, өрөкөндөр-нөкөрлөр, талкандажаар калай барды, талайыштар тайыс алды, — үстине, бойоор до шүүп-бодозоор, үстүгүге үкүстеш, макка эмес, је идеалга ичкерлеш — ол тудулу туйук неме бе, коркор коомой керек пе? Мынызы бичиничинин, анчада ла јаш бичиничинин, чеги-табы эмес пе? Бичинчи Москва дөөн јүткигени, Москвага тартынганы кинчек беди бу? Тон калды, темдек эдип, Есенинди, Павел Васильевти, Шукшинди, адакыда Евтушенконын да јолын алаалык!

Ылгап турум, айылап јадым, бу сөгүштер-сөйлөштөр, јабатуткуштар, өчөмиктер јанынан, адылыш ла арбаныш ортоноктор, боролор јанынан. А кемдер дейин, шак омор, боролор? Кажы ла кижы мыны угуп, бажыла кекип, јөпсинип, јок, бу мени эмезе коштой отурганымды адап-айдып турганы эмес деп бодоп-он-

доп јат. А ол ок өйдө боролор бар, көбизи омордын макта, сыйда, күндүде ле күрееде...

Је, күндүлү аксагалдар-агалар, бу учурлу бийик ајуда, там өрөлөп, чыгып јада, бистер ончобыс ајыктанып, кайа багып көрзөбис кайдар: а бу јиткегерге тынып, тынастаган, слерлердин јектеп «боролор» деп тургандар тоозында, айса болзо, актан-көктөн болбозо до, арга јөктөн тайанатан-јөлөнөтөн эмезе чылбыр-тискин тутуратандараар база табылар? Не дегежин, јөптү бедеер, јок бедеер, је бистин литературанын ончо үйе-кезектери једектешкен альпинисттердий үзүлбес буудамколбуда.

Јок, мен бу трибунага күчн кирип тыныган јит куча чылап, карыгандарын сүзерге чыккан эмезим. Тоомјыларды тоолодып, тоормош кептү томырып, бойымды быжулап турган эмезим. «Калак, мен эмес болзом, јар антарыла бербезин деп, канаттарым јайа тартып, тудуп турум» деген алтай чөрчөктөги јарганат болорго турганын јок.

Чын, бистин литература јылымдый бек, бузулбас, је ондый болордо, нөкөрлөр, чымылды маскалап кайдатан, болгобостон бойынын да бажын былча чаап аяабас. Уй-мылтыктан кучыйактарды не көчүрер? А кайда кепке базынатан, канайып чыгарынатан омор, јаштар, јайалталар, качан оморды слерлер президиум бийигинен, төрөөрдин теңкегинен талайдый чырайлар ортозынан, чындаптан боромтык, јайалта јок литература агынынан таап-танып болбой турганарда? Качан кезик, ас тоолу де-

ген калыктар литературазында андый обору жаан кайрактандар өскүлөп эмезе өскүрилип турганда, качан олоор бойыннын бичиктериле эмезе такып чыгарган талдамаларыла тегин де жукачак листахты жуа салып, жалмай алып турганда? А шак мындый түбек керегинде сөгүштү бир сөс тō жок. Же, андый дегенде, кайда ол бистердин тōс ээжибис, тō-зөлгө жаңыбыс: «Жииттерге текши жол ачык, каргандар текши күндүде»? Качан ондыйлар жылдар сайын там жаанап, оок то, жаан да суулардын агынын кечире бууй туткан плотина ош-кош боло бергенде? Литература-лык Россиянын жаан ла оок суу-ларынын агындарын буудактап туткан буунтылар качан жайла-дылатан?

Же бистин алтай литература-быстын, бистин автоном облазы-быстын чегине деп, карын, ырыс болуп, андый «аксагалдар» бис-те жок деп айдар керек, жүрерге де, тынарга да чик жок жеңил де, жайым да, оног өскө мен де бу трибунага база да он жыл жетпей-теним аланзу жок.

Бот, шак онын учун мен, Ман-датту камыстын докладында ай-дылганынча ас-мас жиит деген, а чынынча 40 жашка жеткелек деле-гаттар адынанг, а бойлоры десе Лермонтовтонг, Тукайданг, Есе-нинненг, Доржи Банзаровтонг чик жок жаанап калган бичиичилер адынанг мынайда айдатанын бой-ымнын акту чегим деп бодоп турганым ол: орооныбыстын да башкарузы жиидиркеди, бистин де литературабыста жаңырыш бо-лор!

Мен — Туулу Алтайдын, Рос-

сиянын 75 бичиичилик организа-циязы тоозында бирүзинин эл-чизи, алтай литературанын ады-нанг сөс айдып турум. Же Отчет-ту докладта бу беш жылдын тур-кунына бистер болбогон, жүрбе-ген чилеп, ол керегинде айдарга беш те сөс табылбады. Бисти, РСФСР элдеринин литература-лары аайынча Советтин рефе-ренттеринин табыла, Россиянын литература картазында «терра инкогнита» — табыскак тергееге кошкылап койтыр. А бу Совет де-зе, ачыгынча айткажын, жаңыс та биске эмес, же онойдо ок Сибирь-дин бастыра түштүк тергеезине аяруны чек этпей жат, жилбиркеш-тү көрбөй жат. А Сибирьдин түш-түгү десе — ол Туулу Алтай, Хакасия, Тува, Кузбасс, ол Төс Азияла, Монголия ла Төбөттинг, Орто Азия ла Кытайдын тапта-жып бириккенинде культуразы, көгүс потенциалы көрүмжиктү дейтен өзөк-киндик жер.

А бистин аркабыста 25 чакка улалып келген, жыл бичиктерде кебеделдеп, керелеп койгон ис-ториябыс бар, бисте агылык культуранын, эпиканын, этика-нын ла эстетиканын бек жаңжы-гулары, экологиянын анчада ла эмдигиде өдүни телекейлик учур алынып жаткан сурактарыла кол-бой, кижинин де айландыра ар-бүткеннин кин-колбузын аайла-ган ла айлаткан көрүм-турумыс, ээжи-жаандарыс бар.

Сибирьдин түштүгү, нөкөрлөр, ол жүк ле Обь, Эртиш, Енисей, Лена деген Сибирьдин улу суу-ларынын башталгазы эмес. Ол онойдо ок Сибирьде 1 миллион жыл мынан озо журтаган эн жеб-рен кижизинин эленчик кабайы

эди. Ол, адакы учында, эм үстине кижининг колы жетире тийбеген жум ар-бүткеннин, ару кейдин, агаш-таштын ла ичер суунун тергеези эмей. Сибирдин түштүгү — ол бистердин ээлеген ле бойыста чеберлеп кичееген, жок, жүк ле кичееген эмес, же үстине ар-телекейди ондогон билигисле, кеендик-жаражысла, бойыстын кейи-суубысла база, коқырлап айтса, слерлердин талдама ла өскө дө бичиктереерди чыгарарына чыгымдалгалак, тазада кестирткелек агаш-тажысла үлешкенис болуп жат...

Чын, бистер де бойыста кепке базатан органду болор амаду-санаабыс бар, а ол бистерде эмдиге жок. Удабастаң жаңы газет-журналдар көптөн чыгып баштаар дегени сүүндирет. Мыныла коштой, байла, бистерди де унутпас, бистерди де аярбай калбас, бистерге де кичеемел, килемжи эдилер деп бодойдым. Же, канайдар, москвичтерге жадарга андый ла жеңил эмес, тапчы болгожын, мынызын Р. Гамзатов жолду темдектеди, олор тонг өткүрө тыгылып-шаалып журтаган адында, нөкөрлөр, бистер эрик жоктон сакайгайс, бистер сакабаган, иженбеген эмезис, бат мынызы да бистердин ар-телекейди аайлап-ондогоныстын база бир аңгылык күүн-табыстын учурына кирип жат.

«Башкирдин балы бадар, кыйалта жоктон кырылар!» — деп, озогыда бир бичинчи кыйгылу айдырган. «Алтайдын инородецтеринин кырылатаны кыр аржанда эмес» — деп, буржуазный ученыйлар белгелешкен. Чукчаларда Анакреон жок, зырян-

дарга Тютчев жетпес» — деп, Фет укаалаган.

Же туку ол до өйдө, качан Арасейдин акту бойынын улу албатызы кааннын базынчыгы алдында аңказы ажынып, кыйналган туштарда, Сибирдин сүрекей ак-чек, сүрекей эркетендү орус улузы, онын патриотторы, адаанын алаачылары, ол тоодо Ядринцев, Потанин, Шашков ло Шапов, Вячеслав Шишков лө өскө дө көп-көп эрлер, каныгып-кайнап, килеп-өңзүрөп, аңчы-чалдон учун, түреде жидирктен үни-табы жок инородец учун турумкай туружып, туура баспай тартышкан. Келер өйди айладып, өскө сөстөрлө, шак бу бистердин слерле кожо жүрген өйибисти сананып, Сибирдин келер өйи ле культуразы керегинде амадап, олор онызын эки башталганын — орус ла национальный башталганын биригижип тапташканында, бирлик колбу-синтезинде көрөтөн. Бу синтез сүрекей једимдү-түжүмдү болды, онызын Сибирдеги текши литературабыс — орузы да, национальный да иле керелейт. Же бистин күнүнти критикабыс бу үзүлбес эжерлик бирликти тапташтыра аярып болбой турганы эм үстине ачу. Национальный литературанын ич системазындагы орус бичинчининг учуры база аңгылу ајаруда болор керек. Мыныла колбой көчүриштердин учуры ла кирези керегинде учукпаска база болбос, бу үч күнге онызы толо-жеткил айдылды, жолду сөстөр угулды.

Россиянын бичинчилери Бирлигине литературалардын өмө-јөмө колбулары жанынан ишти

тыңыдар керек, анчада ла эл-
жондор ортодогы телекейлик аре-
надагы бу ончо сурактар аайын-
ча бистин турумус табаручыл
учурлу, ичкеричил ууламжылу
болор учурлу. Слерле кожо бис-
тер акту бойлорыс Күнбадыш-
тын алдына бут бажына тура
тўжўп, жалканчыбас, жарамзыбас
болгоныста, «Жигулинин» де те-
гин ээзи машиназынын шилине
«Лада» деген орус атты латин
букваларла жапшырарга умзан-
бас эди.

Азия-Африка ороондорынын
бичиичилериле колбулар тудатан
Россиянын комитеди керегинде
тоолу сѳс. Бистин Россия Феде-
рациябыстын жаан жаны Сибирьге
келижет, једеген Азиянын текши
тўндўк келетейи, а бу комитеттин
ижи бисте јўк ле Орто Азия ла
Казахстаннын бичиичи карын-
даштарыстын керегине јарбылып
калган немедий. Чукотка Аляс-
кала таптажып турганын, Курил
ортолыктар, Камчатка, Сахалин
ле Приморье Тымык тегисле ту-
дужын, Алтай дезе Монгол ло Ки-
тайла грандажын ундытпай,
Россия комитединин ижин екпин-

делтер керек. Бу ишке јнит лите-
ратуралардын јаш, жаңы ийде-
лерин, Сибирьдин городторы ла
областьтарынын бичиичилерин эр-
чимдў тартып алар. Шак онызы-
на јѳмѳлтѳлў камаанын Россия-
нын Бичиичилер Бирлигинде Ос-
кѳ ороондор аайынча Камыс тѳ-
зѳгѳжин јетирер эди.

Амыр учун бу улу тартыжуда,
кўўн-санаа учун тартыжуда, ѳмѳ-
лѳштў ондожуда оок калыктар-
дын учурин, экологиянын, ар-
бўткеннин сурактарын бистер ка-
найда ондоп турганысты ајару-
га алганы чылап ок, јетире баа-
лабаска, јабызада кѳрѳргѳ јара-
бас. Бистер М. С. Горбачевтын
Женевада јакып айткан сѳстѳ-
рин јарт эзедип јадыбыс, онызын
Јулиан Семенов бойынын сѳзин-
де база такытты. А бистерге, Си-
бирьдин калыктарына, онын би-
чиичилерине ајдатан да неме бар,
кѳргўзетен де неме бар. Эң ар-
тык, эң ѳткўн контрпропаганда
бистер акту бойлорыс эмейис.

А Сибирьдин ўни — ол келер
ѳйдин ўни, јирме биринчи чак-
тын ўни, јирме экинчи чактын
ўни!

БИЧИИЧИЛЕР СЪЗДИНИН ТУРУЖААЧЫЛАРЫ КУУЧЫНДАИТ:

Ј. БЕЛЕКОВ. Јылдын ла јайгыда, качан Чуйдын јолын ѳрѳ-тѳ-
мѳн ѳткѳжин, Себинин боочызын эки јандай уй саайтан бир канча
фермалар турганы кѳскѳ кѳрўнер. Ајас та турзын, ургун јааш та урзын,
кажы да ѳйдѳ, тўнде де, тўште де, мындагы улустын часла иштеер
јаңы јок. Сок жаңыс јаң бар: иш ле тутабазын, иш ле јадып калбазын.
Элден озо — ИШ! Ол тегин малчы улуска тынган кейдий ле јўрген
јер-алтайындый керек болуп калган. Ары-бери канча ла ѳткѳмдѳ, ачка-
јутка алдырткан ол малчы улусты кѳрўп, эт-јўрегим «јым-м» эдим ка-

лар: слердин жүрген жүрүмигерге ле бүдүрген ижигерге жарамыкту керектер эдерге бистин үйе эмди белен бе? Кезикте сананып каларын: кару малчылар, кайран жолдоштор, слердин күнүн сайын бүдүргөн көскө көрүлбес ат-нерелү керектереердин алдына бистин чур-чумангыс жүк ле бор-ботко немедий...

Төрөли учун ак-чек иштеп жүрген кижин бүгүн эн жаан макта ла нерде. Ол бистин жаан байлыгыс ла жөөжөбис, ол керегинде чүмделген кеен кожон агару ла учурлу. Улу пролетар бичинчи Алексей Максимович Горький совет бичиичилердин Баштапкы съездин ачып тура, бистин совет литературанын төс геройы кижин ле иш болор учурлу деп, ол тушта жакып айткан. РСФСР-дин бичиичилеринин VI съездин бу сурактар кызыл учукла шидүлөп өткөн дезем, бир де жастыра болбос. Кижин. Иш. Ой. Россиянын канча тилдерле айдышкан карындаштык литературалары эмдиги өйдө бу сурактарды ла олордын бой-бойыла колбуларын канайда жартап, кандый кеминде көргүзүп жадылар? Кандый жаңы чүмдемелдер ле ууламжылар Россия литературазынын картазында жалт эдип, текши ажаруга кирген? Тонгмок суучактар канча кирези суулар болуп, кееркедимнин жаан талайына кожулган? Кайда орык жол, кайда жаан жол?...

Сурактар... Сурактар... Ээчийин өткөн бу алтынчы съезд ээчий эмес сурактарыла, эрчимдү курч куучындарыла, элбеде санандырап шүүлтелериле, элес эткен сыркындарыла солун болды ошкош. Ол азийгы ла аайынча кезикте токуналу, бой-бойын көөрөм мактаганду эмезе неме билбеечи болуп айдылганду, как куруга калчыганду өдөр аргазы жок болгон. Ненин учун дезде, эмди өй чек башка эмей, ол кайкамчылу, сыраңай каруулу ла бийик некелтелү.

Бүгүнгү өй — ол КПСС-тин Төс Комитединин апрель айда (1985 ж.) өткөн Пленумына башталган өй. Партия бойынын исторический учурлу XXVII съездине бастыра жаанын белетенип турган сүрекей каруулу өй. Бистин жүрүмдиги онон ары жарандырага баштаган жаан жаңыртууларлу өй. Жүрөктериске жаркынду ижемжилер ле быжу бүдүмжилер жайаган өй. Экинчи мунгылдыктын бозогозында турган бийик революционный өй. Бу өйдин талай-тенгизинде төрөл Коммунист партиябыс бистин совет калыктын бузулбас керебин качан да өтпөгөн жолло ичкери бек ижемжилү аппарат. Партиянын съезд алдында элбек шүүжүге жарлаган документтери — бу жолды, коммунизмге баратан жолды, жарыданан жарыккыш болор.

Жүрүмде, ол тоодо литературада, керектү жаңыртуулар ары жаанын бойы качан да келбес. Мында элден озо өмө-жөмө болоры, текши жаан керек алдында бирлик ле жаана баспай турары, ишти эмдиги ле келер өйдин некелтелери ле диалектиканын ээжилери аайынча төзөп лө өткүрүп билери сыраңай керектү. Ол керегинде съезде куучын ачыгынча ла чикезинче болгон, санандыргайды шүүлтелер ас эмес угулган. Кыскарта айткажын, бичиичилердин эн жаан жуунында куучын жаңыс ла литература ла оныла колбой сурактар керегинде болгон эмес. Жаан литература — ол жаан жүрүм. Ол бистин амадуларыс ла

ижемјилерис, сўўнчилерис ле сўрнўкчилдерис, аланзуларис ла ачур-
каныштарис. Литератураның чындыын ла онын јўректерге ођўнгизин
там тыңдарыла коштой экологиянын туура салбас сурактарын, эрў-
ўл јадын-јўрўм учун турумкай тартыжарын, Эне-Тўрўлистин кереесте-
рин чеберлеп ле энчиленип јўрерин, кандый да кату болзо, је чынды
чын деп айдып билерин, бўткўл албаты болуп па айла јўк бир кўрее
улус болуп јўретен бе дегенин ле эмдиги јўрўмнин оскў дў суракта-
рын делегаттар кўнў тургускандар.

Юрий Бондаревтин культура керегинде окылу сўзин, Василий Бе-
ловтын тўрўл јери ле ар-бўткени керегинде оңгўрее санааларын, Ва-
лентин Распутиннин орус литератураның жанжыгулары керегинде чер-
тенип айткандый сўзин, Евгений Евтушенконын публицист екпиндў
курч эрмегин, Софрон Даниловтын, Давид Кугультиновтын, Юрий
Прокушвинг, Евгений Сидоровтын ла бир канча оскўлорининг де куу-
чындарын сўрекей соныркан ла эбелгендў уккам.

А бистинг јерлежис, Бичинчилер бирлигининг каруулу качызы Брон-
той Бедюров съездтин бийик трибуназынан сўс айдарда, бис, Туулу
Алтайдан барган бичинчилер, канайып сўўнген-оңпўртўн эдибис!..
Онын куучынын зал да, президиум да ајарулу угуп, изў колчабыжулу
јарадула уткыган. Текши јанынан алза, бу темдек бистинг Туулу Ал-
тайдың Бичинчилер бирлигине эдилген јаан бўдўмјини ле онын тоом-
язын керелеп јат.

Литература бистинг ороондо, чындап та, бастыра эл-јоннын ајару-
зында ла чылазыны јок кичеемелинде. Онызын Россия бичинчилерининг
VI съезди база такып јарт кереледи: ол Кремльдин Јаан Оггўозинде
ле Союзтар Байзыгында оtkўн, онын башталарында тўрўл Коммунист
партиянын ла Совет орооннын башкараачылары, эл-јоннын чыгарту-
лу улuzu элбеде турушкан.

Бистинг де алтай литератураның оtkўн јолын, онын бўгўнги кемин
ле амадуларын сананып, «литература — ол текшипролетар керектинг
бир бўлўги» деп, Ленин айткан сўстўрдин учурын јўрегимле ондойымы.

Алтай бичинчи — ол бўгўн бистинг областъта тоомјылу обществен-
ный ишчи. Ол бўгўн партия обкомынын ла облисполкомнын, бастыра
эл-јоннын текши ајарузында, городто ло јуртта, ўредўлў заведениелер-
де ле ыраак турлуларда јаантайын сагыган айылчы. Бичинчиге эдил-
ген сок јангис некекте — јакшы бичиктер бичири, эл-јондык керекте
эрчимдў болоры. Анчада ла биске, ас тоолу калыктын бичинчилери-
не, «эрчимдў ишчи болор» деген некекте анайда ок јаан учурлу болуп
јат. Ол керегинде съезде база темдектелген эди. Чындап та, Европа-
да бўткўл чактар туркунына болгон Орныктырунын ла Ренессанстың
ойлўрин бўгўн бисте јангис ўйе улуска оdўртў келижет. Телекейлик
культураның ажузына чыгатын јенил эмес јолдо эдилбеген керектер
бисте эмди де ума јок кўп...

Оныла коштой, јўрўм бойынын кажы ла эбирилчигинде јангыдан
ас эмес сурактар тургузып јат. Андый сурактар бўгўн бистинг де ли-
тература алдында канча кире турганча. Ол керегинде оtkўн јылда от-

чет ло выборлу јуунда јарамыкту куучын болгон, онойдо айткажын, ондый куучын улам сайын өдүп јат. Балдардын литературазы, критика, драматургия, публицистика аайынча, а јииттердин салымы, төзөмөл сурактар кайда... Мен бодозом, анчада ла публицистикада бүгүн бистинг кычыраачылар јаны сөс лө јаан куучын сагып јадылар. Эмдиги јүрүмде көдүргедий курч сурактар, чыгара айткадый шүүлтелер ас па?

Ар-бүткенди корыыр сурак бүгүнгү өйдө бойынын учурыла, амыр-энчүни корыырыла тег угула берди. Ол јүрүмнин өзөк-тамыр сурагы. Кайда да улуска ичер суу једишпей јат, кайда да бу ла бистинг тынган ару кей улустын јүк ле сананган санаазында, амадаган амадузында арткан.

Калганчы өйлөрдө Алтайдын да агаш-тажы керегинде чочыдулу куучындар астабай барды (VI съездтин трибуназынан ол база угулган). Чындап та, озогы улустын эрмегин уксан, темдектезе, Коротынын суузын болгон ло јерден атла да кечип болбозын, а Улалунын суузыла агаш та агыскан өй болгон. Алтын-Көлдү айландыра турган алтын-күмүш тайга эзен-амыр артар ба? Кадынды өрө тудулып баратан бир канча электростанциялар ар-бүткеннин кеендигин база да тым тургуспас. Је бис, мында јуртаган эл-јон, төрөл јерис экономика да јанынан тын өзүмдү болгонын көрөр күүнис база бар... Бу ончозы јенил эмес сурактар. Алтай литература ол керегинде бойынын сөзин эмдиге айткалак.

Бу ла Горно-Алтайскта јаткан бир мындый кижы билерим: «Алтай литературадан кемди кычырар? Анда Бальзак та, Стендаль да јок» — деп, ол күлүк айдынып отурар. Је Бальзак та, Стендаль да кандый ла литературада ас учурап јат. А соныркаган кийнинде солонгый сөс-төрдү алтай да үлгерден табарын. Литературазыла јилбиркебей турган андый улус эмезе тыш бүдүми килтиреген, је ич јүрүми куру, эмезе калын акчага сүрүжип, ончозын ундып салган. Кезик деремнелерде эмди бичинчилерле туштажулар да өткүрери јенил эмес боло берген. Је ол керегинде алдынан башка куучын болгой...

Јаңыртунын өйи. Ол бистинг јаан јүрүмнин кажы ла бөлүгинде өдүп јат. Ол тоодо бистинг литературада...

А. АДАРОВ. Качан да түгенбес иш, учы јок бедрениш, учына качан да чыкпас амаду. Бу литература, искусство деп неме, мен санан-зам, андый болуптыр. Учына јеттим, бийигине чыктым деп айткан тушта, ончозы божогоны ла ол. Айлаткышта, көк тенгериде уч јок, литература ла искусство база андый, јангас ла олордын бийик ажулары, сүмер тайгалары, түби көрүнбес тенгестери бар. Орчылан макту ойгор Пушкин поэзияда эн бийик сүмер, эн бийик ажу. Андый сүмерлер, андый ажулар телекейлик литературада ас эмес: Байрон, Гейне, Бальзак, Толстой, Лу Синь, Тагор. Је бу бийиктерди көрүп тура, бис неге амадап јадыс? Олордый бийик болорго ба? Олор чылап мөңкү артарга ба? Јок. Је амаду түнгей ле ичкери апарып јат. Кажы ла үйенин бойынын амадузы бар, бойы једейин деген боочы бар. Ого ол је-

дип болор бо айса бийик сүмер болуп өзөрдинг төзөлгө тѳнѳ болуп артып калар ба? Пушкинди эбире јаан јайалталу поэттер иштегенин кем билбес? Толстой до ээн јерден келбеген. Оны да улу орус литература, улу орус калык бийикке учурткан эмей. Улу калыктын уулы болорго кандый јакшы, кандый ырыс! Калык сенин јайалтага канат берип, ийде берип, ѳрѳ кѳдѳрип јат. А бис ас тоолу калык. Айткан сѳскѳ јангылга арай угулып јат. Онынг да учун кезик поэттер тын кыйгырарга, Маяковскийге айса бѳгѳнги јарлуларга тѳнгей болорго албаданып турган эмес пе? Је ол кыйгы кыйгыга тѳнгей эмес, шылыраган ѳлѳндѳр ортодо чычканнын чынгырганына тѳнгей. А алтай поэзия, алтай кожон ағаштардын шуулажына, салкынду кѳнде јайканган ағаштардын шуултына тѳнгей. Анчада ла Павел Чагат-Строевтинг, Лазарь Кокышевтинг ѳлгерлерининг кѳѳлери андый.

Анайда ок албатынын поэзиязы, эрјине кожондоры, канатту сѳстѳри, алкыштары. Бу поэзия телекейдин кандый ла албатыларынын поэзиязыла тең турар аргалу. Је ол поэзиядан ѳзѳп, оны там бийикке алып чыккан поэт бисте јок. Андый јаан керекти кѳдѳргедий поэт Лазарь Кокышев болгон эди. Је јѳзѳн башка айалгалардан улам, јѳрѳмсалымнан улам, Лазарь Кокышев бу ишке бастыра бойын беринип болбогону ачу. Ол јайалтазынын јарымынан кѳбин јаш ѳйени ѳскѳрерге, јангы алтай литератураны кѳдѳрерге берген деп айтсам, јастыра болбос. Ого ѳзеери ончозынан озо болойын, бийик болойын деп ол чек јѳткибейтен. Мыны ончозын Москва јаар учуп барадала санандым. Анда Россия бичичилерининг VI-чы сѳезди ачылып јат. Учардан озо биске уткалу, учурлу сѳстѳрди обкомнын да, крайкомнын да јаандары айткан. Айдары јолду. Биске ле јакшы болзын, Алтай јерининг, албатызынын адын чек, бийик тутсын деп сананган эмей. Бу сѳездке мен не амадап барып јадым? Ого барган кижѳ санаалу, ойгор, јайалтазы бийик боло берер бе? Јок, ол ло бойы артар. Јангыс ла анда јолыгыштар, солун куучындар, кѳпнациональный Российский литературанын тыныжы сезилер.

Бис — Москвада, «Россия» гостиницанын Қызыл площадь јаар кѳргѳн кѳзнѳктѳри. Онын учун Кремльдин кызыл чолмондоры, ѳргѳѳлѳри, серкпелери, Василий Блаженныйдын храмы чек ле јаныста немедий. Коштой. Кѳзнѳктинг ары јанында. Кыш. Декабрь айдын кѳндери. Боромтык карлар ѳткѳре бистин кыбыска Қызыл площадьтын, Кремльдин отторы, кызыл чолмондордын јаркыны ѳдѳп јат. Мында Эркемен Палкин, Бронтой Бедюров, Сергей Каташ, Јыман Белеков ло мен. Сѳездте куучынды кем айдар? Ондо солун нени айдар? Айтса да, јакшы айдар керек. Алтайыстын, албатыбыстын ѳни ойгор ло тѳп угулзын. Јаан трибунага чыгып алала, камык калыктардын бичичилерининг алдына ујан сѳс айдарга јарабас. Текшироссиялык литературанын сурактарына ајару эдер керек. Элбек шѳѳлте керек. Ол шѳѳлте сѳездте отурган ончо улустын јѳректерине табарзын. Сѳсти, айла, бистин делегацияга берер бе? Куучын айдарга турган улус кѳп ине. Бронтой Янгович тѳндерле бичинип ле јат, манзаарып ла јат. Бис база онон-

мынаң шўўлтелеристи айдадыс ла. Бу жаңыс Бедюровтың кереги эмес, алтай албатының кереги, оның сōзи. Ол Гамзатовтың, Бондаревтың, Исаевтың улуска сōс айдарға жеңил. Олор совет литературада жарлу улус. Олор эмди бойлорының мағының жаркынына да жүрер аргалу. Терең шўўлте жок то сōс айтса, шўўлтелүдий көрүнер. А бистинг Бронтой Бедюровты кем билер? Эмди тура ас улус билер. Айдарда, ончозы билзин, көрзин, онгдозың деп айдар керек.

Он биринчи декабрь. Кремльдин Жаан Оргбōзи. Съезд бийик көдүрингилү ачылып жат. Президиумда партия ла башкаруының башчылары, ады жарлу бичиичилер. Сергей Владимирович Михалковтың докладын аярулу уктыбыс. Жаңы шўўлтелер ас, ол ло озогы сōстөр, озогы ады жарлу улус. Же терең санаанан, ого база жаңы нени кожорың? Беш жылдың туркунына база кандый улу ачылталар, жеңүлер болор? Жүс жылдың туркунына жаан жайалталу жүк ле эки-жаңыс бичиичи өзүп жат. Бүгүн бу президиумда отурган жаан, жарлу бичиичилердин кемизи өлүмнинг чертүзининг кийининде тирү артар? Кандый да жаан мактулу поэтер ары ла болуп жыгылза, ады-жолы ундылып калат. Бир орто жайалталу поэт айткан: «Тирү ле жүрзем, адым макталзың. Өлүп калзам — кайдалык. Меге түңгей ле». Оның да учун тирүлер тирү жүрерде, макка жүткип турганы жарт. Же мак — ол ыш; от салбаза, ыш жоголып калар. А мактың отторы кайда күйүп жат? Журналдарда, газеттерде, радио, телекөрүлтеде, литературный эңирлерде. Мактың устары база бар. Орто до жайалталу бичиичини ойгор, улу эдип салар. Оидыйлардын үзүги жок сōзин тыгдап, олорго, чындап та, бүде береринг. Анчада ла тегин кычыраачы. Көп бичиичилерди өйинег өткүре көпчиде мактап жадылар. Оның да учун олор өлзө лө, магы жап эдип өчүп калат. А мактың устары база бир албаданкайды өрө көдүрин ле жат. Бу база иш ине. Ас албатының кандый бир бичиичизине аяру эдип, оны өрө көдүрип турганы — мынызы элдег ле озо албатыга эткен аяру. Қанайдар база, жайалтазы жарымдай да болзо, албатызының адын ададып ла жүргей база! Кезик жаан бичиичилер жаш баладый бүдүңкей ле жүреги ым-жак болуп жат ине. Балык жокто балбакбаш та балык эмей база. Балбакбаш бойын ас ла болзо акуладың бодойт. Кедейип, кербалыкка жежерге жүрет. Же литератураның талайында ол до кортон омок жүзүп жүргени жакшы.

Гамзатовтың, Алексеевтың, Исаевтың сōстөрин делегаттар ла айлчылар учына да жетире укпадылар. Колчабыжулар жаңыс ла жызырап жат. Мен озо баштап бододым, улус олорды сүйүп ле жарадып турган болор деп. Оноң көрүп турар болзо, жүр ары, сōзинди укпазыс дегени болуптыр. Камык улус кайра көргөн тушта кандый да эр-күлүк чыдажып болбойтон эмтир. Анчада ла макка, сүйүшке үренип калган улуска мындай неме көрөргө кандый күч. Айла олор жакшы, чын сōстөр айткан ине. Экинчи күн съездтин ижи Союзтар байзыгының Колонналу залында өткөн. Текшилей сананып көрзөм, төп санаалу, терең шингештү куучындарды Евтушенко, Бондарев, Распутин, Белов, Бедюров айткандар. Олордың куучынын делегаттар жаан аярулу уктылар. Же

бу куучын айткан улус — ончозы жарлу бичинчилер. Олор жаан жуундарда, съездтерде мындай куучындарды ас айткан эмес. Темигип калган кайракандар ине.

А бистин делегат — јинт кижн, кичинек автоном областтын уулы. Ого мындай жаан улустын, жаан съездтин алдына сс айдарга, элбек куйун коргузерге јенгил эмес. Айла сс эн учында берилген. Ол керегинде Эркемен Матынович јакшы бичиди. Качан Бронтой Бедюров трибунага чыгарда, бис јурекегерис шмиреп, тымый бергенис. Је, је баштапкы ла минуттан ала Бронтой Бедюровтын ссстори залда улусты аптай тартып ийдн. Бис јенгил тындыбыс. Улус ајарулу угат, колчабыжулар јызырайт, президиумда отурган јаандар да сс айдаачы јаар бурылдылар, база кол чабынгылайт. Чырайларынан корзом, олор бистин делегаттын ссстори јарадып турган болгодый. Бронтой Янгович сс айдарга тыг кижн — омок, унгур, јалтанбас. Онын уни Колонналу залда јангыс ла јынгырап турган. Трибунада кем? Нези башка! Је трибунадан Туулу Алтай куучындап јат! Јакшы куучындап јат, јалбышту. Бистин суйнип турганысты не деп айдар! Куучынын кийнинде колчабыжулар јызырай берген. Бу ойдо съездтин ижин башкарып турган Феликс Кузнецов суйчилу айткан: «Сурекеј јакшы куучын! Съездеги прениелер мындай куучынла божоп јатканы кандый јакшы! Туулу Алтайды уткып турум!»

Зал куйлеп, јангыс ла «Туулу Алтай!», «Туулу Алтай!» деген ундер угулат. Бисти делегаттар курчап ийдилер, телекорустин, газеттердин улусы југурип келди. Бистин делегаттын куучыны ончо улуска јараган. «Горноалтаецтер эмес, гордый алтаецтер» деп, кем де кокырлайт. Бистин суйчибиске ончо делегаттар суйчилери кожулганы кандый јакшы. Јер-Алтайыста јангы улус озуп јат. Мынан да жаан жуундарда јалбышту, терен шуйлтелу сс айдар уулдар чыгар...

Бу кун бис ончобыс ырысту болгоныс. Кызыл площадь, Кремль јаар коргон жаан кознокту кыбыста суйчилу отурганыс. Куйуниш те, аныланыш та, мактаныш та јок. Мынан ары нак јурери, иштеери јанынан куучын болгон. Кыбыска таныштарыс келген. Одус жылга корушпеген инокорим Солбон Ангабаев, азыдан бери таныш, жарлу жаан хакас поэт Михаил Килчичаков, Якутиянын, Новосибирдин бичинчилери, автоном республикалардан келген делегаттар бисле кожо суйген. РСФСР-дин бичинчилеринин алтынчы съездинде Алтай јеристин уни јарт ла чокым угулды. Мынан ары текши литературабыстын, албатыбыстын ады элбеде угулар деп иженип турум. Јангыс кижинин ады эмес, јайалталу ончо бичинчилер адычабы угулзын! Ондый ой келген. Јангыс ла нак болор керек. Жаан литературага эпту јыртыктан, колдыг-буттын аразынан кирбей, жаан эжиктен омок ло топ кирер керек. Алтайдын адынан, жаан јайалталу алтай литература адынан. ...Кобром санаалу, кодурингилу шуйлтелу јанып келдибис. Эдилбеген иштер, јединбеген амадулар эмди де коп. Алдыбыста бийик ажулар. Иш, качан да тугенбес иш. Ойто ло бедрениш, јолыгыш. Јурумди јангыс ла билер эмес, је оны литературада, искусстводо чын коргузер деген амаду.

Тышкары кыш. Ак карлар айланат. Бичинетен столым. Бу менин иштенетен јерим. Онын үстине ойто ло бажым энилет. Кижини өрө көдүрип, сүүн, анчада ла нөкөринди.

Базынып сүүнетен сүүнчи база бар. Је оныла өскө кижн сүүнгей.

С. КАТАШ. Бистин јүрген өйибис сүрекей екпиндү, јилбилү, ку булталу ла удурлашту. Кижилик јангы, ижемји салган 1986 јылга кирди. Је јер-телекейде аайлалгалак өдүни ле курч сурактар эм үстине көп.

Јебрен түрктөрдүн календариле јанырған јыл — Бар јыл. Ол керегинде алтай оос чүмдемелде кеп-куучындар, алкыштар арбын. Олордын түп шүүлтези — јыл јакшы, ырысту ла түжүмдү болор учурлу. Бу јыл шак андый болорына акту јүрегимнег иженер күүним бар.

1986 јыл јангыс та Бар јыл эмес, эн учурлузы — бу јыл КПСС-тин XXVII съездинин, он экинчи бешјылдыктын јылы, бистин орооннын, анайда ок автоном облазыбыстын бешјылдыкка ла экимунгынчы јылга јетире экономикадагы ла социальный өзүмнин Төс ууламјыларын јүрүмде өткүрери јол алынган јыл.

Бу он беш јылдын туркунына бистин ороон, анайдарда Туулу Алтай, канайда өнжип, өрө өзөрүн сананып ийгенде, өктөмжиреп, канаттала бергенин сезедин. Айтпаза ла, бисти ичкери алдыбыста кандый кубулталар сагып турганын күн-эртеде, тутканча ла билер арга јок. Съезд алдындагы документтерден бодогондо, јангы чактын башталгазында бойыннын экономикадагы аргазыла эки Совет Союз болор!.. Чүмделте айтса, бис 15 јылдын туркунына 68 јылга једип алган једимдериске тенджерис.

Төс ууламјыларда бирјолдыкка мынайда айдылган: «Кадындагы ГЭС-ти тудуп баштаар». Бодозо, мында аңылу бир де неме јоктый. Је бу сөстөрдүн учурин тереңжиде шүүп көргөндө, көзинин алдына Туулу Алтайдын социальный ла экономикадагы айдары јок јаан кубулталары илелене тура берет. Бичиичилерге бу јангы романдардын, туулардын ла очерктердин темазы.

Түргендей ичкерлеш качан ок башталып калды. Алдындагы бир кезик кемјүлөр такыптан көрүлген. Анайдарда, бистерге де, бичиичилерге, једимдеристи ылтам такыптан көрүп, јайаан ижибисти там эрчимделтип, бийик тебүле көндүктирер керек. Шак андый эрчимге бисти съезд алдындагы документтер ле түгенген јылдын адакы айында өткөн РСФСР-дин бичиичилеринин VI съезди ууламјылайт. Онын ижинде Туулу Алтайдын алты бичиичизине, ол тоодо меге, туружар ырыс келишкен.

Кычыраачыларга чокым иштин аялгазында өткөн съезд ле онын јараткан Јөбиле колбой Туулу Алтайдын бичиичилеринин алдында турган сурактар керегинде куучындап берерге турум.

Москвага атанар тушта бисти партия обкомында онын баштапкы качызы Ю. С. Знаменский ле партия обкомынын качызы Б. К. Алушкин уткыгандар. Барнаулда бис партия крайкомынын баштапкы качызы

Ф. В. Поповло, партия крайкомынын качызы А. С. Желябовскийле тушташканыс. Область ла крайдын башкараачыларынын бистерге эткен аярузы — алтай литературанын тоомжызы бийиктегенинин жаркынду кереези. Онызы бисти оморкодот, жүрер ле иштеер кодүринги берет. Ого литературада эр-марлу ишле, бйдин некектелерине келиштире жаңы, көрүмжилү чүмдемелдер жайап, каруу жандыар керек.

Москвада Кремльдин Жаан Оргбозинде съезде туружып тура, бистин амадубыс бирлик болгон — ол КПСС-тин Төс Комитединин 1985 жылда апрельдеги Пленумынын соңында болгон кубулталар керегинде калык-жонго, кычыраачыларга жазымы жогунан төкпөй-чачпай куучындап берери. Онызын съездтин ижинин өткөн аайы, онын делегаттарынын айткан куучыны жарт кереледи. Курч, чындаптан партийный куучындар көп болгон. Андыйлардын тоозында мындай бичинчилердин куучындары: Ю. Бондаревтин, М. Каримнин, В. Распутиннин, С. Залыгинин, Е. Евтушенконын, Д. Кугультиновтын, бистин бичинчилик организациянын башкараачызы Б. Бедюровтын.

РСФСР-дин бичинчилер Бирлигинин Башкартузынын Председатели С. В. Михалковтын докладын шүүжеринде текши тооло бежен киж куучын айтты. Ол куучындардын көбизинде жер-телекейде амыр-энчүни корыыры, бу каруулу керекте бичинчинин учуры ла жери, айландыра турган ар-бүткенди чеберлеери керегинде сурактар кодүрилген. Чокымдаза, куучын кажы ла совет кижинин жүрегине жуук, өзгүр сурактар керегинде өткөн.

Алтынчы съездтин бир аңызы неде дезе, меге алдында туружарга келишкен төртинчи ле бежинчи съездтерге көрө, анда тегин калыраш, көбрөш, көпчидиш жок болгонында. Андый мууканыштар болгоны керегинде агы-көгинче айдар керек. Ол улустын куучыны жөмөлтө лө жарату алылбаган. Жаңыс сөслө, бистин делегат Бронтой Бедюровтын айтканыла, бичинчилердин форумынын туружаачыларына жаңыс ла апрельдеги ле октябрьдагы Пленумдардын тили жарт ла жуук болгон.

Съезде литература ла калыктын колбу-тамырынын төс учурлу сурактары шүүжилген. Онын ижинде КПСС-тин Төс Комитединин Пожитбюрозынын члендери ле членине кандидаттар, идеология учредениелердин каруулу ишчилери турушкандар.

Съездтин туружаачылары КПСС-тин Төс Комитедине бирлик күн-санаала Самара жараткандар.

Адакы жуунда С. В. Михалков мынайда айткан: «Бистин съезде жаңыс та литература керегинде эмес, је эн жүрүмдик сурактар шүүжилди. Жайаан иштин идеялык ууламжызы ла чындыгы учун, чүмдемелдин кижиге жакшынак камааны учун культуранын устарынын каруулу болоры та бийиктейт. Бүгүнгү куннин төс сурагы — калыктын жүрүмиле колбуларды там бектештирери, социалистический бүдүм-кеберлү жүрүмди чындык ла бийик кееркемел кеминде көргүзери, бистин ичкери өзүмбисти түргендедерине жөмөжөри. Историянын эн жаан учурлу кереги КПСС-тин XXVII съезди алдында Россиянын бичинчилери жайаан

иште бар аргаларын такыптан бүдүмжилү көргүстилер. Онызы биске партия ууламжылап турган идеология иштин жаңы каруулу бөлүгинде эрчимдүү туружар арга берет».

Бу айдылганы аайынча биске, Туулу Алтайдын бичинчилерине, төрөл Коммунистический партиябыстын улу амадуларын бүдүрерине болужып, эки такып көп арга-чыдалла иштеер, партия бисти идеологиянын төс жуучылдары деп чотоп турган адында идеология ижинде там эрчимдүү туружар, тегин кижинин нерелү ижин, совет калыктын амыр-энчү ле коммунизм учун тартыжузын көргүзеечи бийик, терен учурлу чүмдемелдер бичиир керек.

Э. ПАЛКИН. РСФСР-дин бичинчилеринин VI-чы съезди... Кремльдин Жаан Өргөбзинин залы. КПСС-тин Төс Комитетинин Генеральный качызы М. С. Горбачевты, партия ла башкаруунун өскө дө башкараачы ишчилерин бастыра зал изүү колчабыжула уткыйт. Жаркынду жүрүмисти, жаңы ойди, иште жаан једимдерге јүткип турганысты изүү уткыйдыс...

Докладтарды угадыс, сананадыс... Куучындарды угадыс, сананадыс...

Съезде бичинчилердин 75 организациязынан келген улус туружып јат деп, мандат комиссиянын председатели угусты.

Бир сананза, РСФСР-дин Бичинчилер союзы төзөлгөнүн бери јаан да удабаган. 1958 јылда баштапкы төзөмөл учредительный съезд өткөн. Ол тушта, ол ло јылдан ала, Туулу Алтайда сегис кижі СССР-дин Бичинчилер союзынын члендери деп адалар болгон: А. Адаров, К. Қозлов, Л. Кокышев, И. Кочеев, Э. Палкин, А. Саруева, С. Суразков, Ч. Чунижеков. Баштапкы съездке организациянын баштапкы каруулу качызы И. Кочеев барып жүрген. Олордон эмди төрт кижі бистин ортобыста јок. Бир сананза, канча јылдар өдүп калган — 27 јыл... Је мынча ойдин туркунына алтай литература бастыра јанынан өскөн жаңы үлгерлер, куучындар, поэмалар, повестьтер, романдар, статьялар, очерктер, кожондор, пьесалар бичилген. Поэттердин, прозаиктердин тоозы да көптөгөн, бичинчи јашөскүрм элбеген, бичинчилер бойы да өскөн. Бүдүрген иштер жаңыс ла бичик аайынча эмес: областтын аймактарыла канча јорыкташ чарыпталган, кандый көп тушташтар, куучындар өткөн! Улуска бастыразы ол жаңы да, солун да болгон. Бичинчилердин айтканын билип, кычыргандарын угарга улус кујурзыгандый күркүрежи келетен: «тус» керек! Өзөк-јүрекке, өскөн бойыска бийик санаа-күүн керек, билип-сезер ийде-күч керек!.. Бис, алтай бичинчилер, мынды иште турушкан, јадын-јүрүмди јайашкан, јүрүмди ондоп жүрген, јүрегиле көргөн улус. Алтай албатынын, Алтай јеринин элчилери болуп, олор канча республикаларла, областтарла јорыктаган, алтай сөзин, ак санаазын угускан, јүрүмди элбеде јүреге турус деп јүрүмнин бойына айткан. Москва деген бийикке, ойгордын одына једип, чакыбыс јоголбогон чактар учун, чанкыр тенерилү кече, бүгүн ле эртен учун, чалып турган күнис учун амадаган јүрегис типилдеп, Алтай деген ак-јарык адынан алкыш-бийаныс јетиргенис...

Россия бичиичилеринин алтынчы съездине јөптөлип тудулган 567 делегаттын үчүзи бистен: Б. Бедюров, Ј. Белеков, П. Самык (је, качажып, оорыйла, П. Самык јеринде артып калган). Правлениенин кычырузыла база үч кижилер — А. Адаров, С. Каташ, Б. Укачин съездтин айылчылары болуп турушкан, база бир кижилер (Э. Палкин) правлениенин эски ревизионный комиссиязынын члени учун келген. Төртөн јашка јеткелек делегаттын экүзи бистен, съезде туружаачы бежен јашка јеткелек бичиичилердин экүзи бистен, алтан јашка јеткелектердин үчүзи бистен деп јарталды. Онын јаан јаштулардын тоозында бистен кижилер јок болды.

Өткөн беш жылдын туркунына Бичиичилер союзына 825 кижилер алылган деп мандат комиссиянын докладында темдектелди. Россиянын ичинде мындай иш өткөн. Бүгүн Туулу Алтайда СССР-дин Бичиичилер союзынын 22 члени иштеп јат. Бис «јирме» деген боочыны јирме жылга ажып болбой јүрдибис. Бу калганчы жылдарда оны өттибис. Ажып болбогонунын шылтагы жаңыс эмес, ол көп. Озо ло баштап өзүм ондый — тургуза ла канайып јирмени, одусты ажатан? Бичиичилер бичикле өзүп јат — ишле. Онын чыгдыйыла. Литературада бу сурак эн баштапкы јерде ле эн кату туруп јат. Кезикте кижини Бичиичилер союзынын членине бир ле бичиктин јаркынду чыгдыйыла алган темдектер ас эмес. Көп улус көп тө бичик чыгарган болзо, алаачы комиссиянын јобин өдүп болбойт. Бистин бичиичилердин ортозында јүрүмнөң сала да берген нөкөрлөр бар, Союзтын членине кирип болбогондоры да бар. Калганчы жылдарда бу иш үзүктөлип, јакшы кемине белетелип өткүрилбегени база бир шылтак. Је союзтын члениринин көптөгөни литература, творчество аайынча өзүмнөң бир ле јаны. Төс керек — творчествонын чындап там терен ле элбек өдөрү. Керектин бойы мында. Бичиичилер союзынын членине белетеп јөптөйтөн көрүмјилү иштүлөр бисте бүгүн јок эмес. Бу ишти јарандырып, эмдиги өйдөң кеминде өткүрөтени — башка-башка иштеристин эн учурлузынын бирүзи.

Бүгүн Россиянын литературазы беженнөң көп тилге бичилип јат деп, Кремльдин Јаан Оргөбзинин залында јарт ла көдүрингилү угулды. Ол тилдердин бирүзи — алтай тил. Совет литература алтай тилге база бичилип јат! Онын кату каруузы ла бийик бүдетени — бисте. Бистин «мойныста» ла бистин бийик, бирлик-өмөлик ле ийде-күчтү болгоныста.

Мен бичиичилердин бир канча съездтеринде турушкам. Бу съездтин ижи неле аңыланды деген суракка каруу айдар арга бар: съезд ачыларына бир күн озо, 10 декабрьда, РСФСР-дин Бичиичилер союзынын правлениезинин пленумы өткөн. Ондо сөс айдып, правлениенин председатели С. В. Михалков залда отургандарга јакып турды.

— Нөкөрлөр! Слер куучынаарда отчет этпегер. Билерис — республикагарда эмесе облазыгарда слер көп иш эдип јадыгар. Ол керегинде эмди делегаттарга үлөп берген брошюраларда айдылган. (Съездтен съездке јетире эдилген иш керегинде кажы ла организация чыгарган брошюразында айдып турзын, ол тузалу ла јарамыкту иш деп

айдар керек). Слер трибунадан тирү сөслө шүүлтелер айдыгар, лите-
ратуранын ижи ле жүрүми аайынча, орооныс ла жүрүмис керегинде.

Бу жаңы темдек болгон, оны улус женил жараткан. Бис бойысла ко-
жо орой эжелген брошюраларысты ол күнде табыштырып, таркадып
турдыбыс. Брошюранын орой чыкканында бистинг бойыстын ижистинг
ле жүрүмистинг једикпези айдылган...

— Сөс кажы ла республикага берилер — деп, С. В. Михалков жар-
лады. — Областьтарга берилер. Је Россия областьтарла бай. Олор-
дын бастыразын угар арга јок, оны слер бойыгар билип јадыгар...

Ишти мынайда төзөбөн күүн-санааны көдүрген деп айдар керек.
Улус отчет эмес, кандый јаан ла тузалу шүүлте айдарын сананар ар-
галу боло берген.

Көп ораторлордын куучыны улуска јараган, оморды канча катап
изү колчабыжуларла уткыган. Ой лө жүрүм сакуп турган шүүлтелер
айткандардын тоозында: Ю. Бондарев, Е. Евтушенко, Ю. Семенов,
В. Белов, В. Распутин, Ю. Прокушев, С. Залыгин, Ю. Андреев, Е. Сидо-
ров. Омордын айтканы жаңыс ла литературанын сурактары аайынча
эмес, ороон ичинде бүгүнг ишти ле жүрүмди канайда төзөбө лө өт-
күрзе, јаан тузалу ла јарамыкту болоры, ороонысты ла жүрүмисти кө-
дүрери ле јарандыары керегинде болды. Омордын сөстөринен бүгүн-
ги өйдинг некелтелери угулган. Оморды улус јарт сезип, жүрүмнинг јаан
ла көп сурактарын, ол тоодо литературанын ла керектерин жаңыдан
јакшынак кеминде өткүрерин тын күүнзеп ле некеп јат деп айдар ке-
рек. Ойдинг ле албатынын мындый некелтелери КПСС-тин Төс Коми-
тедининг 1985 јылда апрель ле октябрь айларда өткөн пленумдарында
јөптөлгөн.

Мыныла колбой Туулу Алтайдын бичинчилер организациязынын
каруулу качызы Б. Бедюровтын куучыны керегинде айдар керек. Он-
чозы канайда болгонын бис чонымдап темдектеер учурлу, ол иштинг ле
жүрүмнинг канайда өткөннинг темдеги. Туулу Алтайдын ады-јолы VI-чы
сьездтинг ижинде адалбаган эмес: С. Михалковтын докладында Б. Ука-
чиннинг ады темдектелген, съездтинг туружаачылары Б. Бедюровтын
куучынын канча катап колчабыжула јараткан.

Союзтар Байзыгынын Колонналу залында съезд ижин божодып
јаткан күн болгон. Көп улус куучындаган, калганчы ораторлор трибу-
нага чыгып турдылар. Бис: А. Адаров, Б. Бедюров, Ј. Белеков, С. Ка-
таш, Переделкинодон келген К. Төлөсов ло мен жаңыс јерде отурды-
быс. Анча-мынча ыраагында, туура турган отургыштардын бирүзин-
де, Б. Укачин жаңыска отурды. Бистинг кийнисте КПСС-тин крайкомы-
нын качызы А. С. Желябовскийле кожо Барнаулдан келген бичиичи
Л. Квин отурды. Б. Бедюров блокнодына түргендеп бичийт ле бичийт.
Онынг сөс айдатанын бис Горно-Алтайскта жаңыс катап шүүшкен эме-
зис, ондый арга берзин деп правлениеге сурак болгон. Айдатан сөзи-
нинг текстин салып ийзин деп организацияга телеграмма келген, кол-
ды Н. Доризо салган эмтир. Је куучын өй јетпей турганынан улам

бичилбеген. 9 декабрьда Барнаулда КПСС-тин крайкомнын баштапкы качызы нөкөр Ф. В. Поповло туштажу болордо, Б. Бедюров куучын керегинде база айткан. Крайдын башкараачы ишчизи угуп, шүүжип турала (ондо крайкомнын ишчилери А. С. Желябовский, А. В. Добрикова ла Барнаулдын бичиичилери отурган), ондый шүүлтени жараткан. Бронтой Янгович Москвага једип, гостиницага кирген ле кийинде, түниле бичинген. Съездтин баштапкы күни өткөн кийинде онын күүн-санаазы јабыс болды. Куучын айтпазым деди. Эртезинде Колонналу залда отурала, Ј. Белеков ло мен ого мынайда айттыс:

— Эмди айтпазанг, база төрт-беш јыл сакыйтаныс па?..

— Је өскө јуундар, туштажулар болбос эмес — деп, Бронтой күүн-күч јок јандырган.

Эмди, съездтин калганчы күнинде ол торт ло аайы-бажы јок мен-деп, бичинип турды.

— Президиумга капшай бичизеер, сөс берзин — деп, ол кенейте биске айтты. Мен бичидим:

«Кыйыжы јогынан Туулу Алтайдын организациязына сөс беригер. Бедюров Бронтой Янговичке, каруулу качыга.

РСФСР-дин Бичиичилер союзынын бастыра историязында Туулу Алтайдын бичиичилеринде ондый арга болбогон».

Чаазынды бүктей тудала, «Президиумнын председателине» деп бичийле, алдындагы отурган улус ажыра берип ийдибис. Бистинг чаазыныбыс учында президиумнын столынын јанында кичинек кайырчакка салынды. «Эмди ол ондо јадып калатан эмтир, улустын куучын айда-таны токтоп јат!» деп эп-арга таап болбой отурдыбыс. Бир ле көрзө-бис, ыраак Түндүк јеринен келген эвенк бичиичи А. Немтушкин президиумга база бичик јетирип барып јада, кичинек кайырчакта јаткан бичиктерди ала койып, бастыразыла кожо президиумга табыштырып берди. Бис ого сүүнип, оны мактап отурдыс. Президиумнын председатели Ф. Кузнецов (ол Москванын бичиичилер организациязынын правлениезинин председатели) чаазындарды кычырып, ылгап отурала, бистинг чаазынысты (оны бис ыраактан да болзо, танып ийдибис!) јанында отурган В. И. Воротниковко, КПСС-тин Төс Комитединин Политбюрозынын членине, РСФСР-дин Министрлер Совединин председателине табыштырып берди. Онын јанында П. Н. Демичев ле М. В. Зиянин нөкөрлөр отургандар. Кычырала, күлүмзиренеле, В. И. Воротников Ф. Кузнецовко нени де айтты. Куучын айткан кижги трибунадан түжерде, Ф. Кузнецов туруп, сөс айдар күүндүлөр көп тө болзо, делегаттардын сурагыла куучын айдары эки кижинин кийинде токтодылып јат деди. Эмди сөс С. Шуртаковко берилер, онын кийинде Б. Бедюров айдар. Туулу Алтайдын делегаттарынаг мындый бичик келген дейле, бистинг бичигенисти ненин де учун угуза кычырып ийди. Торт кайкамчылу боло берди. Улус база табыштана берди.

...Б. Бедюров трибунага түрген чыга коноло, тын үиле јарт, чоком айдып турды. Анча-мынча болбой туруп, баштапкы колчабыжулар јы-

зырады. Беженинчи оратордын, Туулу Алтайдан келген делегаттын, куучыны бастыра отургандарды соныркадып ла кайкадып ийди. В. И. Воротников то, М. В. Зимянин де колчабыныжып отурдылар. Куучын божоп, колчабыжулар токтогон кийнинде председатель Ф. Кузнецов туруп келеле, кўлўмзиренип айтты:

— Съездти мындый куучынла божодып јатканыс јарамыкту. Јаркынду куучын деп айдар керек. Тўштўк Сибирьде бис јакшы ийде-кўчтў эптирис...

Б. Бедюровтын куучыны ийде-кўчтў санаа-кўўнле, эмдиги ойдин тыныжыла литература ла творчество аайынча ишти эмди ороон ичинде јангы бийик кеминде өткўрери керегинде болгон. Бистин бастыра ижи-бис ле јўрўмис партиянын Тос Комитединин апрель ле октябрь айлардагы пленумдарынын тилиле айдылар ла өдөр учурлу деген. Алтай бичиичинин айтканы бастыра Сибирьдин ле оок тоолу албатылардын адынан болгон. Оныла коштой бистин бичиичибис алтай литературанын ийде-кўчин бийик кеминде көргўскен. Ого бис сўўнип турубыс.

Б. Бедюровты онын кийнинде ады јарлу көп бичиичилер сўўнчилў уткыгандар.

— Сен бастыра Сибирьдин адаанын алдын. Бастыра Сибирь учун! — деп, Томсктын, Омсктын, Новосибирсктин, Иркутсктын бичиичилери колынан келип тудуп турдылар.

Алтай литература өзўмнин јолында.

Александр ЕРЕДЕЕВ

КАТАН БҮТКЕН ЭР

Мен Сабылаков Исаак Темидовичке мынын алдында көп катап озочылдардын жуундарында жолыккам. Кыймырап жаткан улустын ортозына токыналу куучындажарга келишпей калатан. Мендей-шиндей ижи-тожы керегинде магнитофоныма бичип алатан эдим. «Айылдап кел-зең, макалду эрмектежер эдис» — деп, ол айдатан.

Je бат, эмди бу узун сынду, кеберкек чырайлу, коо кырлан тумчук-ту жалакай кижинин айлында отурым. Жайгыда ары-бери көчкөндө, жууй тудала коштой беречи кийис айлында жайымзырап отурарга кандый жакшы! Жаан кара кискедий печке жылу күркүрейт. Бу орой күсте баштапкы кар жааганча удурумга жадар журты. Кыштузы ыраак жок, кайыркаскак кырдын тектирчнде. Акыр, ол жанынан айла айдарым...

Исаак Темидович торт жаш баладый сүүнип, куучындап турганын не деер! Төлөс эрдин жаан көстөринде күн чалып туру ошкош. Ол бастыра бойы күлүмжи ле жалакай. Jүрегинин чогынын жылузы эди-каныма шинип, ак санаа жайап ийгендий. Бу тушта көксиме «Киж кижиле бай» деген кеп сөс сакубаган жанынан томылды.

Онын кыймыгы эрчимдү, коо сыны ээлгир. Колдоры ийделү, жоон тамырларын көрзөн, мун жолдордый. Бастыра балтырлары кайыштый чыдым. Эрдин эри мындый болбой деп, ичинде маказырап сананарын. Ол бастыра бойы эрчим, бачымдаш. Оны мынайып баскан кайа-ташту алтайы, эткен ижи таскаткан болбайсын.

Бис эрмектежип отуларыста, онын эжи Антонида Маныковна аяк-казан азып, түймейт. Ол кандый эрү чырайлу бүткен көөркий. Олордын кылык-жангы солоңыдый жүзүн-башка жараш будукту. Je бойбойына бириксе, күннин чоңынды апагаш ла быянду. Он бала азыраган эне тайганын агуна кужынды. Жаш тужында, байла, таштын танталай чечегине түней болгон болбайсын.

«Ат киштежип билижер, киж куучындажып таныжар» дегенинче, Исаак Темидовичтен жүрүмеер, ижи-тожоор керегинде айдып береер деп сурадым. Кижини канайып тургуза ла шылай берейин, байадан бери кемзинип отургам. Je, карын, сескир жүректү киж ончозын он-

доп, мынайда куучындады: «Мен 1928 жылда, чаган айда чыккам. 1942 жылда школды божотком. Оны божотком деп канайып айдар, төрт лө класс ине. Жуу-чак, кату ой. Иштеер керек. Қандый уур-күч көрбөдим деер. Ада-Төрөл учун жууга менин жети төрөгөним барган, је ойто жан-баган. Ачу-коронго алдырып, колхозыма түндү-түштү иштеп жүрөтөм. Кичинекей те болзо, эткен үлүүм жөнүгө жөмөлтө болор, билип жүрбөй. О, баш ла болзын! Эмди андый жуу-чак болбозын!

Бойым десе 1948 жылда черүге баргам. Маньжурияда пограничник болуп, гранысты сергелен корыган эдим. Онон он эки жыл шофер болдым. Бу жолдордо менин ле мантатпаган жерим жок. Ол тушта кайдан мындый, жол коомой. Шоферлоп турала, бу отурган эжимле таныжып, айыл-журтту болгоныс. Ол тушта Антонида койчы. Экү кой кабырып баштаганыс. Онон бери бирме эки жыл өтті. 8, 9, 10, 11-чи бешжылдыктарды өдүп келдис. Олорды ончозын жөнүлү бүдүрүп келбей кайттыс. Колыста малысты жылдын ла жүс процентке корып турбай. Кураан ла түк планы жаантайын ажатан. А 11-чи бешжылдыкты төрт жарым жылга бүдүрүп койдык. Жаңыс ла быжыл жүс койдон 90 кураан, бир койдон үч килограмм түк, бир эчкиден 600 грамм ноокы ала соктык. Этке табыштырган койлорымнын орто бескези бежен килограмм. А эм нени сананар: 12-чи бешжылдыкта онон артык иштеер».

Ол эжине жалакай көрүп, онон ары куучындайын ба деп сурап тургандый, бир эмеш унчукпай барды. Онон бажын кекип ийеле, үн кандый да жалакай угулды: «Бу Антонида саң башка киж: камык жаш малды өнгинен ле танып, жоктоп билер. Бир ле кураан эмбей артса, чек амырабас. Оны тургуза ла таап алган турар. Бис экү андый улус. Кыжкыйт берген малды жастыра көрбөй жадыс. Мал да, киж де таныкту неме ине. Кураалай бергенине, тен, ичин чым эдер. Килеп, ыйын да келер. А жаңы чыккан кураандардын эркези не аайлу: бошпок-бошпок торжыналар ошкош. Текшилежип турза, көрүп ле отургадыйын».

Уйимле мынайып ла иштеп жүрүп, он бала азырадыс. Жаш тушта олорды төжөктинг будына ары-бери эңмектеп барбазын деп армакчылап салатаныс. Койлор төрөдөр тушта ары-бери жүгүрүп турган улу онойып этпей канайдар. Эмди чадагылап калды. Айыл-журттузы да, үренип те жүргени, черүдөзи де бар. Кары-чылай берзөбис, байла, олордын күчин көрөр лө болбойыс».

Исаак Темидович — ичкери көрүм-шүүлтөлү коммунист. «Ол «Знак Почета» ла Иштинг Кызыл Маанызы ордендерле кайралдаткан. Откөн бешжылдыктарда жаантайын жөнүчил болгон. Коммунист иштинг мергендүчизи. А эжи Антонида десе Иштинг Магынын үчинчи степендү орденинин кавалери».

Акыр, кижини тоолор ажыра көрбөй, онын жүрегинде жайалтаны ачып көрзө, кайдар. Исаак Темидовичле экү эмди онын кыштузында турубыс. Мынан саң төмөн көр: баштерен жимиреер эмтир. Тал-туура өзөктинг ичи оронунг түбинде немедий. Анда мыйрыйып аккан сууны жакалай агаштар жыраадык жабыс көрүнөт. Күрөң-Туу торт ло жөстөн

уруп салгандый. Онын кайаларынын кыптары кыярап, ачылып тургандый. Бу жерди аяктап турзан, кандый да жебрен кайдын күүзи угулып келгендий. А мениле коштой турган кижин оморло бирлик, туруш киндиктү. Ол Согололу тууга аяктап, нени де шымыранып туру. Онон кемзинген аясту айтты:

— Алкыш-үлгер чүмдеп турбай. Айдылып, ийдилип келген сөстөрдү канайып ийерин. Койлоп жүрзөг кожон, үлгер жок канайып жүретен эди? Кожон айдып берейин бе?

— У-у, тен, сүреен жакшы, былар!

— Онын сөстөрдү мындый, айдып ийейин:

Сырлаткан темир жок болзо,
Сырга да кайдан келетен.
СССР төрөл жок болзо,
Бистер де кайдан келетен.
Кайылткан темир жок болзо,
Кайчы да кайдан келетен.
Кайран СССР жок болзо,
Карындаштар кайдан келетен.

Ол тайга-тажынын ару кейин көксине толо тартынып, жайым жаңырын чөйүп ийди. Бу кижини бактырып турар күү ойгор туулардын үстүлө кайып баргандый. Эмезе күркүрөө суудый көчкөлдөнүп түшкөндый. Онын кийинде кайга түнөй чөйө жаңар угулды. Оны угуп турзан, көксине не ле эбелер. Тындап, ар-бүткөнүн чактын-чакка арта-бас жаражы ла сырымы эди-каныга шинип тургандый. Онон ичинде сананарын: мындый кижин ортобыста барда, кандый жакшы! Ол иштеп, ак-чектин, ийде-күчтин жылдыстарын туткан. Калык-жонун онбойтон поэзиясын жүрегине алып жүргөн. Мындый улус эмдиги өйдүн баатырлары. Онын да учун омор омок-сеген, бийик күүн-санаалу жүрөтөн ол болбайсын.

Исаак Темидович алтай албатынын кеп сөстөрүн ле табыштактарын жууп, бичип жүрү. Бойунун да чүмдеген чечен жолдыктары ас эмес.

«Токтогон жерине токус конор эмес» дегенинин бирүзи, атанарга шыйдындым.

— База айылдап кел, бар-жогысты бастыра куучындажарыс, балам — деп, Исаак Темидович мени үйдежиб айтты.

Жол-жорыгым коолоп, жакшынак кижини база такып эске алындырып, комыстый жүрегимди жылу-жылу жымырадып туру. Эрмегис божобогон, эбиреп ойто келерим, былар!

КУЛАДЫНЫН КУУЗИ

(Үч күн Куладыда жүрүп жазаган бичимелдерден)

Бис автоклубла жанып келеткенис. Кичинек автобустын ичинде кожон, каткы. Куладынын «Солонгы» деп агитбригадасы жаңы л. өлөнчилердин турлузында ойын-концерт тургускан.

— Ой, көрзөөр дө, жаражын! Бу жаланга чыгып, фото соктырткан кижил! Мөңкү, фотоаппарадынды чыгарзан?!

Мөңкү, «Солонгынын» талдама солизи ле автобустын «тискинчи-зи», жөлсингендү кекиди.

Токтой түштис. Жергелей туруп, журукка соктырттыс. Мөңкүнүн болужыла мөңкүлү кырлардый, жажына журукта артып калары көдүри-нилү күүн-санааларысты түйметти ошкош. Кем де унчукты: «Сорпон-нын кожонгын баштайлык па?»

Жажыл бүрлү жаш агаш
Жайды санап, саргарды.
Жарда өскөн карлагаш
Жайла кожо ырады...

* * *

«Карлагашты» мен кайда ла жүргемде, угадым. Журттарда, эгир киргенде, ойын башталганда. Городтордо, жүзүн отторло мызылдаган общежитиеде, бир уула алтай студенттер жуулганда. Оны көп жинтер кожондойт. Жалакай күүзинде кандый да жажыт жайнулу үн бар. Оны кожондобогонды таппас болбойым. А кожонгын күүзин Сорпон Этепов чүмдеген деп, ол онын жүрегинин согулты, коологон күүни деп билбестерге кажы ла алтамда учурайдым.

Же кожон жаш агаштаг агашка учуп жүрген кушкаштый, жүректен жүрекке көчүп жүрет.

* * *

Кулады жерин мен мынанг озо жүк экраннан көргөм. Байа ок Мөңкү Майчиковтын кинофильмдери ажыра мындагы улусла, олардын жадыныла баштапкы туштажу болгон. «Кулада-фильм» деп титрлү баштапкы кадрларды көрүп, сүүнгем де, оморкогон до эдим. Чын, Куладынын улузы макка чыгары жолду. «Кызыл-Кулады» деп коммуна-дан ала жуукта тагынан колхоз болуп бөлінген бөйлөргө жетире ле бүгүнгү күнгө чыгара жаркынду салымду улусла байлык жер.

Кийинде Куладыда төс фермалу партиянын 24-чи съездинин адыла адалган колхозты канча жылга улай билгир башкарып келген Григорий Барзынович айткан эди:

— Коммунанын 60 жылдыгына белетенип жадыбыс. Жаңыс төзөлгөн жылы кайда да чокым бичилбеген эмтир. Тоолу жыл сакыырга келишти.

Бу иит башкараачыны мен база да ажындыра, бойына туштабай жадып, билетем. Г. Чекурашев Горно-Алтайсктагы пединститутта физика да математика факультетининг студенти тужында үлгерлер бичип, бистинг радио ажыра кычыратан. А онын база бир жайалталу жерлежи, Туулу Алтайдын национальный драмтеатрынын режиссеры, Ногон Шумаров, ол үлгерлерге күүлөр чүмдеп кожондогону эмди радиодон жаантайы жагыланат.

* * *

Баштапкы күн. Түс жолдон тууралап, машинабыс Бичиктү-Боом-нын бичиктү боомдорун ажып, Боочынын боочызына чыгарда, жолды кырлай жойу бараткан кижиге жаба једиштис. Кожо отургызып алдыбыс. Бу, байла, Куладынын кижизи. Ээчий јурт јүк Кулады артканда.

Јол јандай көжөб таштар өдө конот. Кезикте кыралардын ортозы ортолыктай кыралалбаган эмитир. Анда таштары чогулган тегерик корымдар көрүнөт. Куладынын бери јанында тангынан турган суйман кырычакты одоштой болчок-калчак таштарлу корымнын ортозынан канча айры барбак кайын јайылган турат. Бу јердинг улузы археологтор корымды казар тушта, озогы межеликтен түшкен үренненг өзүп чыккан озогы кайын дежер. Чынын-јастыразын билбедим. Је куучын да, кайын да јараш болуптыр.

Сорпоннын салымы керегинде куучынды Куладынын учураган баштапкы ла кижизиле не баштабас деп, јагы кими ректенип келеткен «Карлагаштын» бир купледин тыгыда кожондоп ийеле, чала ченеген ајас сурадым: «Слер, өббөн, бу кожонды кем чүмдеген, билереер бе?» Ол удур: «А билбей» — деди.

— Кем?

— Мен.

— ?!

— Күүзин менин нөкөрим Сорпонг Этенов тапкан. Экүлеп чүмдегенис. Ол — күүзин, мен — сөстөрин. Сорпонг оны икилининг үнине келиштире јымжа-а-к кожондойтон. Эмди ле гитараны кыгырада кожондогылаза, чек өскөлөнип калган.

— Айдарда, Слер Солум Мешкинов деп кижі турбайаар?

— Онызы да чын.

Мен сакубаган јанынан сай керектү кижиге, Куладыга јетпей јадып, туштадым. Блокнодымды чыгарып, бичинчи Бронтой Бедюров (чындап, база да Куладыда чыдаган!) айдып берген улустын ады-јолын тоолой кычыра бердим. Солум јүк бажыла кекип салат: «Ол айда-ар, кожо ансамбль төзөп, камык ойындарда ойногон кижі не айтпас... Москва дөбн көрүге кожо јүрген кижі болбайсын...» Учында јангыс айтты: «Уеззин үч күнге эбирип болбозоор, ончозы өлөңдө улус. Эм айлында јүк Мөрүш-өрөкөн отурган болор. Көндүре онын айлы јаар ла бурыгар».

* * *

Тоолу ла кўндердин туркунына жаан жайалталу кижинин жўрўми керегинде көп нени билип аларын? Онын ўстине таныш эмес јер, өскөн-чыдаган Беш-ичинин улузынаг кылык-јагыла ағыланган өскө улус болзын. Је бу да бичигенимди кычырып, Куладынын јерин макка чыгарган музыкант керегинде куучынды кем-кем ононг ары улалтып, Сорпонг Этеновтын жўрўми ле салымы керегинде толо айдар деп ижемји бар.

Ўч кўнге мен Сорпонгнын жуук нөкөрлөринин кезигине јолыгып та болбодым. Јайдын кидим өйи болзын, улус «өлөң» лө дегенде, айрууштырмуушка сайыла бергедий. Жаан тайгалу јерде ачык өзөктөр ас, чабатан јерлери ыраак. Көрсөң лө, таң эртедег ала ончозы матас-машиналарга тыгылышкан-учкашкан, тоозын-ышты буркурааткан барадар. Кезикте жаңы садып алган «Москвичин» де јегип алган, бугулдар тартып јатса, кўйи. Онызы — минер ады јок «јойу-јоктулары».

Анайып, Сорпонг Этеновло јажыт Мөрүш Майчиковло кожо көп кожондор чўмдеген Солум Мешкинов, Сорпонгнын жаан кызы Юля, ононг өскө дө улустын эске алынганын блокнот ло магнитофоннын лентазына төгө-чача бичип алганымды база такып кычырып ла угуп, бичип алганымнын ўзүктериле слерди, кўндүлү кычыраачы, таныштырайын.

* * *

...Чадыр айылда ый угулган. Ак-жарыкка база бир тын, жаңы ўн кожулган — бала чыккан. Уулчак. Ай жаңыда кабайга салынган.

Төрөби-тугандары жуулган. Ат адаарга, алкап саларга. Очокто от кара казанды јалаган. Чўмдү ле шакпыртту кўн болгон.

— Акыр, энези, айылчыларды кўндүлезен, казан кайнай берди ошкош, чыгарзан.

Уштук-өрөкөн, јажына оору киж, отто казанды эптеп ле туткан эди... Је ол чайбалып, от ачу шыркураган.

— О, калак! Отко суу төгүлди — кабайда балага чедем болбозын ба?

— Јаман белге.

— Кенек болуп калардаг аяабас...

— Алдырбас! Канайдар оны. Жўрўми шыралу да болзо, улуска сўйнчи экелзин. Ады Сорпонг болзын!

Ононг бери айлар айланыжып өткөн. Кабайда балага оору-јобол до јукканы билдирбеген. Је ырысту эне бир кўн балазын кабайдаг алып, кўн көзине јазап көрсө, балазынын эки көзинин чокторы өчүп калган эмтир.

* * *

— Ол, байла, тракома-эш болгон не. Азыйда алтай улус ышту чадыр айылдарда јуртаган да.

Мөрүш, Сорпонго бир жылда чыккан киж, бисти күндүлөп, чай уруп, Сорпоннун ак-жарыктагы баштапкы күндери керегинде куучындап отуру.

— Алдында алтай албаты көстөн көп оорыган. Эмчилер де ас. Эм ле слер көс эмеш ле уйдаган болзо, шилден кийген жүредер.

— Эки көзи көрбөс тө болзо, школго баштапкы класска мениле кожо барган эди, — куучыныска Солум кирижет. — Кожо ло жүрөр, ойын баштаар.

— Эйе, андый.

* * *

Кичинек алтай журтта кийинде улусты жайалтазыла кайкадар уулчак өскөн. Соотоп отурзын деп, ого ус колду адазы топшуур жазап берген. Айла санг башка топшуур. Бир жанында эки кылду, аңдандыра тутса, экинчи жанында база кылдарлу. Онызы икили.

Уулчактар, кысчактар кичинек Сорпонды жединип, журтты курлай алган болчок-калчак таштарга апарып, оны күреелей отургылаар. Сорпон ологго кандый күүлөр ойнобос! Икилинин үндери жаскы күннин чокторындый сүүнчилү ле жаркынду угулар. А бу десе, кышкы айдын эгир: кылдар жоон, табылу унчугат. Сорпон кезикте балдарды каткыртарга кылды тартып ийгежин, онызы коштой айылдын күчүгин өткөнүп, сай түней кыгзый берер. Айландыра отурган «көрөөчилер» сыркаткыда. А «артист» ойынын оног ары улалтканча:

— Бу кече Коротыдан энемнин төрөөндөри айылдап келерде, бир чичке үндү карганак кожондогону.

Сорпонг кылдарды кыскарта жапазып, чийе согот. Олор тапту калай берген кижинин үниндий кожондой берер.

* * *

Сорпонг эмеш чыдаган кийинде ого база бир жилбү табылган. Ол — радио. Алдындагы жылдарда Туулу Алтайдын радиозы ас, жүк эгиргери жарым час кире өйгө берилтелер өткүретен. Кандый бир кожонг жаңыланганда, оны Сорпон соныркап угатан. Уккан кожонды ундыбас. Удабай ла бойы ойной берер.

Радиоприемник жүк конторада болгон. А контора десе жайгы өйдө жаантайын сомоку турар. Улус ончозы жалаңда. Онын учун радионы тындап аларга болуп, балдар конторага туйказынан, үркий-чочый көз-нөктөн киретен. Канай-кунай бого артисттер једип келгежин, ологго байрамнан жаан байрам. Јиит музыканттын репертуары оног байыр. Бир укканын ундыбай, ойто ойно берер. Өскө журтта болгондо, ондо уккан кожондорды база үренип алар. А бу бистин журттан кыс качырган кудалардын кожонгы мындый деп јартап, ойноп берер.

* * *

Сорпонг эр жажына киргелекте, Ада-Төрблдик Улу жуу башталган. Адазы жууга атанган, ойто канча шыркалу жанган.

Жуу-чактын кату жылдарында Сорпонг арткан улустаң сондобой, албаданып иштеген. Түк пресстеп, dranka жарган. Узанып та туратан. Кандый ла иштең жана баспайтан. Жуу ойиндеги ижи учун медали бар.

Сорпонгнын кызы, Куладыдагы журтсоветтин качызы Ю. С. Амыр-гушева, куучындайт:

— Ол чакту жылдарда адамнын икили тартканын тындап аларга, улус келип туратан деп уккам. Адам «слердин уулаар мынайда кожон-догоң эди» — деп, түңгей ойноп беретен, — «А өбөөнөөрдин кожонгы бу»... Энелердин жүреги эмеш те болзо, сүүнер. Жууда жүрген уулынын, өбөөнининг үнин укканда.

* * *

Жуунын кийиндеги жылдарда Сорпонг Этеновтын жайалталу музыкант болгон ады элбеде таркаган. Онын ойынын угарга өскө дө журттардан улус келетен. Јерине кычырганда, Сорпонг күчсинбей баратан. Журтта ойын-концертти Сорпонг башкаратан да, баштайтан да.

Сорпонг јерлештерин жууп, алтай инструменттердин ансамблин тззөгөн. Икили, топшуур, комыс, шоордын үндерин келиштире бир аай ойногонуын улус јилбиркеп угатан. Ансамбль «гастрольдоп», коштой журттарды абралу керий жүретен. Бу кичинек ансамбль бойынын ойыныла орооныбыстын тос јеринен бери жүрген. Москва да Куладынын јараш күүлерине колчабышкан эмей!

* * *

Москвадан Сорпонг јерлештерине кайкал экелген. Бир музыкант Сорпонгнын ойынын угуп, жайалталу алтай уулга скрипка сыйлап берген. Куладыда скрипканын үни угулар болды. Ол инструмент Сорпонго сүрекеј јараган. Ойноорго капшай ла үренип алган. Јаңыс ачурканып жүретени: «Ноталарга ла үренип алатан болзом!» Сескир сабарларыла ол ойык букваларлу бичиктер кычыратан. Је ондый ноталар ондо јок болгон.

Сорпонг Этенов СССР-дин 50 жылдыгына учурлай кожон чүмдеп баштаган. Ол амадузы бүтпей калды. Је эмди ле Куладыда онын күүзине салынган көп кожондор жаңыланат. «Карлагаш», «Ленинге мак», «Алтайымнын кабайы» ла онон до өскө јаңарлар концерттерде јаантайын угулат.

* * *

Экинчи күн Куладыда. Кичинек журтта коночы үй бар эмес. Тойгон ло јерде конорго келижет. Айла бу јердин улузы сүрекеј күндүзек.

Онын үстине бастыра улус тўжине өлөң ижинде. Олорго жүк энирде айылдарына барып, куучындажар арга бар. Тўжине өлөң учун «јаан тартыжудан» жаңы айрылган улусла чайлап отуруп, жайалталу жерлежи керегинде укканымды мендей-шиндей магнитофонго бичип аладым. Онон: «Је, уул, орой энирде кайдаар барарга? Караңуйда бистинг балкашка бадалып каларын, ары мында ла конуп кал» — деп айтканда, көп мойношпойдым.

Эмди журт Советтинг жаанынын айлында чайлап отурым. Айла оны «айыл» деп айтса, арай жастыра болор. Көс темиккен очоктын ордына столдо суркурууш электросамовар турат. А бис бойыс тыштанып, телевизор көрдис. Тышкартында мотордын тыркурууш табыжы угулат, улустын үндери, музыка жаңыланат. Мен озо баштап радио үнденет деп бодогом. Кезик журттарда андый не. Айылдарында приемниктер жокко жуук. Жүк узун столмолордын бажында кайбак «шан» илип салган. Онызы тўни-тўжи калырап, кожондоп турар. Улустын кулагы да чылабас кайткан? Байла, темигип калатан.

— Онызы кино — деп, айылдын ээзи Валентина Казакпаевна жартайт. — Василий өбөөним жаңы клуб жаар барган. Клубтын үстине андый бир неме кондырып салган. Кинозынын табыжы тышкартында угулып турар. Оны уккан улус, кино башталганын билип, клуб жаар мендегилеер.

Солун-собырла үлежип, куучындажып отурала, сакубаган жаанын Сорпоннын жүрүмиле, чокумдап айтса, онын салымыла колбулу бир темдек керегинде уктым.

Керек кичинек, чала каткымчылу учуралдан башталган эмтир. Ол тушта В. К. Пиянтинова школдын директоры болгон. Токуналын билбес, энезинен тўшкен омок кылык-жаңду кичи, үреткен балдарыла кожо историянын клазында музей аайлу толык ачкан. Анда балдар айылдар сайын жүрүп, жыракылар, чегедектер, аяктар — эмди жадынга чаптык та болзо, озогызын ойгоскон, чачарга карам эдимдер жуугандар.

Жахытту амаду база болгон. Кийинде канай-кунай журттын музейин жазап алза, кайткай не? Је ол керегинде сананарга да жалтанчылу болгон. Кем жарадар? Кем жөмөжөр? Болуш сакубаган жаанын келген.

Бир күлүк. Куладыга да келбей жадып, уккан табыштын чынын-төгүнин аяйлабай, «јурттагы жарамыкту керек керегинде» тоомжылу бир газетке бичиген. Алтайдын бирик тууларында жылыган кичинек журтта жаан учурлу музей ачылганы керегинде кычырып, бу журтка келип, журттын ол музейиле таныжар деп санаа болгон. Жүк жазалып турган музей газетте «ачылып калганын» көрбө, Валентина Казакпаевна Ондой тўшкен, райкомго кирген. Комыдаган. Түзедү болзын деп некеген де. Је оны уккандар үстиги прессадан жалтанган ба, кандый, — «Јарлалган болзо, калак, капшай ла музейди ачыгар» — деп, жакару бергендер.

Онойып, канча жылга тидинип болбой турган керектин бүдери кенейте бачымдала берген. Эмди эски школды журттын музейине келиш-

тире жазап, журукчылардын училищезинде билгирлер алынган алтай уулдар түни-түжи узанып жадылар.

Ол музейде жайалталу жерлежинин жүрүмине ле чүмдемелине учур-лалган аңылу толык болор. Анда Сорпон Этеновтын көрү-конкурстар-да алган дипломдоры ла өскө дө документтери салынар. Сай көрүмжилү жерде онын өлөрдөн-өлгөнчө ычкынбаган икилизи турар.

* * *

Учкүндик командировканын учкары. Куладыда «Солонгы» деп агит-бригаданын артисттериле кожо өлөнчилердин турлуларынан бери жүрүп, озогызынан ойлу, майман сөөктү Тана Урчумаеванын айлына келдим.

Карганак Кара-Суудагы чабынтызына жазанып алыптыр. Канай-дар, кожо барарга келишти. Ыраагы да коркышту жер эмтир. Карганак жажына жаңыс уйына өлөн эдип турган жалаңында бир жыл өлөн уйан өзөрдө, өскө жерге көчкөн. Ол жерине десе өскө улус кирип алган. А талдап алганы кају да, ташту да. Тал-түшке чыгара чаптыбыс. Карганак кырды эдектей, кыраны кырай, онон-мынан ойып, чаап ла жат, чаап ла жат. Арып-чылабазы да кайткан? Кайкаарын.

Жаңду ла чала-была чайлап алдыбыс. Канча кырды ажыра жойу базатан жолго ток курсак аларга күчсингенис. Онын үстине мен жаан жашту кижн озогызынан нени-нени айдып берер болор бо деп, магнитофонымды жүктенип алгам.

Арыганыма, аштаганыма бажым түнгүрдий күүлейт. Карганактын чалгы кайраганы туку кырдын бажында немедий угулат. Чала чочыганыма үндендим.

Карганак сөксөс-үксес мендегендү келди: «Неден коркыдың? Не көрүңди? Не угулды?» Сөс тө айдар аргам жок.

Одуга келдис. Ол күлделген чокторды үрүп, сооп калган чайын асты. Курында кыстап алган арчынын оттын бажына салды. Кангазынын когын кагып, таңкы камысты. Мен жаш өлөнгө чалкойто жадып, тиштенип алган «ТУ»-ны тегери жаар ышталттым. Бажымда түнгүр түнкүлдегенче.

А карганак: «Калак-кокый — ла дийт. — Бу уул кайтты? Куулгазынду жер эди. Күн ашкалакта, жанак. Камык улус бир уула кырылган жер...»

Калас жерге барган күнди карамдап, кыртыштандым: «Не, көрмөсөк бүдүп жадаар ба?»

Өрөкөн узакка унчукпай барды. Кангазын ла соргон сыгырууш тыныжы угулат. Онон айтты:

— Сен башкүннег бери «Сорпон! Сорпон!» деп журтты керий жүгүрдин. Аймап бараткан бистерди шыладың. Кайда чыккан ла, канай чыккан ла. Не ойногон ло, канай ойногон ло. А билерин бе, ол Сорпоннын жада калган жери бу ла жанындагы жалаң.

Мен ол тушта туку көрүнип турган соксоктогы турлуда кой кабыр-
гам. Лашта чыйрак та болгом. Неден де айабас, жалтанбас та. Кату
жылдарда нени көрбөдүм деер?

Ол түн Сорпон төмөн турлуга келген. Та кандый да жыргал бол-
гон. Оны улус жаантайын кычыратан. Түнде канай ойнободы деер! Ай-
ылдын эжигин кайра ачып, жалбыраган оттон карануйланган кыр жаар
тыңдаланар: «Менин ойынымды анда кем де өткөнип туру» — деер.

Айылга кирип, икилизин тартар ла тартар. Онызы жүрек сыстадып,
жайнап жаңыланар. Онон таңары жуук улус оны бу кырдын эдегинде
тын жок жатканын таап алгандар. Кыр жаар түнде не баскан кижиге?

* * *

Жанып жадып, ажудагы жолдон туура чыгып, тагыл жаар бастым.
Карганак барбады. Жолдын кырында сагып артты.

Төрт тала жаар баштанып, бир түнөй таштардан тудулган төрбөл-
жин. Мынан четтердин сомы өткүрө ажып бараткан күннинг канына
кызарган Уч-Сүмердин мөңкүлик баштары иле-жарт көрүнөт.

* * *

Туулу Алтайдын радиозынын көмзөзінде Сорпон Этеновтын «тирү
үни» артпаган. Же икили тартканы, комыс, шоор ойногону, топшуур
соккону радиодон жаантайын жаңыланат.

Онын ойынын уккамда, жүзүн чечектерге бастырткан, жаш четтерге
курчаткан кырлардын эдектериндеги жалаңдар көс алдында көрүнип
келет. Андый жалаңдар жайалталу алтай музыкант, жараш күү-кожон-
дор чүмдеечи Сорпон Этеновтын чыккан-өскөн Кулады жеринде көп
учурайт. Лашта ла эки көзинен артап калган жаңарчы-композитор же-
ринин жаражын, улузынын күүн-санаазын сескир жүрегиле билип, чүмдү
күүлөр ажыра көргүскөн. Онын кыл тыны канча жыл кайра үзүлүп те
калган болзо, чүмдемели эмди де тирү, калыкта мактулу. Сорпонун
алтайында, Куладыда, онын күүлери жажына жараш бойлору артып
калган. Оны жаан да жаштулар, жийттер де жылбиркеп кожондоп
жүргүлөйт.

* * *

Радиодон Сорпон Этеновтын икили тартканын тыңдайдым.

Ойногор, ойногор ло, өрөкөн! Жайалтагардын жалбыжынан жаш
жүрекерге чок камылгай...

МЕН КАРУУЛЧЫК

Сокор тўннинг кучакта
Сок жангыскан каруулда
Турум сени сананып,
Тууларымды эс алып...

Алдымда сўрүлген јер,
Аткакту курч эмиктер,
Устимде уур булуттар
Уурчылардый жылыжар.

Черет карлу ол кышта
Чечен мылтык колымда.
Чебер окшоп маанызын
Чертенеле, кол салдым.

Төрөлиме тынымды,
Төгүлгежин, канымды
Қысканатан жаным јок,
Қыйылатан учур јок.

Аткан огым жазым јок,
Айткан сөзим, жыга сок
Умзанышкан бштўни,
Удурлашкан эдўни.

Амыр јатсын албатым,
Ардак өссин балдары,

Лайканышсын элен-чак
Јалангында аш-мажак.

Јер деп болчок уйабыс —
Јебренненг бери куйагыс,
Қызалагнын кырына
Қыза базып, бу кайттыс?!

Қорон күчтў јеткерди
Қорымдайтан туш келди.
Чечек кептў јеристи
Чеберлейтен ой јетти.

Толотойдо согушты
Токтодотон чак келди.
Қан шинген јаланды
Қыралайтан туш јетти.

Айлаткышты аралай
Ай јорыкка атангай.
Амырлыкка јол јайа
Албатылык алтагай.

Сокор тўннинг кучакта
Сок жангыскан каруулда
Турум сени мен қорып,
Төрөлим, јер-кабайым!

ЭНЕМЕЙДИ, ЭНЕМДИ

Көрбөгөнүм энемди
жыл ашты,
Укпаганым эрмегин
удашты.
Көөрөп качан жанарым
айлыма,
Улуркаган тууларга,
жоныма...
Оору-жобол жогынан
жүрү не,
Одын-суулу, жеткилдү
жады не?
Ач-амырын сананбай
иштейтен,
Ардак өссин балдарым ла
дейтен.
Балам озо кийзин деп
жүрөтен.
Балам озо жизин деп
килейтен,
Эргекче ле бойысты
чыдадып,
Бу жүрүмнүн жолына
аткарып,
Эрјинезин минзин деп
шыпшанып,
Бурылып ойто жанзын деп
алканып...
Энемди ле, көөркийди,
энемди...
Эркелеткен колдорын
сананадым.
Жүрүмимде агару бу кижиге
Жүрегимнен эн улу
бийаным...
Лобош, эрү, жалакай
эрмеги
Жүрегиме жаантайын
томдолот.
Жолдор көрүп арыган
көстөри
Амадуума жол баштап
апарат...

Жоболтолу жолымнын
 учынан
Сок ло жаңыс сакыган
 кижи бу.
Улгерликтү сөзимнин
 учурын
Ондоп, сескен, иженген
 кижи бу...
Көрбөгөнүм энемди
 жыл ашты,
Укпаганым эрмегин
 удашты.
Жанып барам удабас
 айлыма,
Улуркаган тууларга,
 жоныма!
Энемейдинг колына
 бажымды
Эрке, жажу баладый
 саларым.
Албатымнын адынан
 айдатан
Бир сөзимди бедреп
 барарым...

* * *

Былыргы ойлорди эзедип,
Быжыраш көбү кар агат.
Жаш ла жажыл тужын түженип,
Жанымда карагай карыгат.

Сопогы чыкырап бир түнгей
Солдаттар каруулга баргылайт.
Соокторы кыжырап, килебей
Сибирьде корон кыш тургундайт.

Кезедү өдөргө ийилген
Кылыкту улустар жук толо.
Курчуулу чедендер ичинде
Куучын жок иштенет ле олор.

Ууртам чөөчөйгө садынып,
Уйадын жылыткан немелер.
Кийиктин канына аптадып,
Кижини өлтүргөн эдүлөр.

Албаты жаргызы олорго
Акты ла караны ылгадар.
Аткакту эмиктер ажыра
Агару жайымды ондодор.

Сопогы чыкырап бир түнөй
Солдаттар каруулда тургулайт.
Соокторы кыжырап, килебей
Сибирьде корон кыш тургундайт.

Көс жетпес чөлдөрдө экчелип,
Көбүрип аш-мажак жайылар.
От-жүзүн көстөри имдежип,
Өргөөлөр төзөлип тудулар.

Кайындар ла мөштөр шуулажар,
Кабайлар ырысту жайкалар.
Ижине мендеген улустар
Ичкери жеңүни апарар...

Карыкпа, карагай, карыкпа,
Каруулда турадыс, ундыба,
Чечектү жүрүмди корыыры —
Черт берген агару учурыс.

1983—1985 жж. Байкал

С. М. КАТАШЕВ,
филология наукалардын кандидады

АТТУ-ЧУУЛУ АЛТАЙ УЧЕНЫИ

Сазон Саймович Суразаков керегинде бу статьяны оиотийин амадап, онын алтан жажына учурлап бичип турганым не дезе, ол бистин коркышту жаан национальный оморкодубыс — ол филология наукалардын баштапкы алтай кандидады, баштапкы докторы, профессору. Ол пединституттын алтай тил ле литература кафедрасынын баштапкы заведующийи, научный шинжү өткүрер институттын баштапкы директоры, пединституттын студенттерине учурлалган учебниктердин баштапкы авторы. Сазон Саймович Суразаков кай чөрчөктин атту-чуулу шинжүчизи, тюркологтордын совет комитетинин члени.

Онын кийнинде, база бир амадаганым: бойымнын үредүчим керегинде акту сөзимди айдайын деп, онын жүрүм-салымын, научный ла литературный ижин текши кычыраачыга көргүзейин деп. Ого үзеери, С. С. Суразаковтын калганчы өйдө Москвада «Наука» издательстводо чыккан иштери, анчада ла «Маадай-Қара» ла «Алтай баатырлык эпос» деп бичиктери онын тегин де жарлу ады-жолын бистин ороондо ло телекейлик фольклористикада жайылткан кийнинде ненин учун эрмек

айтпас болотонус? Ундыганыстан улам ба, керексинбезибистен бе, ай-ла көгүс-көрүмбис жетпезинен улам Сазон Саймовичтин биске артыргыскан кереестерин ондобой турганыстан ба?

Бу сурактар меге токынал бербей жат, ненин учун десе, онын научный творчествозы ла жүрүмү керегинде ороон ичинде ле гран ары жанында текши айдылып турган болзо, же ненин де учун алтай тилге мендештү, ман бажында бир-эки ле сөс айдылган.

Сазон Саймович Суразаков ло Лазарь Васильевич Кокышев керегинде жагыс та кыска статьялар эмес, же жаан бичиктер бичилер учурлу. Онын учун айдатанысты айдалы, оморкойтондорло оморкойлы, олордын мөңкүлигин там бийиктедели... Бу жагыс ла бичинчилердин каруулу кереги эмес, же бастыра эл-жоннын агару күүни ле амадузы болор учурлу.

* * *

Сазон Саймович Суразаков 1925 жылда Майма аймакта Сайдыс журттан ыраак жок Ак-Кобы деп өзөктө чыккан. Биледе ол он бежинчи бала болгон. Төрт жыл өткөн соңында Сазонды ээчий база бир уул чыгарда, ада-энези, төрөгөн-тугандары жуулыжып, чала кайкап па, жалтанып па, же «бу калганчы бала болзын, токтозын» — дежи, оны Токтой деп адагандар.

Балдардын жажы жаанай берген ада-энези Ак-Кобудан үч беристе жаткан жараш өзөккө, ондый ок эптү ле жараш атту Кайыңзур деп жерге көчкүлөп келген, ненин учун десе мында одын-өлөңи жанында, маала аш та саларга, уй-мал да тударга эптү жер болгон. Зоя Саймовна, Сазон Саймовичтен үч жаш жаан эжези, Кайыңзур керегинде мынайда айдат: «Кайыңзур, Ак-Кобыга көрө, сүрсен жараш жер: күнчыгышта сындап барган Кайыңзур деп кайыр кыр. Кобыларында маныр, сүттү балтырган. Күнбадышта жайгыда жүзүн өңдү чечектерле бүркөлгөн жадыгы жалаң. Жоон-жоон кандыктар, чөмүрлер. Суузы кичинек, же балыгы көп: жылмай, чараган, солбон...»

Кайыңзурда эки-үч ле өрөкө улус жаткан. Кожо ойнойтон балдар жок. Онын учун кичинек Сазон Зоя эжезиле ойноп жүретен: кышкыда адазы жазап берген колчанакка учкажа отурып алала, түжине ле колыбуды ужжырга жеткенче жыгылап туратандар. Ол эмесе, жайгыда кичинек Сазон адазы теермен тудуп турган сууга көгөрө тонгончо чабынып, оной ат эдинип алган кайыңгажын айра минип алып, өрө-төмөн кутустанып жүгүретен: түүнти суунын үстине мергедеген тажы кайдыгып, ол жаратка чачылганда, тың сүүнип, көбөрөп туратан.

Сазон Саймовичтин адазы 93 жаш жажаган. Онын жадын-жүрүмү уур ла күч болгон. Саймуга жүк ле тогус жаш бүдерде, ада-энези ого жаң аайынча жокту биледен 18 жашту «кижи алып» бергендер. Ненин учун мындай «кижи алыш» болуп турган десе, ол тужында кичинек уулчактын ада-энезине иш-тош бүдүргедий, уй-мал тудуп кичеегедий

кижи керек. Бала жаанап келгенде, журт бузулып калатан. Мындый учуралдар озогы өйлөрдө көп болгон. Сайму жаантайын оорып туратан. Зоя Саймовна бойынын эске алыныжында мынайда бичийт: «Адам кичинекте бажынан золотуха чыгып (адамнын сөзиле айдадым), төбөзи канча-канча жерден жарылып, балутыган. Кезикте сагыжы да энделип турар. Төбөзинде өлү кире коктыйлу сорбылар өлөрдүн өлгөнчө жүргөн. Анайып санаазы эндеп, оорып турарда, бу бала кам болорго бүткен эмтир дейле, адазы ого түнгүр жазап берген. Ол түнгүр айылда төрдө илип салган туратан. Совет жаң боло берерде, адам кула адына минеле, түнгүрин журтсоветке апарып берген».

Түнгүрди табыштырганы не дезе, Сайдыста кезик улус Саймуны кам болуп жүргөн кижиде, көп чыгаргандар. Сазон Саймович меге кокырлап, — «мен камнын уулы, камнын каны меге де таркаган» — деп, жаркырада каткырып туратан. Же онын кийинде соок кебин тартынып, айдатан: «Адам кам болордон болгой, камнын бир де меке-төгүнине бүтпеген кижиде. Камнын бир де кылык-жаңын жаратпаган, модор сөзүн билбеген. Онын учун адазы жазап берген түнгүрди табыштырганы ол». Сазон Саймовичтин адазы жаңы совет жүрүмдү жарадып, коммуна ла кийинде колхоз төзөөринде эрчимдүү турушкан. Колхозко кирген улустын тоозында эң баштапкыларынын бирүзи Сайму болгон. Бойы, ус кижиде, улуска жаңы туралар, уй-малга чеден-кажаан тудуп жүргөн, айрууш-тырмууш эткен, кузницада узанып жүрөтөн. Балдарын школго үредер деп амадап, ол Сайдыска көчкөн. Балдарына сүрекей кару болгон кижиде. Не-неменин аайын олорго жартап беретен, чөрчөк тө айдатан, өткүн үниле кожон до кожондойтон, топшуур да согуп билер, комыс та ойнойтон.

Кичинек Сазоннын баштагы чала бажынан ажып турарда, оны, жети жашка жетпеген уулчакты, Зоя эжези көрүп, тудуп жүрзин деп, ада-энези школго ийген. «Ол сүрекей жакшы үренген — деп, Зоя Саймовна эске алынган. — Же баштагы ол ло бойы артып турган. Энем меге жакып турар: «Школго кожо бараар, школдон чыкса, кайда да божотпой экел». Жаңыс ла бештерге үренген. Балдарга болужатан. Кем-кем нени-нени айбылаза, бир де кыйышпайтан. Онын учун оны үренчиктер де, үредүчилер де тың сүйүтөн».

1938 жылда Сазон беш классты божодоло, эжезин ээчий Ойрот-Турага педучилищеге үренерге келген. Ол ой керегинде Зоя Саймовна мынайда бичиген: «Педучилищеде ол бойын чек ле жаан кижидий туткан. Айылдын ижин түргөн бүдүреле, кееркемел бичиктер алып, көп кычыратан. Бичик онын үредүчизин, наңыз болот берген». Педучилищени Сазон Саймович жаңыс «беш» темдектерле божоткон.

Педучилищеде жакшы үренген балдарды облоно фронтко атанган үредүчилердин ордына жаңы үредүчилер белетеп алар деп, Бийсктеги институтка ийген. Олордын тоозында: Сазон Саймович, Зоя Саймовна ла Павел Егорович Тадыев — узак жылдардын туркунына пединститутта иштей берген Павел Егорович, Сазон Саймовичтин өлөрдүн өлгөнчө эң жуук нөкөрү.

Уренерге сүрекей күч болгон: кийинетен кийим де, курсактанатан курсак та жок дегенге жуук тужы. Мындый бир учурал: жиир курсак аларга акча чек түгене берерде, Сазон Саймович эжезинен туйкайын бойынын тонын курсак алгадый акчага садала, кышкыда институтка тон жок келип турар болгон. Тонун сатканы керегинде эжезине айтпай салган. Кышкы экзамендердин кийинде, чаган айдын корон сооктору тужында, айылдарына жанар деп шыйдынып алгандар, Сазон Саймовичте тон жок. Зоя Саймовна ол учурал керегинде мынайда бичийт. «Тадыев Паша ла Бабаев Алеша наылары бар-жок чамчаларын катай-тетей кийдиргендер. Алеша пиджагын чечип берген...» Анайып жүк арайдан жангылап келген. Ойто Бийскке баргылабаган, ненин учун дезде, жаан ырыс болуп, 1941 жылда күскери кыш Москвадан Карл Либкнехтин адыла адалган пединститут Ойрот-Турага эвакуацияга көчкөн. Мында ады жарлу үредүчилер, олордын тоозында профессор Николай Александрович Баскаков, Сазон Саймовичтин жайалтазын сезип, онын үредүзин фольклорды шиндеп көрөтөн жолло улалткан. Павел Васильевич Кучияк жайалталу студентке аяру салып, оны аттучуулу кайчы Николай Улагашевич Улагашевле таныштырала, онын чөрчөктөрүн бичип алатан секретари эткен.

Кандый сакабаган ырыс! Торт ло түш јериндеги немедий. Анайда орден тагынган эн жарлу кайчынын чөрчөктөрүн угуп, олорды бичип алатан ишти ол, Сазон, өткүрер! Кайчынын орчылан түбинен жайылган үнин эмди ол лекциялардын кийинде күнүн сайын угуп отурар, баатырлардын жүрүмиле, эткен керектериле таныжар!

Је Николай Улагашевич эмеш кату кижн эмитр. Сөгө-јыга да айдып ийзе, күүни. Анчада ла чөрчөк бичип отургандар кайчыны токтодып, катап айтсын деп сурагандарды јаратпайтан. Павел Кучияктый көгүс-көрүмдү кижини јакшызынатан.

Јиит Сазонго јаан кайчы кезем ле кату сөс айтпаган. Јаш секретарь ого јараган. Бичип алганын Сазон Саймович Улагашевке кычырып бергенде, ол «төкпөйтирин, чачпайтырын» — деп, күүнин соотпоско јылу ла кару үниле бир-эки ле сөс айдатан. Је бу «төкпөйтирин, чачпайтырын» деген эки сөс Сазонго алтыннан баалу деп билдиретен. 16 јашту секретарин атту-чуулу кайчы тооп, амыраар-тыштанар кыска өйлөрдө Алтайдын улу кайчылары ла бойынын жүрүми керегинде, кайдын учуры ла кееркемели керегинде табылу куучындап турганда, оны ончозын Сазон Саймович бичип алатан. Кезикте јиит секретарь карандаш-чаазынын столдон туура салала, јангыс ла кайчынын јебрeндик күүзин, тегин ле кижн чилеп, угар күүни келетен. Је андый кылык јарабас. Кайчынын баатырлык чөрчөктөри эл-јонго керек. Н. У. Улагашевтин чөрчөктөринин текши учурынан болгой, керек дезде бир де сөзи јылыјбай, калыктын јүрегине томылып, кереестелип ле шингип калар учурлу. Онын учун секретарьдын ижинен каруулу иш жок деп, Сазон Саймович јакшы билип, кайчынын айлына күнүн сайын келип турар болды. Ол ок өйдө институтта бир де лекцияны божотпой турган, не-

нин учун десе, онын төс амадузы: тоомжулу ла јакшы үредүчи болорго турган болсон, јакшы үрен. Үредү — ол эмди экинчи фронт.

Је бу амадунын учына једерге келишпеди. 1942 жылдын учы. От-калапту јуунын эн кату өйлөри. Сазон Саймович мен фронтто болор учурлу деп, бек шүүним алды. Ого он јети јажы бүдерде ле, бойынын акту күүниле нөкөрлөриле кожо 1943 жылда корон соокту кочкор айдын учында јууга атанган. Јок, атанган эмес, машина ас болгонынан улам, фронтко барып јаткан өскө улус ок чылап, Бийскке јетире јойу баскан. Је јолой соокко өткөнинен улам ого оору-тыму табарган. Нөкөрлөриле тен-тай базарга күч болгон. Ырыс болуп, Монголиядан кош тартып бараткан улус оны төөгө учкаштырып алала, једер јерине јетирген.

Онын кийинде эрчимдү јуучыл үредү, јуу-чактын јаландарына атаныш, Ельна городтын алтыгы јанында баштапкы атака, адышту-тартышту күндөр. Онын кийинде Смоленск, эн эрчимдү ле изү тартыжу.

1978 жылда «Алтайдын чолмонында» С. С. Суразаков «Јуу болбозын» деген статьясында бу өйлөр керегинде мынайда бичиген: «Туулу Алтайда бичиичилер организациянын каруулу качызы Э. М. Палкин мен канайда јуулашканымды бичип берзин деп некеди. Је нени айдарым? Ончо ло улус чылап јуулашкам». Је мында Сазон Саймович база ла кемзинип (ол ачык-јарык жүректү, коркышту кемзинчек кижил болгон), көп немелерди јетире айтпай јат. Јүк ле кем болуп, нени эдип жүргенин тоолоп берген: минометчик, агитатор, комсорг. Је мен билерим (ол меге бойы айткан): комсорг болуп турарда, он јети-он сегис јашту уулдарды корголжын окко, от-јалбышка удур јаңыс катап атакага көдүрип жүрген эмес. А атакалар керегинде ол жүк ле мынайда бичийт: «Комсомолдор качан да атакага ончозынан озо көдүрилетендер, от-калапту согушта тынын кысканбай тартыжатандар. Онын учун мен јуу өйиндеги комсомол биледимди тын чеберлеп, кереестеп јадым. Менин көзимче канча улус канын төккөн!»

17 јашту јийиттин ченелтелери от-јалбышту јуунын јаландарында, жүрүм учун атакаларда өткөн. Фронттогы најылык болоттой бек болгон. Онын да учун Сазон Саймович өскө дө фронтовиктердий кижизек, јалакай, күүнзек, ачык-јарык жүректү болгоны ол.

Бу ла јыл С. С. Суразаков коркышту тын шыркаткан. Ол учурал керегинде Сазон Саймович мынайда бичийт: «Је бир катап эмеш јастыргам: Смоленскке алты беристе јетпей туруп, немецке болбос јанынан аттыргам. Ийити бистин уулдар тудуп алгылаган, адарга санангылаган, мен көрзөм, јап-јаш уул! Адарга бербедем, «Ары айдагар» — деп айттым».

База ла байагы кемзинчек ле јобош бойы, Сазон Саймович өштүзин өлтүрзин деп јакара ордына, нөкөрлөрине «ары айдагар» — деген, а бойы, байла, шырказынын сызына чыдабай, уур онтоп, какшан кара јерди кызыл каныла сугарып, курулып јаткан.

Сазон Саймович шыркадала, бир жылдын туркунына башка-баш-

ка госпитальдарда эмденген. Москванын хирургтары учук-балтырларын ондоорго көп күчин салган. Он кол эмеш көдүрилер боло берген, же сабарлары тынданбай кадып калган. Қанайдар? Нени эдер? Жуулажып болор аргазы жок, кызыл колдын күчиле иш иштеп болбос. Же бу ойдо госпитальдын жаанына Н. А. Баскаковтон самара-бичик келген болтыр — госпитальдан чыкса ла, көндүрө үредүге аткарзын деп.

Бир айдын бажында ол институтта болгон. Үредүчилери Сазон Саймовичке ол ло азыйдагы кожо үренген группанын студенттериле кожо үрензин, ологро једишсин деп јоп бергилеген. Он колло эмди карандаш тудуп болбос болордо, Сазон Саймович сол колло бичиирге түрген үренип алды. Удабай ол нөкөрлөрине једижип, тен-тай үрене берген. Профессорлор онын кичеенкейин ле јайалталу болгонын көрүп, оны наукага јууктадып алар деп амадап, үредүге үзеери јүзүн-јүөр научный јакылталар берип турат.

Пединститутты јаңыс ла «беш» темдектерле божодоло, аңылу диплом алды. Кожо үренген улус Сазон Саймович керегинде көп јылу сөс айдатан. «Экзамен табыштырарга кирер алдында бастыра ла јарт эмес сурактардын аайына чыгарга Сазон Саймовичти, көөркийди, кинчектейтенис. Онын учун экзаменнин учына јетире сурактарыбыска каруу берип, эжиктин јанында отурар. Торт ло энциклопедия ошкош. А бойы аламыр кижі: курсак алатан карточкаларын јылытып салар, онын учун карточкага алган курсакты үлежип, бис азырайтаныс» — деп, Елена Сергеевна Тюхтенева каткырып, айдып туратан.

Нина Николаевна Суразакова кокырлап, мынайда эске алынат: «Эр улустан группада ол јаңысқан болгон. Кезикте болгобой калала, бис бойыстын, кыстардын, јажытту куучынысты куучындажа беретенис. Онон кенете «калак, Сазон мында болбозын» — деп, атпас эдип токтой берерис. А ол мында, бистин јаныста. Же бичикке ле кадалып калган бойы отурар, бир де немени укпаган да, көрбөгөн дө». Онын кийнинде кокыр јогынан Нина Николаевна куучынын мынайда божодот: «Сазон студент те тужында сүрекеј јайалталу болгон. Ончо немени ман бажында билип алар кижі, анчада ла фольклорго көп ајару салган».

С. С. Суразаковтын јайалтазын онон ары таскадар, кенгидер деп, профессор Н. А. Баскаков оны Москванын В. И. Ленинниң адыла адалган пединститудынын аспирантуразында артызып алган. База ла үредү, үредү, үредү. Бойынын шыркадан улам уадаган су-кадыгына бир де килебей, ума жок бичиктерди кычырып, телекейлик фольклорло терен танышкан.

Москвада үренип тура, ол бойына јажыт Алексей Калкинле тушташкан. Ол тужында јинт кайчы Москвага Туулу Алтайдагы эл-калыктын искусствозын көргүзер деп, 1947 јылда өскө нөкөрлөриле кожо келген. Эки јаш јүрек көпти куучындашкан, бой-бойына јарашкан. С. С. Суразаков, А. Г. Калкинди бойынын үредүчилериле, академик В. А. Гордлевскийле, Н. А. Баскаковло таныштырган. Эки атту-чуулу

ученый јиит кайчынын ўинис, кайдын учурына ла кўўзине кайкап, 22 јашту кайчы одуска јуук кай чўрчўк билерин угала, В. А. Гордлевский оны «Јирмезинчи чактын алтай Гомери» деп адаган. Сазон Саймович ол тужында Алексей Григорьевичтен онын атту-чуулу «Маадай-Қара» деп чўрчўгин бичип алган. (Сонгында баштапкы варианты деп адалган.)

Кийинде Сазон Саймович ўредўзин божодоло, тўрўл јерине келип, Алексей Григорьевичле кўп катап туштажар, кайчынын чўрчўктўрин бичип, бичиктер чыгарар, учы-учында, Алтайдын атту-чуулу уулдары, нак нўкўрлўрдий јўргўлеер.

Ўредўден каникулдарга келгенде, бир амырын билбей, Алтайды керип, албатызыла јолыгыжып, ойгорлык чўрчўктўрин, куучындарын, алкыштарын, кеп сўстўрин ле табышкактарын јууп јўретен.

С. С. Суразаков Калкинле 1949 јылда катап туштажала, «Темене-Коо», «Қан-Қапчыкай», «Кўгўтей-Кўкшин» ле «Боодой-Коо» деп кай чўрчўктўрин бичип алган.

1950 јылда 25 јажы јангы-јангы ла толуп турарда, Сазон Саймович Суразаков филология наукалардын кандидады боло берди. Алтайна келеле, баштап ўредўчилердин институтына иштеген, онон 1952 јылда Туулу Алтайда история, тил ле литература шингеер институт ачыларда, партия обкомы ла облысполком 27 јашту С. С. Суразаковты бу институттын директорына туткан.

Сазон Саймович ол ўй керегинде меге (бис Москвада болорыста: ол — докторантурада, мен — аспирантурада) мынайда айдып туратан: «Институт тўзўлўрдў, јангыс тўрт толык кып берилген. Иштейтен улус јок, научный библиотека база јок. Табынча научный ишчилер табылган, бир сары атту болгоныс. Је биске библиотека керек болгон. Айлымнан бойымнын бичиктеримди экелеле, библиотека тўзўгўм. Онын кийинде Москвага барарымда, тўс библиотекалар бойынын артык бичиктерин акту кўўнинен бергилеген. Анайып, бистин институт чын ла шинжўў ўткўрер институттын бойына тўнгей боло берген».

Шак бу ўйдын ала јўрўмининг калганчы кўндерине јетире С. С. Суразаков алтай фольклорды јуурына ла тереңжиде шингеерине, алтай литература керегинде науканы тўзўўрине, Туулу Алтайдын кееркемел литературазын кўнжидерине ле тўрген ўзўрине бастыра бойынын эрчимин, кўчин ле талантын бир де кысканбай берген...

* * *

Фольклорды јуур иште ученый бир канча јангы тўзўмўл сурактар некеген. Олордын тоозында:

Албатынын ойгорлык кереззин јуурга атанардан озо, кандый аймакка, журтка, ўзўккў баратанын ажындыра талдап алары, барып јаткан јерлерде ады јарлу кайчы, кожончы, модорчы барын-јогын биллип алары, фольклордын эн јебрентик јанжыккан јўзўндерине (кай

чөрчөккө, мифке, алкышка ла каргышка, кеп сөстөргө лө табышкак-тарга) жаан аяру салары, атту-чуулу кайчылардын ла кожончылар-дын биографияларын бичири.

Je ол ок өйдө фольклор жууп барарга шыйдынып алган кижиге Сазон Саймович мындый эп-сүме айдып беретени сагыжыма кирет: «Кай чөрчөк лө меге керек деп сананала, улустан жангыс кай чөрчөк некезен, амадуун бүтпес. Кожондозо, кожонун бичип ал, тегин прозалык чөрчөк эмезе кеп, историяга келишкен куучындар айдар күүндү болзо, ол кижини токтотпо, оного башка онын күүнни жандырып ийерин, ол сего нени де айтпас».

С. С. Суразаков бойы улуска түрген жууктажар кижиге болгон. Эрмекти кокыр-каткыла баштаар, оного ары эптү-жөптү куучындажа берер. Je эн артык кылык-жангы — онын жалакайы, күүнзеги, килекейи, ачык-жарык күүни. Кижиге кол тудужып жакшылашпаганча, кижинин ижи-тожын, бала-барканын су-кадыгын сурулабаганча, өтпөс. Жаан жамылу да болзын, ого ончозы түней улус, ончозына күүнзеер, ачык-жарык болор. Туку жол до кечире барып жаткан кижиге болзын, анчада ла жажы жаан кижиге болзо, ол эзен-амыр сураар, оного мендей-шиндей басып келеле, кол тудужып эзендежер. Онын учун оны албаты-жон сүүген, бары-жогын ончозын айдып беретен, кожондорун кожондоп туратан, кай чөрчөгүн кайлап беретен. Бир де кемзингилебейтен, мындалышпайтан. Мынызы, мен бодозом, С. С. Суразаковтын база жаан жайалтазы, албатынын оос үлгерлигин жууйтан жакшынак жайалтазы.

Фольклор жууган улуска ол база мынайда жакыйтан: «Кижиге учту-башту куучындажыгар, төп-жалакай болыгар, эптү-жөптү болуп жүригер. Бойыгар да мендебегер, кижини де мендетпегер. Иштеп турган улуска бош жок. Болужып ийзегер, ол сүрекей жакшы болор эди. Ого кижиге сүүнер, слерге быйанын жетирер.

Албатынын ойгорлык сөзин ненин учун жууп, бичип турганыгарды жартын айдып беригер. Фольклор — ол жангыс научный ишчилерге керектү неме эмес, je эмдиги текши жонго, келер үйелерге керектү ойгорлык сөзи деп жартап беригер. Эл-калыктын ойгорлык сөзин айдып бергендерди жаантайын тооп жүригер».

С. С. Суразаковтын экинчи некелтези: албатынын оос чүмдемелин бичири тушта тексттен бир де чыкырым кыйа баспазы, текстти кубултатан умзаныштан тудунары, кошмок сөс жок болоры. Оны кыскартаар эмезе узадар, жарандыар деген санааны туура таштаар учурлу. Жартап айткажын, текстте бир де кубулта болбос учурлу, кайчынын, кожончынын, модорчынын айтканын чеберлеп, чике ле чын бичип алатаны күч те, уур да иш болзо, оны жазымы жогынан учына жетире кичеенип бүдүрер керек. Оного башка ойгор чүмдемелдин учуры да, бүдүми де бузулып, өчөмиктелип калар. Баатырлык чөрчөкти жангыс ла кайчы кайлап турар тужында бичири керек. Кайчы кайлап турар тужында онын сүүнгени, оморкогону эмезе ачынганы, кородогону үнниен, чырайынан билдирип, көрүнип турган ба, жок по? Чөрчөк угуп

отурган улус баатырлардын жүрүмине «кирижип» турган ба? Чөрчөк-ти олор канайда угуп жат? Бу да, ошон до ыска сурактарга каруу берип, ончозын бичип алар керек деп, учуный бойының үренечилеринен некеп туратан. Оос чүмдемел айдып берген кижинин ады-жолын, чыккан-ыскон жерин, сөггөн, бу чүмдемелдерди кемнен укканын бичип алар керек деп, ол айдатан.

Учинчи некекте: бар-жок чүмдемелдерди ылгаштырбай, олондын аайын-төйгүн билбей бичигени наукага да, эл-жонго до жаан тузаын жетирбес. Кандый да болзо, оос чүмдемелдин учурын билип турар керек. База бир некекте: кандый бир кай чөрчөктин алтай калыктын ортозында таркаган айрыларын бастыраын бичип алары. Бу — наукада сүрекей жаан учурлу некекте. Онын учуры ла тузазы незинде дезде, кай чөрчөктөрдүн жүзүн-башка варианттарын түндештирип шиндегенде, кажы ла баатырлык чөрчөктин жангыс та текши закондорын таап алары эмес, же кажы ла айрызынын аңылу учурын ла аңылу темдектерин билип алары, историянын кажы тепкезинде табылганын ла ошон ары кубулганын темдектеери, онын учуры ла бүдүми кубулган этаптарын шиндеп табары. Темдек эдип «Алтай-Буучай» деп чөрчөктин бичип алган историязын көрөли. Революциядан озо «Алтай-Буучай» деп кай чөрчөктин 5 айрызы бичилген. Бир айрызы Н. У. Улагашевтен жуудан озо, арткан 10 айрызы 50—60 жылдарда бичилген. Бастыра бичилгенин түндештирип, С. С. Суразаков олондын сюжеттери бой-бойына таптажып турганы керегинде айткан, же ол ок өйдө онын башка-башка мотивтерин темдектеп, бу чөрчөк жебрен чактарда чүмделгенин ле онын учуры кажы ла историялык этаптарда кубулып турганын бойынын научный статьяларында ла бичиктеринде көргүскөн.

С. С. Суразаков кайчыдан кандый бир чөрчөктү жылдар өткөн сайын такып бичип алатан. Экинчи катап «Маадай-Кара» 50-чи жылдарда, а учинчизи А. Г. Калкиннен 1964 жылда СССР-дин Наукалар академиязындагы А. М. Горькийдин адыла адалган телекейлик литературанын институтунын жакылтазыла бир айдын туркунына бичилген. Бу ижи керегинде С. С. Суразаков мынайда айдат: «Магнитофоннын пленказына бичип алган кийининде, мен 20 күннин туркунына кай чөрчөктин сөстөрүн чаазынга көчүргөм. Бу ишти өткүрип турар тужында кайчы жаантайын жанымда отурган: магнитофондогы ондоп болбой турган сөстөрдү ол меге катап айдып, жартап берип турган. Кезикте түзөдөр жерин түзөдип, узадар жерин узатып туратан». Учинчи катап бичилерде, кай чөрчөктин кемн эки мун жол-үлгөргө жаанай берген. Мынан көргөнисте, С. С. Суразаков чөрчөк бичип алатан ишти сүрекей турум-кай өткүргөн — чөрчөктин учурынан болгой, кайчынын сөзүн де бир кубултпай, жектебей, айтканы ла аайынча бичип алатан. Мындый иштин эн жуук ла эн жаан болушчызы кайчы болгон. Байла, мынан да улам кайчылар учу-учында учуныйдын жуук нөкөрлөри боло беретен. С. С. Суразаков кайчынын күүн-санааларын, психологиязын, жайалтазын, кылык-жанын жакшы билип алатан. Керек дезде мындый да сурактардын аайына чыгарга албаданатан: айдып берген чөрчөктү эн

ле баштап кемнен уккан, бу чөрчөктөн башка кандый чөрчөктөрдү билер, кай чөрчөктөрдөн башка кандый жүзүн-жанрларлу оос поэзияны билер? Жартап айтса, ученый көп-көп сурактардын жартына чыгып аларга амадап туратан. Мындый иштең улам С. С. Суразаков кайчылардын (Н. У. Улагашевтин, А. Г. Калкиннин, Н. К. Ялатовтын) научный биографияларын толо ло терең бичиген. Бу биографияларды кычырганыста, кайчы ала-көндөлөн табылган эмес, ол көп үренген, көпти көргөн, көпти уккан жайалталу киж. Темдектезе, А. Г. Калкин жаан кайчы болгону керегинде айдып тура, онын жүрүмин бала тужынан ала эр кемине жеткенине жетире бичийт: А. Г. Калкин ады жарлу кайчыларыла аңыланган Улаган аймагындагы Паспарты журтта чыккан. Адазы база кайчы киж болгон. Кайга Алексей адазынан ла өскө кайчылардан үренген, анчада ла жаан салтарын адазы жетирген. А. Г. Калкиннинг биографиясында керек десе онын аңылу кылык-яңы да керегинде бичийт, ол ок ойдо кайчы неден улам атту-чуулу болгон шылтактарын көргүзет.

Кай чөрчөктөрдү бир де кубулта жогынан кайчынын кайлаганы аайынча бичигени наукага сүрекей керектү иш болгонуң ученый жакшы билген. Мынайда бичилген тексттер анчада ла эпостың бүдүмин, тилин ле үлгерлигин шиндеп турган ученыйларга жаан арга болорын С. С. Суразаков ажындыра сезип, иит ученыйлардан бу ишти бир де туура баспай бүдүретенин кезем некеп туратан.

«Кай чөрчөктин тилин ле үлгерлигин шиндеп турган улус кайдын күүзин чотко алар учурлу» — деп, ученый айдатан. Кайдын күүзине ажару салбазабыс, онын ритми бузулып турар, онын учун баатырлык эпостың үлгерлигин шиндеерге амадап турган болзобыс, яңыс ла кайлаган тужында бичилген текстле тузаланар керек, оной башка жастыра шүүлтелер айдылардан аябас.

С. С. Суразаков ажарынкай, чеберленкей болоруна үредип туратан. Мынызы жолду шүүлте, нениң учун десе, кезик шинжүчилердин айдыжыла, кай чөрчөктө үлгерлик жолдор жок, мынан улам онын ритмиказын сеспей жат. Кай чөрчөк — ол жылбилү ле эптү айдылган проза деп айдыжатан. Мындый жастыра шүүлтелерди керек десе ады жарлу шинжүчилер А. Анохин, Т. Ковальский, Н. К. Дмитриев те баштагандар айтканы не десе, олодың шиндеген тексттери кайчынын кайлаганы аайынча эмес, а чөрчөктин учурин прозалап айдар тужында бичилген, онын учун кай чөрчөктин ритмиказы жылыып турганы ол. С. С. Суразаков бу өрөги адалган ученыйлардын айтканына жөпсинбей, чөрчөкти кайлап турар тужында бичиген тексттерди шиндейле, кай чөрчөк качан да болзо үлгерлеп айдылар, онын ритмиказы чокым, ээлгир, быжу деп айткан.

1952 жылда, наукада шинжү өткүрер институттын директоры болуп тудулган кийнинде, ол эл-калыктын ойгорлыгын жууйтан бир канча аңылу экспедициялар төзөп, областьтын эн ыраак райондорына атанып туратан. А. М. Горькийдин адыла адалган телекейлик литерату-

ра институтынын жакылтазыла жаңы оос чүмдемелдер жууган. С. С. Суразаков кайлап айдар 19 жаан чөрчөк бичип алган, онын башкарганы ла кай чөрчөктөрдүн 153 жаңы тексттери бичилген. Онон башка өскө жүзүндөрлү сүрекей көп оос чүмдемелдер жууп алала, бир кезигин алдынан башка бичиктерде кепке базып чыгарган. Анайдарда, институттын архивин тѳзѳгѳн баштапкы кижѳ база С. С. Суразаков деп айтсам, жастыра болбос деп бодом турум.

Сазон Саймович фольклорды жууп алала, оны кепке базып чыгарар иште сүрекей көпти эткен, көпти бѳдѳрген кижѳ. Ученыйдын баштапкы ла башкарганы аайынча бисте «Алтай баатырлар» деп кайлап айдар чѳрчѳктѳрдүн 10 томду жуунтызы чыккан, алтай фольклор аайынча ол орус та, алтай да тилге көп жуунтылар тургускан, одордын редакциязын эткен. Онын жаңыс ла редакциялап жазаган бичиктеринин кеми 300 печат листтен ыраак ажыра, ас ла болзо, бир 30 кире бичикти кепке согорго белетеп, ак-жарыкка чыгарган. Жартын айтса, С. С. Суразаковтын жаңыс ла фольклорды жууп ла кепке базып чыгарган ижи онын ады-жолун алтай фольклористикада баштапкы жерге чыгарып жат...

* * *

Је С. С. Суразаковтын ижи жаңыс та фольклор жууганыла аңыланып турган эмес — ол алтай калыктын адын чыгарган фольклорды, анча ла алтай кай чѳрчѳкти терен шингеден атту-чуулу ученый.

С. С. Суразаковтын алтай кай чѳрчѳкти шингеден ижин эки жаан этапка бѳлигедий деп, мен сананып турум. Баштапкы этапта ученый бастыра бойынын кѳчин, эрчимин фольклорды жууп ла оны кепке базып чыгарарына, баатырлык эпостын тѳс учурин, марын, тилин ле ѳлгерлигин шингедерге салган. Экинчи этапта кай чѳрчѳктин учурин историяла колбоп, онын качан табылганын ла тѳзѳлгѳнин, онон ары та-зылданып, тамырланып ѳскѳнин билерге амадап, узак жылдардын туркунына иштеген.

С. С. Суразаков наукада ижин жаңы ла баштап турарда алтай фольклордын азыйдан бери жуулган ла кепке базылган историязынын аайына чыккан. Революциядан озо фольклор жуур ла оны шингедер иште В. В. Радлов, В. И. Вербицкий, Г. И. Потанин ле ѳскѳлѳри де эрчимдѳ турушканын шинжѳчи бийик баалайт, је ол ок ѳйдѳ олордын жастыралу бодолдорын жажырбай, чынынча айдып берген.

Революциянын кийинде алтай фольклор жуур иш там элбеген. 30 жылдарда бу ишти ѳткѳреринде жаан камаанын жетирген кижѳ П. В. Кучияк. Баатырлык эпос шингедер иште А. Л. Коптелов, Н. А. Баскаков, Л. П. Потапов баштагандар турушкан.

Баштапкы иштеринде С. С. Суразаков баатырлык эпостын текши учурин, кеберлерин, темаларын шингеден. Автор кай чѳрчѳк тегин чѳрчѳктѳн кандый аңылу темдектериле башкаланып турганын чокым кѳргѳскен. Кай чѳрчѳк тегин чѳрчѳктѳн бойынын бѳдѳмиле башкаланып жат: кай чѳрчѳк ѳлгерленип айдылар, а тегин чѳрчѳк проза-

ланып турар. Је озор анчада ла учурыла башкаланып јат: баатырлык эпос качан да болзо историяла колбулу. Эл-јоннын историялык салымы јангыс эпосто билдирлү тагмаланган. Эпос јаантайын баатырлык учурлу болуп јат.

С. С. Суразаков түрк тилдү калыктардын эпозын түгдештирип, мындый түп шүүлтелер эткен: алтай албатынын баатырлык эпозы өскө калыктардын эпозыла түгейлејип јат, ненин учун дезе бу бир укуту, түрк тилдү элдер бой-бойына түгейлејип турар исторический јолдор өткөн. Темдектезе, «Алып-Манаш» деп кай чөрчөк узбектерде, башкирлерде, оной до өскө түрк калыктарда бар, је озорды ончозын түгдештирип көргөндө, бу эпостын эн јебрен тазылдары алтай «Алып-Манашта» таркаган.

Је ол ок ойдө түрк калыктардын эпозын түгдештиретен эп-сүмелер С. С. Суразаковко алтай кай чөрчөктөрдin аңылу учурын ла бүдүмин темдектеп табарга јаан болужын јетирген.

С. С. Суразаков 50 жылдарда бичиген иштеринде алтай эпостын темаларын, идеяларын ла озордын кеберлерин бастыра јанынаг тережде шигдеерине албаданган. Бу сурактарга учурлап бир канча статьялар бичиген.

Э. М. Палкин, С. С. Суразаков ла Л. В. Кокышев

Жаңыс та түрк тилдү калыктардын эпозын тунгдештирип шингедген эмес, же алтай кай чорчокти С. С. Суразаков коштой жаткан башка да тилдү калыктардын эпосторыла тунгдештирип коргон. Шинжучи керек десе кандый бир эпостун, темдектезе, «Алтай-Буучайдын» башка-башка айрыларын тунгдештирип, аңгылу ла терен шүүлтелерге јединген.

60 жылдарда ол алтай кай чорчокторди историяла терен колбоп, бу суракты быжу шиндеерге белен болгон. 1971—1972 жылдарда А. М. Горькийдин адыла адалган СССР-дин Академия Наукалары телекейлик литература институтында ол «Алтай баатырлык эпостын озуминин этаптары» деп ижин белетеп алала, 1973 жылда оны јенүүлү корып, филология наукалардын докторынын адын адаанган. Бу јаан ишти бүдүрерге С. С. Суразаков 500 мунг үлгерлик јолдорлу 212 кай чорчокти диссертациянын темазына кийдирип тузалаанган. Бу иштин кеми канча кире јаан болгонын кычыраачы билзин деп болужарга мен оны 7.738 үлгерлик јолду алтай калыктын эн јаан «Маадай-Қара» деп кай чорчокиле тунгдештирейин. Кепке базылып чыккан «Маадай-Қаранын» кеми кичинеке эмезин слер, күндүлү кычыраачылар, јакшы билеригер. Айдарда, С. С. Суразаков жаңы ижинде «Маадай-Қарадый» 63 бичик тузаланган.

1985 жылда Москвада «Наука» издательстводо ученыдын доктор диссертациязы аайынча сүрекеј јарамыкту, наукада учуры јаан «Алтай баатырлык эпос» деп бичик чыкты. Бу бичиктин кире сөзинде фольклордын Бастырасоюз Сөвединин председатели В. М. Гацак С. С. Суразаковтын ижин бийик баалап, наукада јаан једин болгонын темдектейт.

Баатырлык эпос качан туулган? Ол историяла канайда колбулу болуп турган, кандый исторический јолдор өткөн? Онын историяла колбулу этаптарын темдектеп алгадыйыс па айла јебрен алтай историк-нын учуры танмаланбаганынан улам эпостын канайда туулганын бис билип алар аргабыс јок по? Ойлөр өткөн сайын эпостын учуры ла бүдүми кубулып турган ба, јок по?

Бу сурактардын аайына чыгарга сүрекеј күч, ненин учун десе кай чорчок жаңыс ла 19-чы чактын экинчи јарымында кепке базылып чыгарын баштаган. Онон озо эпос бичилбеген де, кайа-таштарга танмаланбаган да.

С. С. Суразаков бу иш канча кире уур болгоны керегинде мынайда бичиген: «Эпос керегинде научный иш бүдүретени там ла там күч боло берди, анчада ла эмди, бүгүнгү күнде, ненин учун десе эпос шиндеер иште көп блааш-тартышту сурактар бар. Анчада ла эпостын өткөн исторический јолдоры эмдиге јетире шингделбеген». Чындап та, кезик шинжучилердин (Б. Я. Владимирцовтын, Н. К. Дмитриевтин, керек десе Л. П. Потаповтын ла Н. А. Баскаковтын да) айтканыла болзо, алтай баатырлык эпос XV—XVII чактарда чүмделген, өскөлөри кай чорчок јебрен чактарда табылган деп айдыжат.

С. С. Суразаков «Алтай-Буучайдын» 16 айрызын тунгдештирип

шиндейле, мындый шүүлте эткен: бу эпос эрте чактарда чүмделип табылган. Онын кийиндеги исторический ыйлордо ол бир кезек кубула берген. Эң баштап «Алтай-Буучай» деп кай чөрчөктө эки карындаш Аранай ла Шаранайдын (Алтай-Буучайдын баштулеринин) ордына мифологический жеек-желбистер жер-үстиндеги амыр жаткан эл-жонды кырага умзанып жат. Ойлөр өткөн сайын куулгазын тындулар улустын кеберин алып, учу-учында класс аайынча баштулер боло берген. Же андый да болзо, бу эпостын жебрен элементтери кезик айрыларында артып калган. Темдектезе, Алтай-Буучай эң жебрен айрызында Жер-Энеден чыккан деп айдылып жат. Ол куулгазынду баатыр болгон. Согында Алтай-Буучай бойнын албатызынын адаанын алган жуучыл боло берген. Учу-учында жокту-гойу калыктын адаанын алып, байларла тарыжат.

Бу мындый шыраңкайлу тунгдештирү иштег улам ученый «Алтай-Буучай» деген кай чөрчөк эң жебрен ыйлордо табылала, табынча исторический ыйлор өткөн сайын там кубулып, учу-учында класс учурлу боло берген деп шүүлтеге жединген.

Же ол ок ыйдо кажы ла исторический ый алдынан башка аңгылу кай чөрчөктөрдү база тапкан.

Мынан улам С. С. Суразаковтын жартаганыла болзо, алтай баатырлык эпос үч жаан исторический этаптарга болинет: 1) ук-эленчик строй тужындагы эпос, 2) эртеги феодал ыйдоги эпос, 3) феодализм тужындагы эпос. Кажы ла этаптагы эпос бойнын учуры ла кебери аайынча аңыланып, башкаланып жат.

Ук-эленчик строй тужындагы эпосты шиндеп тура, С. С. Суразаков баатырлардын ат-нерелү керектери недег улам табылганы керегинде сүрекей жилбилү, наукада чек жаңы шүүлте айткан: баатырлардын ат-нерелү керектери жаңыс ла жерлик атты кижини үредип алган кийинде табылган...

Баштап бодозон, кижини тын ла кайкаткадый шүүлте эмес ошкош. Же чынын көрзө, онын учуры сүрекей жаан. Эң жебрендик эпосто жойу аңчы андап-куштап жүргенде, шыралай-боролой бир-эки алу адар, бир-эки ле кыр ажып жүрер аргалу болгон. Же жерлик атты үредип алган кижини канча-канча тайга ажып, анды-кушты жеткилинче адып, аштан-тус-тан эмди астыкпай жүрер болгон. Атка минип жүрген кижини озогы жойу аңчыга көрө (эпосто ол Мерген деп адалат) чын ла кайкамчылу баатырга түней боло берген. Баатырдын ады эмди тегин ат эмес, ол — аргымак, ай канатту аргымак, эп-сүме берер эң жуук нөкөри. Мынан улам кай чөрчөктө ат баатырдын бойына да болужар төс геройы боло берген. Темдектезе, кезикте баатыр узак жылдардын туркунына баштулериле тартыжып, күчи чыгып, «алып тудары астаганда», «жер тайанары көптөгөндө», онын жеңү алатан эң жуук болушчызы ла нөкөри — эржине ады. Керек десе баатырдын ла онын минип жүрген аргымагынын ады-жолы да түнгөйлеже берет: «Очы-жеерен атка минген Очы-Бала», «Кан-жеерен атка минген Кан-Алтын». Балтыр-кежик бала баа-

тыр күчине жеткенде ле, онын минип жүретен ады оны ат-нерелү баатырлык керектерге үредип ле ченеп жат. Мынызы эпосто.

Эмди археологиялык казыныларды аламы. Корымдарда табылган жепселдер жүзүн-жүүр аң-куштардын сүрлериле кееркедилген. Олордын көп сабазы — атты жураган журуктар. Жебрен өйлөрдө жаткан калыктар аргымак атка жединген соңында тайга-ташту жерлерди, ээи чөлдөрдү саат болбой өткүлөй беретендер. Жүгүрүк аргымакка минген көчкүндөр Жуук Азияга, Иранга, Индияга да жедип баратандар. Онын учун көчкүн улуска олордын аттары бойыннын тынындый бодолотон.

Бала жаңы ла баштапкы алтамдарын алтаганда, оны атка отургызатандар. Ат үстинде онын бастыра жүрүмү өдөтөн. Кижн божогоңдо, онын сөөгүн жууп, адын койлого эдип «ол жерге» кожо «аткаратан». Аттын жараш сүрине жебрен кижн кайкап, качан да чөкөбөйтөн. Атка минген кижн телекейдин аайы-төбөйүн ондогон. Онын учун жебрен кижнин санаазыла болзо, телекейде атка жедер, аттан жакшы, аттан баалу неме жок. Ат алтыннан баалу болгон. Атты эмес, алтынды атла түндөйтөн. Онын учун атты кижнин сөөгиле кожо жууйтан. Аттын сүрин агашты кезип, жондоп чинмерилейтен. Аттын сүри темирде, ташта танмаланатан. Аттын сүрин тереде, мөңүн-кайыш жазалдарда журагылайтан. Атты көп саба учуралдарда ман бакында журагылайтан; а оос поэзияда аттын мангы аткан октон түргөн деп айдылган.

Онын учун С. С. Суразаковтын аттын кай чөрчөктөги учуры керегинде кыска сөзүн мен тын баалап, жарадып жадым.

Экинчи этапта табылган эпосты учуңый эртеги феодал өйлөрлө колбойт. Бу өйдө чүмделген эпостын төс геройлору каандар, тартап айтса, бир ук-сөөк, бир эл-аймак улусты баштаган башчылар. Олор эл-жонды кулга апарар деп умзанып келген олжочыларла тартыжып жат. Кемн аайынча көргөндө бу чүмдемелдер, жебрен чөрчөктөргө көрө, жаан. Олордын учуры исторический жүрүмле колбулу.

Эпосты экинчи этапка бөлип, онын аңгылу темдектерин тартаганы — фольклор керегинде наукада чек жаңы сөс.

XIII—XVIII чактарда табылган эпосты С. С. Суразаков үчинчи этаптын эпозы деп адап жат. Бу өйдөги эпосты учуңый алдынан башка этапка бөлип турганы не дезе, XIII чактан ала XVIII чакка жетире, тартап айтса, 500 жылдын туркунына алтай эл-жон монголдордын ла ойроттордын олжозына кирип, албанга жүргөн «албатызына» чотолып, аайы-бажы жок тоноттырган. Алтай жайзандар бой-бойына удурлажып, тоножып туратан. Кызыл колдын күчиле жаткан жоктулар монголдорго до, байларга да кул деп бодолгылап, коркышту жаан түрегиде жаткан. Онын учун жокту-гойулар кезикте биригизип, жаңыс ла олжочыларла эмес, Алтайдагы байларла жалтаныш жоктон тартыжа берген. Бу исторический айалга эпосто чын көргүзилген. Баатырлардын тартыжулары эмди класс учурлу боло берген. Темдектезе, Н. У. Улагашев кайлап туратан «Малчы-Мерген» деп кай чөрчөктө Малчы кул кижинин жүрүмин жүрет. Ол Айбычы деп байдын күдүчизи. Айбычыда Малчыдый жалы жок, күчин жидирген жалчылар көп. Айбычы бойыннын

табыла жалчыларын чыбыктаттырып турар. Олорды өлтүрүп те сал-
за, Айбычыны кем де бурулабас.

Жокту Малчы «Алты кулакту кара айгырды» тудуп алган кийнин-
де бастыра кай чөрчөктөрдө чылап ок, Малчы-Мерген деп баатыр бо-
ло берген. Учү-учында ол байларды ла базынчыктарды (Арслан-каан-
ды, бай алты баязын, Айбычыны) өлтүрүп жат.

«Көгүтей» деп кай чөрчөк база социальный учурлу.

Бу кай чөрчөктин төс конфликти социальный учурлу болуп жат,
бир жанынан, жокту Көгүтей ле онын Кумдузак уулы, экинчи жанынан,
бай Караты-каан ла онын алты күйүзи. Олор (бай феодалдар) жокту-
лардын кучин ле жип жаткан, бойлоры андап та болбос, иш те бүдүрүп
болбос аргазы жок улус. Же жокту-гойуларды кижиге бодобос, кийик ан-
дый казырланып, олорды базынып, каралап-жамандап жүргүлөйт.

Кускун килин кара атка јединген кийнинде Кумдузак Кускун-Ка-
ра деп атту-чуулу баатыр боло берди. Бай Караты-кааннын кара-боро
керектери учун Кускун-Кара баатыр онон очин алып, ончолорын (ал-
ты базазын база) кырып салган.

«Көгүтейде», «Малчы-Мерген» деп кай чөрчөккө көрө, куулгазын-
ду учуралдар көп. Же андый да болзо, «Көгүтейдин» төс учуры социаль-
ный тартыжу — жоктулар байларла тартыжып, олорды јенгени. Же
төс геройлор тегин улус эмес, олор — ат-нерелү керектер бүдүрүп
турган баатырлар. Бу баатырлар мынан озо чүмделген кай чөрчөк-
төргө көрө, баштап теп ле тегин кижинин ижи-тожын бүдүрүп жүргү-
лөйт, је табынча баатырлык атка једингели, јаан керектердин јо-
лына кирип, каандарла, байларла чындык учун тартыжа берет...

С. С. Суразаков бойынын бастыра түп шүүлтелерин көп айрылар-
лу эпикалык тексттерге тайанып айткан. Ученыйдын текши шүүлтеле-
ри мындый: «Алтайда јаткан јебрен калыктарда баатырлык эпос ада-
зленчик јан — патриархат јангы — јангы ла төзөлип турар тужында
табылган. Эл-калыктын эпикалык чүмдемели XVIII—XIX чактарга
јетире тазылданып таркаган. Кажы ла историялык ой аңылу кеберлү,
учурлу, темаларлу ла бүдүмдерлү баатырлык эпос чүмдеген. Же ол ок
ойдо јанжыккан эпикалык бүдүмдер үйеден үйеге, чактан чакка бу-
зулбай көчүп турган». Ученыйдын база бир шүүлтези: «Эпос мифология-
дан ла фантастикадан башталала, табынча исторический чындык ай-
алгаларды көргүзе берген, баатырлардын жүрүми класс јанынан көр-
гүзилген».

Мындый јаан шүүлтелерге ученый менгебей, табынча, је быжу
ичкерлеп јединген.

Өрөги айдылган шүүлтелер 1985 јылда «Наука» издательстводо
чыккан «Алтайский героический эпос» деп учуры сүрекей јаан бичик-
те айдылган. Мен бодозом, бу бичиктин салымы јарамыкту болор, јыл-
дар өткөн сайын онын өни онбой, там јаркындалар, бу бичиктен улам
алтай улустын ады јангыс та бистинг ороондо эмес, је гран да ары
јанында јарлалар.

Алтай литература керегинде науканын төзөөчизи база С. С. Суразаков. Алтай литературоведенинде анчада ла онын «Алтай литература» деп бичиги эмдиге јетире ағылу јерде туруп јат.

С. С. Суразаковтон озо революциянын алдындагы болгон литература керегинде бистер билбегенис. Ого үзеери школдордо до, институтта да алтай литератураны үренерин П. В. Кучияктын чүмдемелинен (30-чы жылдардан бери) баштагылайтан. Баштапкы алтай бичиничи үредүчи М. В. Чевалковтын (1817—1901) ады ундылып калганынан улам адалбайтан.

С. С. Суразаков узак жылдардын туркунына казынып, М. В. Чевалковтын бичигенин Томсктын ла Казаннын архивтеринен бедреп табала, онын поэзиязын алдынан башка јуунты эдип чыгарган.

Онон башка, ученый онын биографиязын ла јайаан ижин бастыра јанынан шиндеп, бир канча јарамыкту шүүлтелер айткан. С. С. Суразаковтын чын айтканыла болзо, М. В. Чевалковтын творчествозына јаан салтарын алтай оос үлгерлик ле орус поэзия јетирген. Басня чүмдеерге М. В. Чевалков И. А. Крыловтон үренген. Је баштапкы алтай улустын јадынына, кылык-јагына келиштирген бичимелдердин бүдүмин оос поэзиянын кеп-бүдүмине түндештирген. Керек десе атту-чуулу орус басня бичиничинин чүмдегенин алтай тилге көчүргенде, олордын темаларын ла сюжеттерин кубултып, эл-калыктын јадын-јүрүмине јууктадатан. Мынан улам М. В. Чевалковтын чүмдеп айткан сөзин алтайлар тын јараткан. Баштапкы алтай бичиничинин чүмдемелдери учурыда, кееркемели де јанынан эмдиге јетире бийик јерде турганын С. С. Суразаков чын темдектеген.

Алтай литература Октябрьдын кийнинде төстөлип өскөнин ле социалистический реализмнин элбек јолына киргенин С. С. Суразаков база терен шиндеген.

Јуунын кийиндеги кееркемел литературанын өнжип өзөринде ол база турушкан.

Бежен жылдарда С. С. Суразаков Туулу Алтайдын наукада шинжү өткүрер институтын ачарында ла бичинчилердин организациязын төзөөр иште бастыра күчин берип турушкан.

Туку качан, XIX чакта, ады јарлу философ Людвиг Фейербах чындык ученыйдын кылык-јагы ла онын күүн-тап көрүми керегинде мынайда бичиген эди: 1) ученый качан да болзо чын учун турумкай, јалтанбас ла эрчимдү тартыжаачы, је онын бойынын кылык-јагы ачык-јарык, ак сагышту; 2) анайда ок ученый јөпсинчек киж, ол јаантайын јастырбай жүрген киж деп бойын качан да бодобос — ол јаантайын үренип жүрер киж; 3) ученый качан да болзо бойынын јолыла барар киж, өскө ученыйга јайылбай, ары-бери ајыктанарынан јалтанбас киж; 4) иштеп-бичинип отуратаны — онын эн јилбилү өй; 5) кара санаа сананарга онын өйи јок; 6) макка кирер эмезе акча-јөөжөгө болуп иштенер деп, ол сананбай јат. Онын эн јаан ырызы — наукада иштеери; 7) ак-чек ле ак санаалу болгоны — онын ижинин чыгдый-

С. С. Суразаков, И. И. Ортоңулов. 1979 ж., сентябрь ай.

ын бийиктедер ийде; 8) ученый — бойының шүүлтезин чип-чике айдар кижі; 9) ученый — бойынан жайым кижі.

Л. Фейербахтың бу сөстөрін кычырып, мен мынайда сананадым: чындык ученыйдың күүн-табының кеберін атту-чуулу философ С. С. Суразаковтон көрүп, бичип алгандый. Кандый жүзүндөш түңей кеберлер!

С. С. Суразаковтың бичиктериндеги айдылган шүүлтелер терен, бүдүмжилү. Олор эмки кереестелип калган. Көбүк сөстөрдү сүүбейтен. Керек десе тегин куучында «наука», «проблема» да деген сөстөрдү чек жаратпайтан, ол ок ойдо наука жогынан ол бир де күндү калас өткүрбеген. Наука — онын жүрүмү, сүүнчизи ле ырызы болгон.

Жамыркактарды ла жарамзыктарды жанына жууктатпайтан. Улусты жамызы аайынча база бөлибейтен. Ученый да, ученый эмес те болзын, жайалталу да, жайалтазы жок то болзын, — олор ончозы ого түңей болгон. Бастыра улусты ол тооп, олорго күүнзеп жүретен. Онын учун Сазон Саймовичти бастыра эл-жон сүүген: жааны да, жажы да; үренчиктер де, жуунын ла иштин ветерандары да; Сайдыста жаткан жерлештери де, атту-чуулу ученыйлар да; студенттер де, партиянын обкомынын ла облысполкомнын башкараачылары да. Кажы ла кижиге ол ырыс ла сүүнчи күүнзейтен.

ЖАИАЛТАЛУ УЧЕНЫЙ-ПЕДАГОГ

Сазон Саймович Суразаков жаңыс та алтай литература ла албатынын оос чүмдемели аайынча наукада элбек шинжүлү иш өткүргөн ойгор учены болгон адыла эмес, албаты үредүзинде эрчимдү турушкан жайалталу педагог то болгон ады-жолыла үргүлжиге ундылбас.

Иштеген жүрүмünün көп жанын С. С. Суразаков үредүчилерди үредип белетеерине учурлаган.

Сазон Саймович бойнын наука ла педагогикада ижин 1949 жылда үредүчилердин институтын төзөөринде кожо туружып, онын баштапкы директору болуп баштаган. Мында ок ол орус тил ле литература-нын кафедрасынын ижин башкарган. Соңында үредүчилердин институту педагогический боло берерде — алтай тил ле литературанын кафедрасынын бажында турган. Иит учены ла үредүчи студенттердин ле преподавательдердин коллективинин ижин сүреен билгир төзөп баштаган. Ол өйдө С. С. Суразаков жүк ле 24—25 жашту иит кизи болгон. Ле ого жетире педучилищеде ле пединститутта үренерге, онын ортозында, бастыра совет улус турушкан Ада-Төрөл учун Улу жуунын фронтында фашистерле ат-нерелү жуулажып, уур шыркаладала, госпитальдарда эмденерге келишкен.

Үредүчилердин институтында преподаватель болуп иштеп баштайла, филология наукалардын кандидаты ла докторы, пединститут-тын профессоруна жетире иштеп өткөн жолында Сазон Саймович Суразаковтын ады-жолы чактын-чакка албаты-жондо артып калар.

Сазон Саймович Суразаков журт жердеги школда жети классты үренип божоткон соңында, 1939—1941 жылдарда педучилищеде үренген. Онон Бийскте үредүчилердин институтында алтай бөлүк ачыларда, баштапкы одус алтай балала кожо ого үренип барган.

Жуунын баштапкы жылдарында бистин городко Москвадан Карл Либкнехттин адыла адалган пединститут удурум өйгө көчүп келерде, Бийсктеги институтта үренип турган алтай балдарды ол институтка кожуп алгандар. Мында Сазон Саймовичле кожо онын нажылары — Алексей Бабаев, Павел Тадьев, өскөлөри де үренгендер. 1942—1943 жылдарда уулдардын көп нургуны фронтко барала, ойто жанбадылар. 1943 жылда, январь айда, он жети жашту Сазон фронтко атана берген.

Карл Либкнехттин адыла адалган институт 1943 жылда ойто Москва жаар көчкөн. Онон ол В. И. Лениннин адыла адалган.

С. С. Суразаков фронтто өткөн от-калапту жуу-согуштарда ат-нерелү жуулажып шыркаладала, Удмурт АССР-да Ижевск городто эмденген. Эмдеништин учы жаар оны профессор Н. А. Баскаковтын сураганы аайынча Москвадагы госпитальда эмденер эдип көчүрип ийген.

Госпитальдан чыгала, Сазон Суразаков В. И. Лениннин адыла

адалган институтта үредүзин оңоң ары улалткан. Шыркаткан он колының сабарлары кыймыктабас болуп курып каларда, сол колло бичириге темикти.

Сазон Саймович сүреен јакшы үренген, кожо үренгендерге јалакый нөкөр болгон. Анчада ла зачет-экзамендердин ойинде көрзөн, оны студенттер ууй алып ийген тургулайтан. Кажы ла ойдо кандый ла суракты јартап айдып бер дезег, Сазон мойношпо. Ол ончо улуска, анчада ла кандый бир шылтактан улам сондоп тургандарга, үренерге болулып жүретен. Оның билбейтен сурак јок болотон учун студенттер оны «ходячая энциклопедия» дежетен.

Сонгында ойгор-ученый болотоны студент тужында билдирип турган. Оның санаазында јангыс үредү ле бичик болгон, оок-теек једикпестутақтарга бир де ајару этпейтен. Онон улам оныла каткымчылу, кезикте кородошту да учуралдар болотон. Курста сегис кыс ла јангыс уул — Сазон болгон. Сазон олорто јаантайын кожо, јаба курсактангылайтан, үредүге белетенгилейтен. Дежурный бололо, карточкаларла калаш садып аларга барып туратан. Бир катап карточкаларды карманында жүрген кереги јок чаазындарла кожо урнага чачып ийген, база бир учуралда карточкаларын јылытып салган. Институт өдүктен чучураган студенттерге агылу ордерле калоштор берип туратан. Бир катап Сазон суу изидетен титанга эски калошторло от салар ордына, јап-јангы калошторды одырган. Ого нөкөрлөри тарынбай, «ученый кижининг ойгор шүүлтелери алаатыдып туру» дежетен.

Сазон Саймович үренген курс нақ, иштеңкей бололо, јакшы үренген. Николай Александрович Баскаков «менин кару үчинчи курсым» дейтен.

Ол тушта профессор Н. А. Баскаков Т. М. Тоцаковала кожо, преподаватель болуп иштегениле коштой, «Ойрот-орус сөзлик» тургузарда, бисти ончобысты научный шинжү өткүрерине темиктирип, алтай сөстөр јуудырган. Сазон Саймович Суразаков дезе андый ишти оноңчик-јок озо, институт Туулу Алтайда болорло, экинчи курстың студентти тужында кайчы Николай Улагашевич Улагашевтин чөрчөктөрин бичип, 1942 јылда баштаган. Учинчи ле төрттинчи курстарда алтай албатының оос чүмдемели керегинде курсовой иш бичиген, сонгында наукалар кандидадының ла докторының диссертацияларын бичиген.

Алтай балдар Москвада В. И. Лениннинг адыла адалган пединститутта үренгени јаан ырыс болгон деп айтса, јастыра болбос. Ненин учун дезе, олорто јаан специалисттерде, педагог-ученыйларда үренерге келишкен. Олордын ортодо орус тил ле литератураның учебниктеринин бу предметтер аайынча методиканың авторлоры — Н. С. Поздняков, В. В. Голубков, Светлаев, С. Е. Крючков; СССР-дин эл-калыктарының литературалары аайынча специалист — Л. И. Климович, античний ла гран ары јанындагы литература аайынча специалист — Б. А. Грифцов, јарлу психолог — К. Н. Корнилов, тюрколог-алтайчылар — Н. А. Баскаков, Л. П. Потапов ло өскө дө јарлу ученый-педагогтор иштеген.

Студенттердин ортодо турумкай жакшы билгириле Сазон Саймович Суразаков аңыланып туратан. Билгири тын студентти институттын үредүчилери ле профессорлоры аяру жок арттырбаганы жарт. 1946 жылда Сазон Саймович институтты отличнелү дипломло үренип божодордо, оны аспирантурада арттыргандар. Аспирантурада 1946—1949 жылдарда үренеле, 1950 жылда филология наукалардын кандидады боло берген.

Жуунун жылдарында Москвада В. И. Лениннин адыла адалган пединститутты үренип божоткон улус бистинг областта албаты үредүзининг, науканын, культуранын ла экономиканын башка-башка бөлүктөринде эмдиге жетире эрчимдү иштенип тургандарын аңылап темдектер керек. Сегис кижичи — С. С. Суразаков, Т. М. Тошчакова, Н. А. Кучигашева, Е. М. Тошчакова, П. Е. Тадыев, М. Ф. Саруева, Н. Н. Суразакова, С. С. Каташ — наукалардын кандидаттары, соңында Сазон Саймович Суразаков — наукалардын докторы, профессор болды. Институтты үренип божоткондордон үч кижичи — Е. С. Тюхтенева, О. И. Тартыкова, Е. Н. Уксегешева — СССР-динг Верховный Советининг депутатына тудулган. С. С. Суразаков КПСС-тинг XIX съездининг делегады болгон.

С. С. Суразаковтын наукада шинжүу өткүрер ишке жылбизи аспирантурада үренерде онын ары теренжип тынгыган. Аспирантурада өскөдө жаан ученыларла тушташканы, ологорго баштадып кожо иштегени С. С. Суразаковтын билгир педагог ло учены эдип тазыктырган. Аспирантурада турумкай үренетен быжу тозбөлгө институтта үренерде белетелген. Сазон Саймович үредүчилерининг иженчизин жылрүминде акчек бүдүргөн. Бойынын кыска, же жаркынду ла байлык жылрүминде ол жылалталу учены-үредүчи болды.

Жаан жедимдерлү научно-педагогический ижи учун С. С. Суразаков 1967 жылда «Бийик үредүдеги иште сүреен жаан жедимдери учун» деп тошто тагынар темдекле, 1978 жылда «СССР-де албаты үредүзининг отличниги» деп темдекле кайралдаткан.

С. С. Суразаковтын институтта кычырган лекциялары ла өткүргөн семинарлары идейно-теоретический ле научно-методический жаннаг бийик кеминде өдүп туратан. Онын өткүргөн үредүзин студенттер сүреен жылбиркеп угатан. Ол студенттердин аярузын жылрүмде болуп турган керектерге ууландырып, тапкыр шүүлтелү болорына, терен түп шүүлтелер эдерине таскадып туратан. Уренип турган сурактын амадузын, учурын жартаарга киченетен.

С. С. Суразаков алтай тил ле литературанын кафедрасынын, бастыра отделениенинг профессия аайынча ууламжызын жарандылары жаннаг, кафедранын дисциплиналар аайынча кычырылган курстардын чыгдыйын жарандылары, отделениенинг үредү өткүрер пландарын ла программаларын (анчада ла бешжылдык үредүден тортжылдыкка, онын ойто бешжылдык үредүге көчүрер өйдө) чокымдаар иштерди башкарган. Ол ишти там теренжидетен шүүлтелери онын архивинде арткан.

Профессор факультеттин студенттеринин научный ижин база билгир башкарган. Кижиге аярынгай педагог кажы ла студенттин арга-чыдалын жакшы ондоп, жайалталуларын научный иш өткүрерине үредип туратан. Факультеттин студенттериле кожо ол фольклордын материалын жуутан экспедициялар өткүргөн. Андый экспедициялар Горно-Алтайскта наукада шинжү өткүрер институтла кожо до болотон. Профессордын кепке базылып чыккан иштеринде экспедицияларда кожо турушкан студенттер кандый материал жууганын айдып салган.

С. С. Суразаков наукада өткүргөн шинжүзи тегин артпаган. Ол материалдары аайынча ученый «Алтай албатынын оос поэтический творчествозы» (1960 ж.), «Алтай литература» (1962 ж.) деп эки жаан бичик кепке базып чыгарган. Бу бичиктер жангыс ла студенттерге эмес, үредүчилерге де болушту. Бүгүн кафедранын алдында турган задача — бу үренер бичиктерди, анайда ок ол курстардын программаларын, база такып кепке базып чыгарарына белетеери.

Ученый-педагог Сазон Саймович Суразаков албаты үредүзи аайынча облысполкомнын бөлүгине ле үредүчилердин методический таскадузын бийиктедер институтка алтай школдордын материально-технический аргаларын тыгыдарына ла үредүчилеринин билгирин жарандырына чокым жаан болуш жетирген. Ол 4—5 ле 9—10 класстардын алтай литературазынын аңылу хрестоматияларын тургускан. Ого алтай произведениелерди үренери баштапкы катап кожулган.

Бир өйдө Сазон Саймович Суразаков революциядан озогы баштапкы алтай бичиичи М. В. Чевалковтын, жирменчи-огузынчы жылдардагы бичиичилердин — Мундус-Эдоковтын ла Чагат-Строевтин бичиген произведениелерин кепке базып чыгарары жанынан жаан иш өткүргөн. Олордын бичигени алтай литератураны, анайда ок школдордын программаларын ла үренер бичиктерин тыг байыткан.

С. С. Суразаковтын чүмдеген көп произведениелерин школдо, темдектезе, «Туулардын ээзи» деп үлгерди 5-чи класста, «Көндөй мылтык» деп куучынды 7-чи класста, «Аргымак» деп тууыны 8-чи класста үренип жат.

Школдордын учебниктерин тургузарында С. С. Суразаков аспирантурада үренген жылдарда туружып баштаган. Ол өйдө Россия Федерациянын национальный школдорына үренчиктердин төрөл тилинин аңылу башказын аяруга алган башка учебниктер тургузылган. Андый баштапкы учебникти Ф. Ф. Кузьмин якут школдорго тургускан. С. С. Суразаков ол учебникке алтай школго керектү кубулталар ла кожулталар эткен. Онойдо «Учебник русского языка, фонетика и морфология для V—VI классов Горно-Алтайских школ» деп бичик Москвада 1950 жылда чыккан.

Горно-Алтайсктагы пединститутта иштеген жылдарда С. С. Суразаков жүзүн-башка аңылу курстар белепеп, бойы сүреен билгир кычырган, Ол тоодо орус ла алтай албатынын оос творчествозы, XVIII чактагы орус литература, античный ла гран ары жанындагы литература;

литература шиндееринде башталга, алтай тилдин историязы, аңылу курстар ла семинарлар өткүрген; студенттердин педагогический практиказын башкарган. Онын кийинде иштеген преподавательдерге Сазон Саймович тыг болушкан, кезиги онын белетеген лекцияларын тузаланган.

С. С. Суразаков белетейле кычырган лекциялар, семинар өткүрерине ле практический иштеерге жазаган материалдар — ончозы онын архивинде артып калган. Кажы ла лекциязын ээчий-деечийинче номерлеп, башка папкаларга эптеп ле чебер салып койгон. Онызы профессор кажы ла лекцияга эмезе семинарга тыг кичеенип белетенип турганын керелейт.

Ученый-педагог С. С. Суразаков керегинде айдып тура, онын улуска күүнзек, киленкей ле жалакай болгонын, кижиге болуп нени де кыскалбайтанын темдектебегенче болбос. Ол керегинде кожо иштеген ле ондо үренген улус база айдып жадылар.

Ак-чек жүрүминде ле ижинде турумкай, эрчимдү болгоны, онын жүзүн-башка научно-педагогический ижи студенттерге, үредүчилерге, преподавательдерге ле науканын ишчилерине жозок болуп артты.

З. С. СУРАЗАКОВА.

МЕНИН КАРЫНДАЖЫМ

(Документ кептү повесть),

Поэт, профессор Суразаков Сазон Саймович бала туштагы ла школдо үренген жылдарынаг уч-баш эске алынганымды айдып берерге турум.

Сазон 1925 жылда 25 декабрьда Ак-Кобы деп өзөктө көп балдарлу улустыг билезинде чыккан. Ол энемниг 15-чи балазы, мененг 3 жашка кичинек.

Ак-Кобыда көп улус жатпаган, же Совет жан төзөлөр алдында бойлоры жайзанду болгон.

Ак-Кобыда Совет жаннаг озо кул туткан жаан байлар жок болгон. Эмегени 22 бала тапкан куманды Карпадан өскө жокту кижиде жок, орто жаткан улус.

Мындагы улус мал азырап (уйлар, аттар), аш (арба) салып жаткан.

Энемниг баштап тапкан балдары оогошто ло өлүп тургандар, жагыс ла Садучы деп мененг жаан карындажым 9 жаштуда жада калган.

Биледе беш ле бала арткан: Мосей агам, Тойлу, Малка ла Союн эжелерим ле мен (Куйкачы). Жазы жаанаган сайын балдарга өскө ат адагылаган: Мосейди Монсей деп, Тойлуны Тоня деп, Малканы Мария деп, Союнгды Соня деп, мени Зоя деп.

Турабыс ла айлыс кажаттын бажында турган. Адамнын кичү карындажы, Моколуш агам, Сайдыс суу кечире одош јаткан. Онын эмегени Покпон. Олор Јеленеш (Јена) деп јангыс ла кысту болгон.

Бистинг турабыстынг үсти јанында јол кечире Бочонко деп карганак уулынын Алексей деп уулыла јуртаган. Бот бу карганак Тойлу эјемди келин эдип аларга амадап, Ак-Кобыда кыра одоп турган 14 јашту эјемди улус айбылап уурдагылайла, түниле агаш аразында туткандар. Тагары јуук деремнеге экелип, Алексейле кожо алмарга сугуп, канча күн туткандар. Анайып, Тойлу эјем Бочонконын келди болуп калган.

Балдары өлүп тура берерде, адам јаткан јерин солыырга сананып, деремненинг үстиги учындагы туразын ла айлын алтыгы учына, кажаттын алдына тартып экелип, тудуп алган. Сазон мында чыккан.

Суу ол јанында адамнын кичү сыйны Сандып эјем ле Мыклай јестем балдарыла јаткан.

Ада-энемнинг менен јаан балдары јаанап-чыдап, одын-өлөнгө болула берген. Кышкыда јаан агам Мосей городко одын апарып садып, сыйындарына ла ада-энезине кийим садып экелетен. Бир катап энирде тёмөртинен кожон угулган. Адам тышкары чыгып, тындап угала, турага кирип, айтты:

— Мосей сўјнчилү кожондоп јанып келет. Одынын, байла, јакшы баага јетирген.

Адамнын эјези Куйум өзөктө Јалчы деп кижиге барган. Агам олорго айылдап јүреле, ондо јаткан Сабат деп кижинин Мария деп кызын сўјген. Јаан улабай куда барып, кысты экелгендер.

Адам јажына ла малта тудунып, улуска тура, айыл, алмар эдип, јалданып иштейтен. Эмди карып, колы-буды сарзу-сапла оорып тура берген. Онын учун ол одын-өлөнгинин јуугына болуп, Ак-Кобыдан 3 км ыраакта турган Кайыңзур заимкадан көчүп бараткан орустан 2 кат кичинек агаш тура садып алала, 1927 јылда јайгыда ас-мас малын айдап алып, берн көчүп келген.

Адам садып алган турага улай түнүктү јаан сарай эткен. Сарайдын ортозында от, очок. Јайгыда түште бис мында отуратаныс, түнде үстиндеги катта Мосей агам үйиле конотон, алдындагызында — ада-энем балдарыла.

Кайыңзурда 3 өрөкө орус улус јаткан: алтыгы јаныста 3 уулду Липовцев Трофим, үстиги јаныста, кажаттын бажында 2 уулду, 2 кысту Карпулин ле кажаттын алдында 1 кысту Русманов.

Кайыңзур, Ак-Кобыга көрө, сўреен јараш јер. Күнчыгышта сындап барган Кайыңзур кыр. Мында өскөн балтырганды сүттү балтырган дежетен. Озодо кудага барганда, бу балтырганнаг апаратан эмтир. Күнбадышта чечектерле бүркелген јадыны јалан. Күнет јерлерде јоон-

жоон кандыктар, саргайлар. Кичинекей суузында жүзүн жүр балыктар: жылмай, чараган, солбон до ошон до бекбери. Адам сууга мордо салып, көп балык алатан.

Олбон эдер, аш салар жерлер бистин турабыстын одожикка, суу кечире. Бери көчөр жылда адам бобгон мында эткен, ашты мында салган.

Кыш түшкөн. Адам карагай чуркаларды жарчагалай жарып; олоодо: Сазон до меге агаш колчанака эди берген. Турабыстын үсти жаныча жол өткөн. Сазонды чанакка отургузала, ол жолдо брб-төмбө тартып туратам. Эмесе колчанакака экү отуруп алала, жаныстагы жабыс кырдагы жыгылып туратаным.

Кышты кыштап алганым. Адам замканын алтыгы учында сууда теермен эдер деп шүүнүп алган.

Ак-Кобымда жадарыста, улус ажын Билбүлге апарып, кулур эди тарттырып алатан. Адам база анаар жүретен.

Бойм кырачы, иштенкей, ус кичи теермени канайда жазаганын көрүп, угуп алган.

Эмди кичинекей сууны бууп, теермен эди баштаган.

ОЙНЫ

Бойынын жазына көрб, Сазон сыны кичинекей, каткак бүдүмдү шулмус уулчак болгон.

Кайыгзурда жаткан орустарда оныла кожо ойноор кубарлаш балдар жок. Айдарда Сазон теермен жаап турган адазына барып (адазын тын сүйтөн), түжине ле анда жүрүп, кичинекей сууга кунине көп каттап кирип туратан. Сууга кирип чыкса, ондо кийер кийим жок, куба жылганаш жүргөн.

Көчкөн жыл кышкыда адам городко одын апарып садаала, кыс баланын кара жолду 2 ак платезин садып экелген, бирбунин меге, экинчизин Сазонго. Же ол элөп калган.

Сагышту, не ле немени билип аларга жылбиркеи туратан уулчак сууга кирип чыгала, теерменин тажын жаап турган адазына басып келип, сураган:

— Мен сууда удаан жадып болбой турум, а балыктар улай ла анда жүрүп жат. Айтсан, оло канайып боббй турган?

Бичик билбес адам жартап берерге туйуктала берген, ошон мында айткан:

— Балыкты сууда жүрер эди анайда кудай жайаган ине, балам. Оны суудан чыгарып алзаг, ол удабай боб берер. Же, барып ойно, меге сениле сооттожып отуарга ой жок: ижим көп.

«Жайаган» деп бистин учурын айлабаган, же уккур уулчак адазына чантык этпей, ат эди минип жүргөн колындагы чыбыкты мине согуп,

йүзүй-йүзүр чечектү агычак төбөн «мантада» берген. Сууга кирип чыкса, онын ойнойтон јери мында. Койу бөбүнүн аразына кирип алза, онын — кичинекей неменин бажы да көрүнбөс.

База келген жайда теермен бұдуп, иштей берген. Үч Сайдыстан (Үстиги Сайдыс Ток деп адалатан, Орто Сайдыс — Орбарт, Алтыгы Сайдыс — Ак-Кобы) улаус эми ажып бери экелип, кулур эди тарттырып алып турган.

Бир катап түште теерменнин жанында отурала, Сазон мынайда айткан:

— Ада, Каймызурды көрбөң, кандый бийик, кайыр. Ол жемириле, бистин теерменди балбара басып койзо, ашты кайда тарттырыарыс. Оны мында этпес керек болгон.

Адам бойынын билгениче жартады:

— Каймызур жемирлер деп коркыба. Кыр жемирлбөс болуп жайалган.

Кичинекей Сазон сүрөсү шулмус уулчак болгон. Жаңыс јерде сыраңай да отурбас. Эртең турадан бозом эгирге јетире тышкары жүрер. Туранын кийин жанында бөбөн јолдо чыбыкты ат эди минип алаала, өрө-төмөн жүгүрер. Жаңмыр болгондо, түүнтү сууларды колына ла кирген немеле чачылтып аткылаар. Айдына ончо бойы кара балкаш келер. Турабыстын оложында суу кечире аралда жүрерин сүүр, бойы тапкан көжөңдөрдүн көжөңдөп, жабыс талдарга чыгарын сүүйтөн.

Адам Сазонго сүрөкөй кару болгон, «мени уктаган» дейтөн. «Балам жааназа, садучы болуп иштеер» деп айдып, оны бодолгого үредип туратан:

— Мен 10 чараган кармактап алган эдим, үчүзү тизүдөн түжүп калган. Айылга канчузын экелдим, айдып бер.

Ол эмесе мынайда сураар:

— Энең 8 јымартка кайнаткан, а бис төртү, түңейден үлөшсөөс, канчадан келижер?

Сазон каруузын көп санапбай, чын айдып беретөн.

КЕДЕН ЧАМЧА-ШТАН

Бир күн бозом эгирде тышкары чыктым. Орбортинен, кажаттын бажында турган Карпулин орустын туразынан, уулчак жүгүрүп келетти. Сазон деп айдарга жарабас: бу уулчак чамча-штану. Сенекте отын жанында иштенип турган энемди кычырдым: «Эне, чыгып көрбөң, өрбөрттөн кандый да уулчак жүгүрүп келет».

Энем учукты:

— Каймызурда Сазонноң бөкө база кичинекей уулчак јок. Карпулиндерге айылчылар да келбеген, бу «көс» болбой.

«Көс» дегени не болгонун энемнен сураарга јеткелегимде, јаныска Сазон жүгүрүп келди.

— Мен јолдо ойноп жүреримде, Карпулин казактын (орустарды

казактар дежетен) уулы Гриша базып келеле, мени колымнан јединип, айлына апарган. Энези меге бу кийимди — чамчаны ла штанды кийдирип берген. Онон эжиктен чыгарып айткан: «Иди домой». Је мен онын нени айтканын аайлабагам.

Сазон тѳжин, јалмажын сыймап айдып турды:

— Мынызы чамча, а мынызы штан.

Эмди Сазон кеденненг эткен бек чамча-штанду боло берген.

ОРУС ТИЛГЕ ҰРЕНИП АЛГАНЫ

Заимканын алтыгы учында теерменде иштеп турган адама бара-дып, Сазон бистин турадан ыраак јок турган Трофим орустын туразынын јанына токтой тѳжѳп, тындаланып турар: ол турадан кожоннын кѳѳзи угулып туратан. Кезикте ол чек эжик алдына јууктап келеле, анда удаан угуп турар.

Уулчак ненин учун мынайып турганын Трофимнин ѳчинчи уулы Петя (Пейтке деп адайтаныс) сезип ийеле, оны турага кийдирип, «кожончы кайырчактын» јанына отургызып койор. Кайырчак кожондобой барза, Пейтке онон тегерик кара пластинканы алып салала, ѳскѳзин кондырар. Мындый кожонды Сазон тѳжине де угуп отурар кѳѳндѳ. Је Пейтке оны столго отургызып, орус калашла чайладала, јандырып ийер. Учында Сазон Трофимдерге ѳрене берген, туранын эжигин ачып, кире конуп келер. Пейткеденг айрылбай барган. Ол кайдаар ла барза, оныла кожо баратан: балык кармактап барганда, энирде Пейтке койлорын айдап экелерге Кайынзур кырга чыкканда, Пейтке энезиле кожо маала одогондо, маала сугарарга суу тажыганда, Сазон кожо ло.

Анайып Пейткеденг айрылбай јѳрѳп, ол орус тилге ѳренип алган.

Орус тилге ѳренип алганы Сазонго школдо орус тилле јакшы ѳренерине болушкан. 6—7 класстарда ѳренерде, ѳлгерлерин де орус тилле бичип баштаган. Онын бичиген ѳлгерлерин сурап алала, Маймада колхозтын председатели болуп иштеген орус јестеме апарып кѳргѳзип туратам. ѳлгерлерди ол кычырала, айдатан:

— Сазоннон јакшы поэт болор, бичип ле турзын.

КОММУНА ТѳЗѳЛГѳНИ

1929 јылда энем 16-чы балазын тапкан. Агамнын ѳйи Мария јенем: «Энем эмди карган, бу, байла, калганчы балазы» деп кокырлап айдып, баланы Токтой деп адаган.

Коммуна тѳзѳлѳрдѳ, уй-малды јангыс кажаганга јуунадып суккан, улустын ажын јууп, текши алмарларга урган. Иштеген кижии ашты алмардан алып јиир. Каргандарга болужар дежиіп тургандар.

Бот, бу јылда јаскары кыш јуртсоветтен чыгартулу кижии келип, 70 јашту адама айткан:

— Слер озодо кам болгоныгар, эмди бис слерди билегерле кожо ыраак jerге cсылкага ийерге турус, атанарга шыйдыныгар.

Мынайда айдала, жүре берген. Мыны уккан Трофим-орус кандый кижини cсылкага ийерге турганын милиция келип көрзин деп, Иван уулын Билүлүге ийген.

Ол ло күн бисти аткарага чанакту аттарлу улус келген. Чанакта cсылкага аткарылып турган база улус болгон. Олор — Устиги-Сай-дыстан.

Энем ле адам Сазон ло мени эски-саскы тонло ороп, чанакка отургызып ийген. Адамнын кичү карындажы Моколуш Ак-Кобыдан бисти үйдежип келген ошкош, је биске жууктабай, ыраакта аттын үстинде отурган. Койнында кичинек балалу энем оны жайнап сураган:

— Бу кичинек Токтойды бойыга арттырып алзан, оноң башка Ойрот-Турага да жетпей, чарчап калар.

Je агам кулактын кырыла да укпай, өрө алып мантада берген. Кожо айдай берер болор деп коркыган болгодый.

Бу ла өйдө Билүлүден милиционерлер једип келген.

— Мындый кийимдү јокту улусты ненин учун аткарып туыгар? Балдарын көрзөгөр, кандый кийимдү эмтир — деп, бисти аткарага келген улусты аайы-бажы јок адылгандар. — Балдарды чанактан түжүригер — деп јакаргандар.

Адамды cсылкага аткарбай токтотконы да јолду. Ол кичинек тушта бажына золотуха чыгып (адамнын cсозиле айдайын), төбөгөзинен канча-канча јерден јарылган. Кезикте сагыжын да эндеп туратан эди. Төбөгөзинде өлү кире коктыйлу сорбылар өлөрдин өлгөнчө жүрген.

Анайып санаазын энделтип оорып турарда, бу бала кам бөлөргө бүткен эмтир дейле, ада-энези ого түнгүр јазап бергендер. Ол түнгүр айылда төрдө илип салган туратан. Адамды камнын cсөстөрине кем үретенин укпадым, је каа-јаада жагыс јурттын улузына камдап туратан.

Совет јан боло берерде, адам кула адына минеле, түнүрин јуртсоветке апарып берген болгон.

БАШТАПКЫ ТӨЗӨЛГӨН КОЛХОЗ

1929 жылда күскиде төзөлгөн коммунанын ордына јаскыда «Кызыл мөрй» деп адалган колхоз төзөлгөн. Колхозтын председателине Уксегешева Александра Григорьевнаны тудуп алгандар, чотоботко Соенгошев Тергиш тудулган.

1930 жылда мында (Ак-Кобыда) школ ачылган. Каланаков Геннадий Иванович үредүчи болгон.

1932 жылда «Кызыл мөрй» колхозко агроном болуп Кашин Степан Гаврилович келген. Мында ол колхозтын садын өскүрип баштаган. 1933 жылда оны колхозтын председатели эдин туткандар. Ол ло жылда колхозтын конторазында техника болгон Маруся эјем Кашинге барган. Сайдыста ол узак иштебеген, оны городтогы Алферовтын адыла адал-

ган колхозтын председатели эдип ийгендер. Жуунун алдында оны Май-мадагы Сталин колхозтын председатели эдип туткандар. Ол жууга бу колхозтон барган.

Кашиннинг кийинде «Кызыл мөрй» колхозтын председатели болуп Теледеков Алексей Федорович, Чичканова Торко ло оног до өскөлөрү болгондор.

ОРТО САЙДЫСТА

Ак-Кобыдагы 3 класска жетире болгон школды 1933 жылда Орто Сайдыска көчүргөн. Адам мени ле Сазонды школго үредерге болуп, ол жыл оноор көчкөн. Мында ол «Кызыл-Ойрот» колхозко киреле, чагы жеткенче оок-тобыр иш бүдүргөн: айрууш, тырмууш эдетен, кузницада да иштеп туратан. Энем жайгыда колхозтын бригадазына көчө-талкан эдетен, кышкыда оок-тобыр ишке болужып туратан.

Көчкөн жылда (1933 ж.) Сазон 1-кы класста үренген, мен — 2-чи класста. Ол жакшы үренген.

Школдын одожында жол кечире Казанакон деп кижиде 2 уулчак болгон — Иван ла Вася. Олор школго келеткен ле школдон жанып отурган балдарды ташла аткылап турар. Сазон школго барганда, суунын жарадынан карманына толтыра таш салып алар (школ суунын ол жанында болгон).

Же бот, ол уулчактар таштарла аткылап баштаза, Сазон удур адыжар. Школдон көзи-бажы көк, тижик келер. Энем меге жакып турар:

— Школго кожо барып, жанарда кожо жанып тураар.

1-кы класста Сазон жуук нөкөрлү боло берген: Бабаев Алеша ла Сарыбашев Темдек (энеден чыгарда, бир кулагы чолтык болгон учун Темдек деп адагылаган). Олор үчүлөзи жангыс ла бештерге үренгендер.

Школдон жанзаас, энебистин айбызын угарыс: суу экелерис, жайгыда жаныстагы кырдан одынга кургак чырбаалдар жүктенип экелерис. Онон айылга берген ишти бүдүрерис.

Адам жан-кылыгыла кату кижиде болгон, же бисти сокпойтон, көп арбабайтан, бойынын иштеңкейиле, кыракызыла, ак-чегиле, немени чикезинче айдарыла жозок көргүзетен. Энирде уйуктаар алдында ол бойы жазаган комызыла ойноор, онон ойнозын деп неме берер. Комыстын күүзин угуп, уйуктап калатаныс.

КАЙЫНЗУРГА ОЙТО КӨЧКӨНИ

Сазон 2-чи класска көчкөн жыл Орто Сайдыста балдар жадар интернат бүткен. Балдарыс эмди интернатта жадып үренер деп, адам 1934 жылда Ак-Кобыга көчүп, «Кызыл мөрй» колхозко кирген. Ак-Кобыдагы Соенгошев Чодранын мылчазын садып алала, Кайынзурга тартып тудуп алган.

Эмди мында алдында јаткан 3 өрөкө орустар јок, көчө бергендер. Ак-Қобыдан Қайыңзурга адамды ээчий бир канча өрөкө көчкөн. Улус көптөп, мында уй-малдың фермазы тәзөлө берген.

Улус бери не көчүп келип турган дезе, мында кышкыда мал турарга эптү јер: кышкыда тонбос кара-суулу, јайгыда маала ажы сүреен јакшы бүдер. Қайыңзурда маала ажы јакшы бүдүп јат деп баштап ла билген кижі — энем. Оны алдында мында јаткан Липовцев Трофимнин үйі үредип салган. Кандый үренди качан, канайда үрендеерин — ончозын јартап айдып беретен. Энемнинг салган маала ажы сүреен јакшы бүдетен. Эмегендер келип, энемнен үрен сурап алып, нени канайда отурғызарын јартадып алып туратандар. Энемди «Қайыңзурдың агрономы» дежетендер.

Сазонло экү јаанап, энеме болужа береристе, ол мааланын ордын јылдын ла јаанадып тура берген.

Колхозто уур ишке күчи јетпей барган адам оок-тобыр иш бүдүрип јүрди: айрууш, тырмууш эдип, бригадага барып, улуска чалгы таптап, бригадага курсак азып турган казанчыга одын-суу экелерге болужып туратан.

Бир катап ол бойынын маалазынан өлөң ижинин бригадазына абрага толтыра арбуз тартып апарган. Је арбуз деп апарганы кезиги тыква болгон. Маала ажын озодо салган эмес, арбуз ла тыкваны ол ылғаштырып билбейтен.

Энем кышкыда фермада оок-тобыр ишке болужып, јайгыда бригадаларга көчө-талкан эдип турды.

Јайгы каникулда адам Сазон ло меге айдатан:

— Мен карган да болзом, иштеп, улуска болужып јадым, слер күчеер јеткенче јенил ишке база болужыгар. Онон өскө улуска јаман көс болорыс.

Сазонло экү колхозтын кыразын одоп, өлөң ижинде бугул тартып туратаныс.

Адам, колхозтын ижи јылзын, бүтсин деп, кичеенип ле турар кижі болгон, эрте турала, айыл сайын јүрүп, улусты ойгозып турар.

Колхозко иштеерге тын кичеенбес кезик улус оны шоодып «колхозтын бригадири» дежетен.

ИНТЕРНАТТА

Школ Орто Сайдыста (Өрөңартта), Қайыңзурдан 8 км ыраакта. Сазонло экү интернатта јадып үренгенис. Ол тушта кажы ла бала бойының курсагын јип үренген.

Субботто энирде айлыска јанарыс. Энем түниле биске азык эдер: кол сокыга арбадан көчө согор, кол теерменге буудай тартып, теертпек эдип быжыар. Түнде соккон чыкту көчөнн эскенде, саазы чыкпайтан. Бис оны чыктуга ла апарып, аяк-сайакла эзетенис. Улустан эскин сурап барзан, бербейтен, «оодып-сындырып салараар» дежетен.

Выходнойдо түштен кедери азык-түлүкти күс-јас жүктенип, кышкыда агаш колчанака салып алып, ойто ло интернатка барарыс.

Тон-өдүгис коомой, кышкыда соок күндерде соокко арай чарчабай, колы-будыс чек көжип калган јанатаныс. Энем тон-өдүгисти чечерге болулып, капшай ла печкенин үстине чыгарар, изү курсак уруп береле, айдатан:

— Өзөк-буураарды жылыдаар.

Интернатта көп сабазы Алтыгы Сайдыстын (Ак-Кобынын) балдары јаткан, Устиги-Сайдыстын балдары көп сабазы 3 км јерден күнүң жүретен.

Интернатта клаптын көби коркыш болотон, түнде кижини тиштеер, уйуктап та болбозын. Клапка тиштетпеске мынайда уйуктайтаныс: полдын ортозына төжөк салала, төжөкти айландыра полго керосин сүртетенис.

Интернаттын кухнясында јаңыс печке, јаңыс јаан казан. Анайдарда Алтыгы Сайдыстын балдары мынайда јөптөжип алганыс: бир күн бир үренчик азыгыла курсак азып, ончозын азыраар, экинчи күнде — экинчи үренчик азыраар.

Мен Сазонло экү учун балдарды 2 күн азырайтам. Сазоннын чеги, кыракызы коркыш. Бир катап оныла мындый каткымчылу неме болгон. Татай деп кыс бойынын очерединде энирде курсак аскан. Кертип койгон картошконы эки колыла көнөктөн ууштап алып, казанга салып турган. Картошконы казанга канайда салып турганын Сазон кыракылап көрүп турган эмтир. Базып келеле, ол Татайга: «Сен картошканын суузын агыспай, казанга салып јадын» — дейле, бойы казан дөөн карап көргөн. Ол ло өйдө Татай изү суулу казанга картошко салган. Суу чачылып, Сазоннын көзине кирген. «Көзиме изү суу кирди, көзим ачып јат!» — деп, ол аайы-бажы јок огырып-сыктай берген. «Баланын көзине изү суу чачылттын, күрүм!» — деп, мен Татайга адыла бергем. Сазоннын көзине калай салар болор деп коркыгам. Је, карын, көзи тын оорыбай, јазыла берген.

Јаңыс ла бештерге үренген Сазон үредүде ујан балдарга школо до, интернатта да болулып туратан.

Школдон јанала, ажанып ла алза, айылга берген ишти бүдүрер. Онон 1-кы класстаг бери јуук најылары болгон Алешка ла Темдекке барар. Олор үчү бир де айрылышпас, кайда ла болзо кожо жүрер, кожо ойноор болгон. Олор институтта да үренерде, черүге барарга јетире најылар болгондор. Сазоннын ол эки најызы фронтто өлгөн.

Интернатта јажы бойынан јаан үренчиктер бе, айла јаан улустаң ба, кем-кем нени-нени этсин деп айбылаза, Сазон качан да кыйышпайтан. Онын учун оны үредүчилер де, үренчиктер де сүүп туратандар.

ПЕДУЧИЛИЩЕДЕ

Орто Сайдыста школ 5 ле класска јетире болгон. 1937 јылда 5-чи классы божоткон балдар городто педучилищеге үренерге киргендер. Олордын тоозында мен кожо. Ол јыл Сазонноң кичинек карындажым школго үренерге барган. Оны эмди Сазон кичееп көрүп жүрген.

Ада-энеме, карган улуска, бис үчүни үредерге сүреен күчке келишкен. Колхозто ас трудкүн иштеп алып, ас аш алатан. 8 километр интернатта жадып үренип турган эки уулчагына недеде сайын азык-түлүк белетеп берер керек, бис үчүни кийиндирер керек.

Кышкыда адам көк уйын чанактайла, городко одын апарып садар, јай келзе, уйыла городко калба артынып апарар. Анайып иштеп алган акказыла балдарына кийим-тудум садып беретен.

1938 јылда Сазон 5 классы божодоло, база педучилищеге үренерге кирген. Мында онын адын үредүчилер Сазон деп адагылайтан. Үренчиктер де анайда адайтан. Мен, оноң үч јашка јаан киж, оны кичееп көрүп жүрөтөм. Чамча-штаны кирлене бергенде, энирде јунуп салатам.

Педучилищеде Сазон бойын чек јаан кижидий туткан. Урокто үредүчилерди кичееп угуп, јаңы материалды јакшы билип алатан учун, айылга берген ижин түрген бүдүрип ийеле, библиотекадан бичиктер алып, көп кычыратан.

Книга оны жүрүмге үредип турган најызы боло берген. Прозадан ба, үлгерден бе, ого јараган јерлерди тетрадине бичип алып, кезигин эске үренип аларын сүйүтөн.

Педучилищеде Сазоннын јуук најылары Тадыев Паша ла Бабаев Алеша болгондор. Олор үчүлөзи јакшы үренген. Үчү айрылышпас, кайдаар ла барза, кожо.

39—40 јылдарда мен 1-кы курста (8 кл.), Сазон 2-чи подкласста (7 кл.) үренгенис. Је 40 јылда январь айда мен, колым оорып, май айдын учына јетире больницада јаткам. Онын учун 1-кы курста экинчи јылга арткам.

40—41 јылдарда Сазонло экү 1-кы курста јаңыс класста үренип, јаңыс партада отурганыс. Мен арифметикала уйан үренгем. Сазон меде улай ла болужып туратан. Үредүде артып турган өскө дө студенттерге болужатан.

Јайгы каникулда өлөң ижинин бригадазында иштейтенис. Адам бисти «Иштегер ле — деер. — Мен, карган киж, уур иш бүдүрип болбой јадым. Слер иштебезеер, улуска јаман көс болорыс» — деп айдып турар.

Је үредү башталар алдында бис бригадада иштебей, кийим-тудум садып алатан акча иштеп аларга, 13—14 километр јерге јойу кузуктап баратаныс. Сазоннын эки најызы: Тадыев Паша, Бабаев Алеша бисле кожо кузуктайтан.

Јетире бышпаган тон тобогелорды колло уужап, арай-керей эдип алган кузугысты јүктенип, обьезчикке көрүнбеске түниле јанарыс. Ай-

лыска таң жарып турарда једетенис. Анайып 2—3 катап кузуктап барып келерис. Эдип алган кузугысты адам көк уйыска артып, городко апарып беретен. Кузукты Сазонло экү бойыс садатаныс.

Педучилищеде үренеристе, субботто энирде јойу јанатаныс. Бисле кожо кезикте Орто ло Устиги Сайдыстың балдары јанатан.

Айлыска јанарга меңдеп, уроктың кийинде ажанарга столовыйга барбайтаныс. Оның учун аштап, айлыска јүк арайдаң једетенис.

Бистен ары 8—11 километр баратаң балдарды энем ончозын кычырып алала, чеген, сүт уруп берип, картошколо азырап койотон. Ол балдар «тыныс кире берди» деп сүйүнгилеп, түниле оноң ары баратандар.

Јаскыда бир катап Сазонло экү јанганыс. Јолой бисле каткымчылу да, коронду да неме болотон.

Педучилищениң столовыйынаң ажанган студенттердинг стипендиенин тудуп алып, колына 5 салковой беретендер. Ол акчала студенттер оок-тобыр немелер садып алып, киного јүрүп туратан. Сазон ло мен ачкабысты чебер тудуп, айлыска керектү не-немени садып алатаныс.

Стипендие алар күн мен Сазонго айттым:

— Мен хозяйственный магазиннен кирпич аяктар ла кринкелер көргөм. Энем андый кринкелерди мынаң озо Кайыңзурда јаткан орустардан көргөн эмтир. Ол меге бир катап мынайда јакыган: «Кирпич кринкелерди городто көрзөн, бир-экини ал, балам. Бисте адаң бойы јазаган агаш аяк-калбактаң өскө тудунар-кабынар не де јок ине». Андый аяктарды ла кринкелерди садып алып, энеме апарып берели.

Сазон мен нени ле айткамда угатан, бүгүн де кыйышпады:

— Энеме керектү болуп турганда, алар керек. Кино көрөргө менинг стипендием бис экүге једер.

Мен магазинге барып, 3 кирпич аяк ла 2 кринке садып алдым.

Маала салар өйдө субботто јанала, выходнойдо түшкө јетире энеме маала ижине болузып туратаныс. Откөн недеде энем меге айткан: — Мааланы ончозын отургызып койдыс. Эмди јангыс ла капуста-нын рассадазы керек.

Бот оның учун мен бу субботто јанар алдында базардаң капуста-нын рассадазын садып алала, ол эки кринкеге салып, суу уруп алгам. Јанарыста кринкелерди јүктенип алгам, је баскан сайын суу чачылып, учама тоғүлип турды. Аяктарды Сазон јүктенип алган.

Орустар јаткан Куташ деп деремнеге јеткелегисте, түн кире берген. Айлыска једерге эмди де 6—7 километр барар керек.

Аштап турганыс коркыш: энирде столовыйдаң ажанбай јанганыс ине. Мен чек күчим чыгып, базып албай баргам. Деремнеге киргелекте, јолдың кырына отура түштим. Сазон отурбай, јанымда туруп јат. Оноң айтты:

— Кринкелерингди меге бер.

Олорды бойы апарарга турган болор деп бодойло, мынайда айттым:

— Эмеш амырап алзам, бойым апарарым.

Нени ле айткамда, угатан болгон, је бүгүн мени укпай, кринкелер-

ди ала койоло, капустанын рассадазын чыгарып, кажаттын алдыла агып турган суу дөөн мергедеп ийди, оного бойы апараткан аяктарды мергедеди.

Мен, оного эмеш жаан киж, айттым:

— Олорды сууга мергедей, талдардын төзине сугуп салзабыс, оны кем де таппас эди, эртен тура атту келип, апарар эдинг.

Бажын эки колыла кабыра тудуп, тынаарсып унчукты:

— Кайттым деер! Чын да сугуп салар керек болгон. Эмди олордон не де артпаган, ончозы таштарга тийип оодылганын бойум уккам.

Анайда айдала, кемзинип, менин жаныма отуруп, үшкүрген:

— Ол кринкелерди ле аяктарды албаган болзобус, мынайып ары-бас эдис. — Оного мени токынадып айтты: — Же, санааркаба, база бир жазабыс, аяктарды садып албагайыс, же капустанын рассадазын апарарыс. Эмеш амырап алдыс, эмди базалы.

Мен жүк арайдаң туруп алдым (арыганымга үзеери кичүден ала табылган сарзу-сабымнан уурзынып тургам ине). Ичкери базып, деремнеге кирзеес ле, ийттер үрүжип, анан-мынан чыккылап келдилер. Сазон жерден кармадап таштар таап алып, олорды үркиди, аткылап турды. Жүк арайдаң деремненин учына чыгып алдыс. Поскойтоннын каалгазын ачып, амырап аларга жерге отура түштис. Удаан отурбадыс: барар керек. Же көрзөм, барар аргам жок, ойто отура түштим. Сазонго айттым:

— Сен жагыскаң жан. Мен мында ла отурайын. Адам атту келип, мени апарзын.

Ол жанымда турган ла турган, оного айтты:

— Сен, каалганы ачып, поскойтоннын ич жаңында отур, оного башка түнде бөрүлөр келерден маат жок.

— Ийттерден коркып, деремненин жанына бөрүлөр келбес. Мында ла отурайын: каалганы ачып, ойто кирзег, деремненин ийттери тудар.

Ого айлына жедеге эмди де 6 километр барар керек. Кичинектен ала шулмус бүткен күлүк элес эдиң жүрүп калт.

Төжөнүп отуруп неме жок, анайда ла сыту жерге тан атканча, адам келгенче, бир де көс жумбай отургам: коркып отурган кижиде кандый уйку болотон!

Анайып аштап барадып, деремнени өдүп отурала, кандый бир турага кирип картошко-сартошко не сурап жибеген улус болгоноор деп сананып турган болороор?

Же кандый бир турага кирип, курсак сурап жиярден болгой, карын, караңуй болуп, олордын балдарына көрүнбей, анан-мынан ташла атырбай, деремненин ичле өдүп алганыска сүүнүп турганыс.

Ненин учун бу деремненин балдары энир түнде городтон жанып отурган алтай балдарды соккылап турган деп сураараар. Мынан улам болуп туратан ине: Сазон ло мен чилеп, мендеп, энирде ажанбай городтон жойу жанып отурган Орто ло Орбги Сайдыстын балдарынан кезик шокчыл уулчактар Куташ деремнеле энир түнде өдүп отурала,

торозын тойдырарга болуп, орустардын маалазына кирип, моркоп јулуп, кўнкузук сындырып алып, огурчын ўзўп алатандар. Онын учун Куташ деремненин балдары алтай балдарды кўрбўйтўн, «татарва» дежетендер.

Таң бозорып адып келедерде, ыраактан јўдўл угулды. Байла, адам келеди деп бодой алдым, је турбай, јўдўл угулган јер јаар кўрўп отургам. Удабай ыраактан атту кижи јортуп келеткени кўрўнди. Ол јууктап келерде, ак атту адам болгонын танып ийеле, «Ада, мен мында!» — деп кыйгырып, удур болдым. «Барадым, барадым, кызычагым» — деп, адам унчукты.

Каалгага јаба јортуп келеле, аттан тўжўп, оны манга буулап коиды. Мени кучактай алып, ыйлаарга турган кижидий, тамагы тыксып, кимиректенди: «Баламды ла сени». Онон мени коштой отургызала, экелген курсагын берди: кўлге кўмўп быжырган картошко, болуштопто чеген. Отурганчаас, таң жарый берди. Адам мени учкаштырала, јанып ийди.

Сууга чачкан аяктар ла кринкелер керегинде Сазон энеме куучындап койтыр.

Энем, кўзинин јажы мўлтўреп, мени тоқынадып турды:

— Аяктарды тайатан оны! Бойоор ѓлбўй, тынду јеткенеер јакшы. Эмди городтон анайып энирде јанбагар. Адан торбогын Кызыл-Љзѳктѳн келген орустан карган согумга толып алган. Эмди слерге бойы барып келип турар.

ЈУУ БАШТАЛГАНЫ

1941 јылда јайгыда мен Сазонло экў ѓлѳн ижинин бригадазында иштегенис. Сазон ат тырмуушла ѓлѳн јууган, мен, бир колым оору да болзо, бугул салган улустын кийнинен кол тырмуушла ѓлѳннин оодыгын јууп туратам.

Тўште бригадага бригадир келип, мынайда айткан:

— 22 июнда немецтер јуу јарлабай, бистин ороонго табару эткен. Фронтко улус аткараарга городтон 2 кижи келди.

— Јадын-јўрўм эмеш ондолып келген болгон, эмди тўбек, чак келгени ол.

Јуу биске кандый тўбек экелгенин бис ол тушта билбегенис.

«Кызыл мўрѳй» қолхозтын ас-мас эр улузын ончозын фронтко аткарып ийгендер.

Љлѳн ижинин бригадазында эмди обоо салар эр кижѳ јѳк. Обооны адамдый каргандар ла ўй улус салып турды.

ИНСТИТУТТА

Бир күн бригадир келин меге бичилген адрестү письмо экелген. Облоно Сазон ло мени Бийсктеги учительский институтка ийип турган эмтир.

Фронтко аткарылган үредүчилердин ордына областька жаңы үредүчилер керек боло берген. Анайдарда облоно педучилищенин жакшы үренген 1-кы да курстын студенттерин институтка ийип турган.

Үренерге барзындар деп, ада-энем јӧпсинип турган, је кийими јок балдарды канайыл ийер деп санааркай бергендер.

Энем меге эски-саскы элтеп, шабыр тон көктөгөн. Орто Сайдыста лакпада Сазонго јараар тон садып турган, је садып алар акча јок.

Экүлебис бригадада иштебей токтоп калганыс: институтка үренип барарга шыйдындыс.

Мен агаш јилек (малина), јодро терип, канча-канча катап городко, апарып садып, магазиннен бойыма платье, базардан эски сопок, Сазонго чамча-штан садып алгам.

Сазон лакпадан тон садып аларга терсийектеген. Чакпыга түшкен терсийектерди адама экелип берер. Адам олордын терезин сойып, досколорго кере тартып, кургадап туратан.

Терсийектин терелерин јууп алып, Сазон энемле экү кыр ажыра Билүлүдеги лакпага садарга апаргандар. Сахар, самын, учук-сачык садып алып, экелгендер. Акча Сазонго тон до садып аларга јеткен.

Кузук быжа берерде, экү кузуктап барганыс.

Шыралай-боролой эдип алган кузугынды айылга јетирерге тирү килинчек болгон: биледи јок улустын кузугын объезчиктер блаап алып турган. А билет аларга бисте акча јок. Је качан түнде каруулдап турган сыңар бутту объезчикти адынан түжүрө тартып, мӧшкӧ јаба танган кийинде, объезчиктер түнде каруулдабай барган. Сазон ло мен бу учуралдын кийинде кузуктаганыс. Эдип алган кузугыстын кезигин акча эдип аларга Ойрот-Турада сатканыс, кезигин Бийскке барарыста, бойысла кожо апарып, анда базарда сатканыс. Стипендие аларга јетире бис акчалу боло бергенис.

Институтта бистин областьтан 26 бала үренген.

Үренерде, столовыйдан стипендиенин акказыла ажанып туратаныс. Акчабыс јетпейтен, ого үзеери Сазон калаш алатан бир айдын карточказын күскиде јылыйтып койгон. Экү жаңыс карточканын калажын үлежип јигенис.

Кышқыда соок күндерде Сазон занятиелерге тон јок келип тураачы болды. Сооктон чек калтыражып турар. «Тоныңды не кийбей турун?» деп сураганда, «А тегин ле кийбедим» — деп каруун берер. Бойы де-зе меге столовыйдан ажанып ал деп, акча берип туратан. «Акчаны кайдан алып, меге берип турган болотон» деп, мен алаң кайкап, «уурданып туру эмеш пе» деп, ичимде санандым. Је энемнин: «Качан да уурданбагар, јерде кижинин ийнези де јатса, албагар» — деп айтканын

эске алынала, «Сазон уурданбас» — деп, бойымды тоқынадып турдым. Оноң угар болзо, Сазон институтка барарда, магазиннен алган жаңы тонын садып ийтир.

Кышкы сессияны табыштырып ийгенис. Эмди каникулга жанар керек, Сазондо дезде тон жок. Тадыев Паша, Бабаев Алеша деп нажылары бар-жок чамчаларын катая-катая кийдиргендер, Алеша пиджагын чечин берген.

Ол ойдо Бийсктен Ойрот-Турага автобус жүрбейтен. Келишкен ле грузовой машинала жанатаныс. Сазон, ырыс болуп, кабинага отуруп жанган.

Ойрот-Турадан Сайдыска үчү жойу жанганыс: мен, Сазон ло оның нажызы Алеша, Алешанын айлы Орто Сайдыста, бистен 8 км ыраак. Сазон оның кийип келген пиджагын берип ийген.

Каникул божогои, је бис Бийскке катап барбаганыс. Бис. Бийскте институтта үренеристе, 1941 жылда күскери кыш Москвадан Либкнехттин адыла адалган институтты Ойрот-Турага педучилищенин байзыгына көчүрген. Областьтан Бийскте үренген студенттер каникулдың кийинде ончозы үренерге бу институтка кирген. Мында үренеристе, Сазон ло меге эмеш женил боло берген: выходной күнде айлыска жанып барып келетенис.

Жаскы сессияда Сазон бастыра предметтерди жаңыс ла бештерге табыштырган.

2-чи курста күскиде ол комсомолго кирген. Көп үренерге келишпеген: 1942 жылда ноябрьда оны черүге апарган. «Бийскке жеделе, мында бир канча күндердин туркунына болорыс» — деп бичиген. Ол цысмонун кийинде Сазонноң суру жок болгон.

1943 жылда Ойрот-Турадагы Либкнехттин адыла адалган институтты ойто кайра Москвага көчүреле, Лениннин адыла адалган институтла бириктирген. Бис, студенттер, күскиде Москвага барып, ол институтта үренгенис.

1944 жылда кышкыда, февраль ай ошкош эди, институттын столовойында ажанып отураарымда, общежитиеде мениле кожо жаңыс комнатада жаткан кыстар меге письмо экелип бердилер. Письмоны Сазон бичиптир. Ачала кычырзам, ол Москвада Маяковский площадьта госпитальда жаткан эмтир. Письмоны алдында Ойрот-Турада болгон институтка бичиптир. Ойрот-Турадан кем де бистинг адресле Москвага меге ийе берген. Мен письмоны тудунганча капшай ла общежитиеге келип, Берегошева Лида үүремди айдала, Сазон жаткан госпитальды бедреп, таап алганыс. Же орой энир учун, бисти сторож госпитальга кийдирбеген. Анайдарда кичинек чаазынга бис, студенттер, кайда жадып, үренип турганысты ла чаазынакты кемге беретенин бичийле, сторожты жайнап туруп, эжик ачтырып, чаазынысты ого берип ийгенис. Сторож бисти выходной күнде келигер деген.

Выходнойдо келзем, Сазонды шырказы эмеш жазылган улусла кожо Пермь городко аткарып ийтирлер.

Карындажым једер јерине једеле, меге письмо бичиген: «Мени институтка алар ба, Николай Александрович Баскаковтон сурап ук».

«Сазонды албаста, кемди алатаң? Ол бистин суреен јакшы үренген студент болгон. Айлына јанбай, Москвага келип, институтта үрензин» — деп, Баскаков айтты. Мен Сазонго ол ло кун бичип ийгем.

Письмо бичигенимнин кийинде, удабай Сазон бойы јеткен. Анамнына јамачылу шинельдү ле эски ботинкалу.

«Бабаев Алеша ла Сарыбашев Темдек нөкөрлөрин кайда?» деп суразам, «Билбезим» деди.

Институтта ого тон садып алзын деп ордер бергендер. Студенттер стипендиезинен эмештенг акча јууп болушкандар. Бойыстын стипендиести кожуп, тонды садып алганыс.

Јаскары кыш Сазон Майманын колхозында јаткан Маруся эјеме Кашин јестемди сурулап письмо бичиген. Эјем онын адресин письмолор ийе берген. Ол адресле Сазон Германиядагы јестеме письмо бичиген. Удабай оноң карындажым посылка алган. Меге туфля ла платье ийтир. Сазон ло менде бир де акча јок болгон. Мен ийген туфляны садып ийгем. Акчанын каботозын Сазонго бергем.

Кышкыда үренбеген де болзо, јаскы экзамендерди төрттөргө лө бештерге табыштырган.

Алтайдан үренерге келген балдар ада-энелеринен перевод алып, јанарга шыйдынып турдылар. Сазон ло меге кем де акча ийбеген. Фронтко барган агамнан суру јок. Маруся эјем бойы 3 балалу арткан, биске болулар аргазы јок. Союн эјемнин колында карган ада-энем ле кичү карындажым.

Эки билетке акча јетпесте (поездке), мен Сазонго айттым: «Эки јылга јуук айлында болбогон, сен јан, мен общежитиеде артып, эмеш арткан стипендиемди јип јадайын. Јымыртка-эш садып, меге астаң да болзо, акча ийип тураар». Анайып 1944 јылдын јайында Москвада артып калгам. Общежитиеде арткан өскүс кысла бир комнатада јатканыс. Август айдын учы јаар акчам божоп баратты. Күнине берип турган беш јүс грамм калаштан өскө нени де јибейтем. Учкары төрт сөөк болуп арыктайла, төжөктөн дө туруп албай баргам.

1944 јылда августтын калганчы числорында Алтайдан студенттер јеткилеп келген. Сазон олорто кожо. Чемоданда бир-эки куруттан өскө не де јок. Экелген бир эмеш акказыла меге столовйдан суп экелип берип турды. Ондоло бергем. Айдын учында стипендие алала, таманы элеп калган сопогымды јамачыладып алгам.

Стипендиенин акказы айдын учы јаар божой бергенде, калаштын бир карточказын суп алып ичерге садып ийеле, күнине бир кижинин карточказынын калажын јийтенис. Анайып шыралай-боролой үренип, 1945 јылда мен институтты божодып ийгем, Сазон үчинчи курсты божоткон.

Облоно мени Кан-Оозы аймагына үредүчи болуп барзын деген, је мен барбагам: кичү карындажым педучилищеде үренерге кирип

турган, оны көрүп, үредер керек, ада-энем карган, болужып көрүп турар керек. Городтын бойына бичик чыгарар издательстводо балдардын бичиктеринин редакторы болуп иштей бергем.

Сазон жайыла ада-энемде жатып, олорго болужып, сыгар колду да болзо, колхозто иштеген. Күскиде ойто Москвага барып, төртинчи курста үренген.

Токтой карындажым педучилищеге кирип, стипендия жокко үренген. Орус тилден бичириле эки алатан учун, стипендия бербейтен.

Сазон төртинчи курста үренерде менен болуш ас болгон: Токтой карындажым менде жатып үренген, ада-энемге кийим-сайымда, аш-курсакка болужатам.

1946 жылда Сазон институтты божодоло, Горно-Алтайска жанып, иштей берген...

Аржан АДАРОВ

ОН ЭКИ ЖЫЛДАР ЈАҢАРЫ

КИРЕ КОЖОН

Он эки жыл эбирет,
Кажы ла жыл бир темдек.
Јүрүмде биске берилет
Ундылбайтан бир белек.

Кажы ла жыл чырайлу,
Кажы ла жыл учурлу.
Эгчейгенче оны эбиреек,
Эбирбезеес — жүреерек.

Бир ырым, бир салым,
Туура канай турарым?
Јаң-кылыкка колбулу
Јайалганду жылдарым.

Јонымда, алтай айлымда,
Јопондо, монгол талада
Бу ла жылдар адалат,
Кайкадат озор, танылат.

Тындуларданг бу жылдарды
Јинји чилеп, кем тискен?
Ўргүлјиге озор эбирип,
Кандый јажыт экелген?

Јаш баланың јаштарыла
Айса жылдар колбулу?
Уулчагымды сананып,
Учурдым үлгер канатту.

ЧЫЧКАН ЖЫЛ

Түжүм бар да — чычкан көп,
Чычкан бар да — түлкү көп,
Түлкү — кызыл жакалар,
Кыстар сүүнип јаранар.

Аңказынанг ажар кыралар,
Аштан жаан не бар?
Чычкандарды ол тойдырар,
Жылданг семис чыгарар.

Жылдар бажында чычканак —
Көргүр, омок, санзалу.
Јаңы чычкан бу уулчак
Айса јакшы салымду?

Ол кабайда јайкалган,
Чычканак чылап чынгырган,
Тотоолоп тойу ажанган,
Јылу тынган, каткырган.

Он эки жыл эбирер,
Ойто ло чычкан жыл келер.
Кижн сенин јолында
Олор та нени экелер?

Сеге бир јаш толды,
Чычкан жыл ырады.
Чыкырап соок кышкыда
Уй жыл сеге ууланды.

УЙ ЖЫЛ

Уйды жылга кийдирген
Улу учур бар туру!
Ак сүдин көөркий ичирген
Азырап бисти ол жүрү.

Индустардын јеринде
Уй — агару, байлу мал.
А бистин јерде балдарга
Экинчи эне — кару мал,

Эки јашка уулчагым
Уй жылында барып јат.
Тардайганча сүт ичет,
Талбагдап ол жүгүрет.

Бозу ошкош ол јобош,
Кере түжине јорголош.
Эжикте уй ого туудый,
Ай — сүттү аяктый.

Он эки жылдын бажында
Уй жыл ойто ло эбирер.
Тандакталган эңирде
Та неге жүрек мелиреер?

Эки јашту уулчак,
Эрлен-торлон балачак.
Бар жыл јет келди,
«Баатыр ба сен, эр?» — деди.

БАР ЖЫЛ

Кайдан келди Бар деп жыл?
Жылдарга кем кийдирген?
Јылу јерде бир јоннын
Айса ағылу темдеги?

Башадарда јебрен корымнап
Барлар јуругы көрүнген.
Азулары казыр кылайып,
Чоокыр барлар келеткен.

Је Бар жылды улузыс
Баатыр күчтү жыл дежет,
Тенериде чокту жылдызис
Терезинен, көзинен көрүнет.

Бар жылда уулчагаш
Учинчи јажын јажаган,
Бардый ол јалтанбас —
Айыл ичин антарган.

Айудан да айса коркыбас,
Аттан, уйдан айабас,
Ийтти, кискени искежер,
Ийдезин чыгарып, кинчектеер!

Бар жүректү уулчак
Бара түбинде эр болор.
Бар ангы өлтүрип,
Бар терезин јабынар.

КОЙОН ЖЫЛ

Койон түгидий жымжак жыл
Койон жыл деп адалган.
Тынар-тындулар ортодо
Койон до база макталган.

Ол омок, кеен, сергелен,
Ондый болгой жылдарым.
Эң ле амыр анычак,
Болбогой качан канду чак!

Төрт жашту уулчак
Койон жылын өдүп жат.
Койондый ол коркынчак
Кокпондоп ойноп жүгүрөт.

Койондый ол чыйрак —
Секирбестен секирер,
Жүрүм ару, жараш, ак
Жаландый ого көрүнөр.

Он эки жыл эбирип,
Ойто койон жыл келер.
Салымына, жажына
Жаңы күүлөр экелер.

УЛУ ЖЫЛ

Улу дегени ол не аң?
Улус оны билер бе?
Жебрен жегис алдынан
Чөрчөктөрдөг жеткен бе?

Түштүктө жаткан албаты
Дракон деп оны адайтан,
Жердин-суунун элбизи —
Жеке жутпа кайракан!

Бускаланду бу жылда
Жер силкинип туратан,
Тенгис ортодо туулардан
Өт чөйилип чыгатан.

Онын учун бу аңды
Улус жылга кийдирген.
А уулчакта не болзын,
Жылга кире жүгүргөн.

Жүрүм улу айса кичинек,
Кайдан билзин көөркийек.
Кем билер, кей куучын?
Же жылдар ырысту айланзын.

Улу жыл улу тынып,
Жер-телекей айланат.
Кайда да вулкан адылып,
Жотконду тенгис анданат.

ЖЫЛАН ЖЫЛ

Жылдыс кайзырыгы мызылдап,
Жылан жыл келди.
Жылан чылап шыркырап,
Соок салкындар күүледди.

Жыланды да жыл эдип,
Оскө калык адаган.
Онын короны эм, өлүм,
Оны улус байлаган.

ИЙТ ЖЫЛ

Эбирген он эки жыл,
Эмди Ийт жыл кирет.
Кижинин чындык наязы
Килемжилү ол келет.

Эжигине ол жадып,
Ээзин ол каруулдайт.
Эрјине малды айланып,
Қазыр анды јууктатпайт.

Кижі алдында бурулу
Қинчеги онын јаан дежет.
Јайаачы кудай келерин
Сақыбаанын эзелтет.

Одбос мөңкү тынысты
Алдырганына карыгат.
Мөңкү жүрүм келерин
Эмезе ол сақып јат?

Ийт жылда уулчак
Наязына ийттий чындык.
Ийттий ол чыдамкай,
Санаазы омок, јалакай.

Ийт жыл. Кар. Куйун.
Ийт эжикте уйуктайт.
Эрлик жүректү бир күрүм
Эр јакшызын өтүр јат.

КАКАЙ ЖЫЛ

Какай жылдын темдеги
Қачан да болзо, ырысту.
Какай жылда јурт туткан
Қачан да болзо балдарлу.

Чур-чуманак өс јадар,
Чук јадар, олор нак.
Ады-чуузы јарлалар,
Ого келер улу мак.

Је јерди ырган какайда
Јеткер бары ундылбас.
Қандый да жылда, улустар,
Салым талдап, ылгабас.

Азулары кылайып,
Какай турат кышқыда,
Ак карлар айланып,
Апарат кандый жылдарга?

Қарлу көзнөк өткүре
Қарайт арык уулчак.
Он эки јажы кирерде,
Оны кыйнайт көп сурак.

Қаранғуйда тенгек туу
Қакай ошкош билдирет,
Суркураған көк жылдыс
Онын көзиндий көрүйет.

УЧ ЈАҢАР

Ургүлјинин үзүлбес јолыла
Уүрлү жылдар эбирет.
Қажы ла жыл темдектү
Қарыкчал, сүүнчи экелет.

Јүректе база темдек бар,
Јарты јок, шимирттү.
Једерге күч санаалар
Једип келет кыймыртту!

Он экинчи жылда жыл кирер
Кажызы ла милчилген.
Ол жылда та кем билер —
Леткер сени кетеген.

Је кажы ла жыл агару,
Кандый да кара темдек јок.
Кижі јўрегі каралу
Онон кыйар арга јок.

Јылдарда база не болзын,
Јылдыстардый жылыжар.
Јуу-чак ла болбозын,
Јўрўм јайнадар, каткыртар.

Эбиріп јўрер он эки жыл.
Ончогорды уткыйдым.
Кажы ла жылда ырысты
Кажы ла кижиге сурайдым.

Љўрген ай, 1985 жыл.

Н. В. ЕКЕЕВ,
НИИЯЛ-дын учений качызы

КАИЫШ КУРЛУ, КАРА АЛМАНДУ АЙМАКТАР

Бистинг совет орооныстын кезик калыктарынын ол эмезе ологорго кирип турган этнолык компоненттерининг (сөөктөрүнинг, аймактарынын¹) этноним²-аттары көп чактардын туркунына канча-канча катап солынып туратан. Мындый керек казах, кыргыз, удмурт ла оного до өскө калыктарла болгон; ол ок керек алтай калыктын (ого кирип турган аймактарынын) аттарыла болгоны база жарлу.

Этнография литература аайынча алтай калык азыйда башка-башка бөлүктөрдөн туратан, ол тоодо: алтай-кижи (алтай), телегет, телеут (байат), туба, чалканду (шалканнар) ла куманды.

XIX—XX чактын бажында окылу документтерде «алтай-кижи» деп аймак «бийсктинг» эмезе «Алтайдын калмыктары» деп адалатан; телегет аймак чуйдын дводеанецтери («экикаландулар») эмезе «экикаланду калмыктар» деп; туба ла чалканду аймактар «йыштын татарлары (черневые татары)» деп чололу болгон эди. Октябрьдын алдында акту бойын «калмык» деп Алтайдын бир де аймагы аданбаган. Же, андый да болзо, алтай аймактардын эн жаанын — «алтай-кижи» дегенин VIII чактан ала 1920 жылга жетире окылу документтерде ле этнография литературада «калмыктар» («алтайдын, бийсктин, кырлык») деп адаган. Бу керек, байла, алтай калыктын (онын «алтай-кижи» аймагынын) XVII—XVIII чактардагы уур ла кату түүки-историязыла тудуш болгодый.

Алтайда XVII, XVIII, XIX чактарда кандый укту-төстү элдер жаткан? Олорды канайда адайтан болгон? Коштой жаткан орус, монгол ло өскө дө калыктар? Бу сурактарды бир эмеш те болзо, шиндеп көрөликтер.

¹ Аймак деген сөс орто чактардан бери түрк ле монгол калыктардын тилинде «жаан биригү-бөлүк» деп учурлу сөс.

² Этноним — ол эл-жондордын, сөөктөрдүн, аймактардын ла бүткүл калыктардын аттары.

Алтай калыктын угы-төзи, түүкизи керегинде литература эмдиги өйдө көптөгөн. Революция алдында Г. Спасский, Г. Н. Потанин, В. В. Радлов, В. И. Вербицкий, Н. М. Ядринцев, С. П. Шевцов, совет өйдө — Л. П. Потапов, С. А. Токарев, Б. О. Долгих, П. Е. Тадыев ле өскөлөри де бойлорынын жөмөлтөзүн көп жетиргендер¹.

Соныркадып турган алтай этнонимдердин кубулталарын, ол керегинде материалдарды XVII чактан ала XX чактын бажына жетире көрөлик. Же озо баштап XVII—XVIII чактардын баштапкы жарымызынын материалдарын, онын кийинде XVIII чактын экинчи жарымызынын ла XIX чактын материалдарын аярып шиндеер керек. Баштапкы бөлүктүн материалдары ас. Ненин учун дезе, бу өйдө Алтайдын жери ле эл-жоны наукада коомой шинделген (үстине Алтай Ойротын жери болгон).

Бу өйдин материалдарынын эн ле жилбилүзи — Түштүк Сибирдин карталары (ол тоодо С. Ремезовтын чертежтору). Бу карталарды озо баштап Г. Н. Потанин, Л. П. Потапов ла А. П. Уманский шиндеп көргөн. Ремезовтын этнографиялык Чертежин (1700 жыл) аяразабыс, ондо Алтын-Көлди эбиреде «алтыр» (енисей кыргыстардын бир бөлүгү) ла «теленбин» (байла, теленит) деп атту элдер жаткан болор; телебиндерден түштүк жаар «саян» (сойон) деп атту элдин жери болуптыр. Об ло Эрчиш деп суулардын ортозы «ак калмык» деген элдин жери деп темдектелген.

Аба-Тура уездтин Чертежында (ол ок Ремезовтын) Алтайдын аймактарынын жаткан жери оюн артык жарталат. Бу Чертеж аайынча Обтын сол жанында (Ирменнен ала Чараска жетире) «ак калмыктар» (Табын ла Шадай бийлердин улусы) жаткан эмтир. Олордон түштүк жаар, Кадыннын бадыш жарадыла «кара калмыктар» деп элдин жери темдектелген. Кадыннын он жанында Найма (Майма) өзөгиле «туу-телеуттар» деп эл жаттыр. Бий ле ого агып кирген суулардын өзөктөриле Кергеш, Комдош, Куманды ла Чалканду аймактардын жери болуптыр (олор каланды Орус ла Ойрот каандарга эки жара берип туратан).

Онын кийинде картада — «Сходство рек Бии и Катуня» деген чертежто «туу-телеуттар» Майма ла Ыжы суулар ортозында темдектелген; кандый да «шарашматудтар» — Ыжы бажы жаар; Тархантайыннын улусы — Кадыннын он жанында (Ыжы оозынан төмөн); «карасайгалдар» — Кадыннын сол жанында (Тарханга одоштой); «карагайлар» — карасайгалдардан бадыш жаар (Карагайда, Аба көлдин жанында); «карабиттер» — Кадын бажы жаар көргүзүлген. Бу картада темдектелген аймактар ла сөөктөрдүн көп сабазы түрк (алтай) укту болгодый: туу-телеуттар (чынынча, теленуттар), теленбуттар (база ла теленуттар), телен-орда, карасайгалдар, саяндар (сойондор) ла өскөлөри. А бир кезектеринин — шарашматуд, карабит ле карагайлардын угы-төзи чике жарталбайт. Же андый да болзо, XVII чактын экин-

¹Бу сурактар керегинде Е. М. Чапыевтин статьясын көригер: «Аргымак» деп жуунты. Горно-Алтайск, 1982, 96—105 стр.

чи жарымызында Кадын ла Чарас суулардын ортозында элбек жерлерде түрк (көп ургуны — теленут) укту эл-жон журтаганы шингдеген материалдардан јарт билдирет.

Сибирьдин XVII—XVIII чактардагы окылу документтеринде Алтайда јаткан эл-жоннын көбизин «калмыктар» деп адайтан. Онын үстине ол «калмыктардын» бир бөлүк группазын ненин де учун «ак калмыктар» дейтен, экинчи бөлүгүн «кара калмыктар» деп адайтан. Ненин учун олорды онойдо адаган, олор кемдер? Бу сурактар аайынча үредүлү шинжүчилердин санаа-шүүлтези түнгөй эмес. Көп шинжүчилердин шүүлтези болзо, документтерде «ак калмык» деп теленуттар адалган. «Кара калмыктар» керегинде шүүлтелер эки башка бөлинет. Шинжүчилердин көбизи (ол тоодо П. С. Паллас, И. Г. Георги, Л. П. Потапов, А. П. Уманский) «кара калмыктарды» ойроттор ол эмезе башыштын моңолдоры деп бодоп јат. Је, бойынын шүүлтезин быжу аргументтерле јөмөп тынгытпаганы олордын сөзин јабыстай түжүрөт.

Ол эки терминде ненин де учун «ак» ла «кара» деп сөстөр бар. Бу сөстөрдүн учуры кандый? Ол керегинде санаа-шүүлтелер база ла башка-башка. Г. Миллердин айтканыла болзо, «ак калмыктар» деп телеуттар адалган, олордын чырай-јүзи ак, Сибирьдин татарларына түнгөй болгонынан улам. Ыскө шинжүчилердин шүүлтези болзо (ол тоодо И. Е. Фишер, Г. Спасский, Г. Н. Потанин) «ак ла кара калмыктар» — олар экүлези түрк тилдү аймактар, олордон эмдиги өйдин алтайлары тарап барган, јангыс ол эки аймактардын башказы неде дезе, «ак калмыктар», «кара калмыктарга» көрө, орус каанга јуук болгон, бир өйдө (XVII ч.) олордын бийлери Көкө, Майчык ла йскөлөри Орус каанга (Сибирьдин воеводалары ажыра) чертенип, орус албатыла кожо үргүлјиге најы-нөкөр болор деп акту сөстөрин бергенинен улам. Чындап та, XVII чактын көп јылдарынын туркунына «ак калмыктар» — теленуттар Сибирьдин орус улuzuyla эптү-нак јаткан эди. А «кара калмыктар» ылгый Ойрот-кааннын улусы болуп, бир өйдө Том ло Кузнес (Аба-Тура) уездтин черүзиле јуулажып, орус улусты өштөп туратан.

«Кара ла ак калмыктар» деген аймактарга кандый сөөктөр кирип турган болгон? Бу јилбилү суракка түүкилик литературада эмдиге јетире чике-јарт каруу јок. Ол керегинде материалдар ас, јакшы табылбай јат. Је андый ла болзо, бир эмеш материалдар түнгөй ле бар (ол тоодо каргандардан бичилген озогы түүки куучындар).

А. П. Уманскийдин бичигинде¹ бир документтен алган јетирү бар. Ондо Көкө лө Майчык бийлердин улусы «найман-телеуттар» деп адалган. А наймандар (маймандар) алтайлар ортодо јаан сөөк болуп турганын бис јарт билерис. Байла, бу Көкө лө Майчыктын наймандары (найман-телеуттары) Об суунын јанына Эрчишке јуук чөлдөрдөн келген болор (ондо көп наймандар јуртаган, олар кийнинде казах калыктын бир јаан аймагы боло берген). Көкө лө Майчык бийлердин улу-

¹Уманский А. П. Телеуты и русские в XVII—XVIII веках. Новосибирск, 1980 г.

сынын ортозында өскө дө сөөктөр болор керек. Же олордын ады-жолу эмдиге жетире жарталбай жат.

Телеуттардын ортозында телегуттардын эң жааны болгон Абактын уулдары, уулдарынын уулдары керегинде озогы куучындар артып, кепке базылган. Ол тоодо Шал-кайракан ла Чаптыкан керегинде куучындар бар. Шал-кайракан, куучын аайынча, «алтон түмөн телениттердин башчызы» болгон. Ол Каан-Бийге (ойрот-каанга) калан төлөп туратан. Шал өлгөн кийинде телениттерди Ак-Сыба башкарган, же удабай оны өштүлери коптоп, жамандап, корондоп салган. Чаптыкан, озогы куучын аайынча, Эрелдей ле оноң до өскө теленет баатырларла биригип, казах баатыр Кочкорбайдын черүзүн оодо согуп, Алтайдан сүрген эмтир. Чаптыкан эки карындажыла кожо Кадын ичинде журтаган деп, төрөл куучында айдылган. Чаптыканнын канду жуудан арткан улусы кийинде, байла, бойынын башчызынын адын алып, чаптылар (чапты сөөк) болуп калган.

Алтайдын «кара калмык» деп орус документтерде айдылган аймагынын сөөктөрүн билерге оноң күч сурак болтыр. Л. П. Потапов ло А. П. Уманскийдин шүүлтезиле болзо, «кара калмыктар» — олор джунгар-моңолдор. Ненин учун десе, олордын бийлери — Көкөн-Баатыр, Матыр-таајы ла өскөлөри де джунгар укту деп, бу эки шинжүчи бодойт. Же, бойынын санааларын жөмөп, олор бүткүл материалдар бербеген. Качан бис ол ок берилген документтерди жартап көрзөбс, бу керектин башказы жартала берет.

Озо баштап Матыр-таајыны (ол эмесе, Матыр Самаргановты) алып көрөли. Ол бойы (оноң озо онын адазы Самарган Иргай) саян (сойон), мунгат ла точ сөөктү улустардын бир канча бөлүгинин башчызы болгону документтерден јарт билдирет. Бу сөөктөр Саян-Алтайдын түрк укту (моңол эмес) аймактарына кирип турганы наукада јарт. Орус документтер аайынча, Матыр-таајы XVII чактын учында ла XVIII чактын бажында Чарас-Бажы јаар журтаган.

Материалдарды оноң ары көрөли. Телеуттарда (байаттарда) Пойдо, ол эмесе Пойдон баатыр керегинде база куучын бар. Ол баатыр орус документтерде учурап јат (документтерде: Бойдон Сакилов). Пойдон ло Көкөн-баатыр кожо ло чыккан карындаштар болтыр (олордын адазы — Сакул Кулин), олор тодош сөөктү улусты башкарган. XVII чактын учында — XVIII чактын бажында Алтай аймактардын политикалык жүрүминде Пойдоннын уулы Манзу (байла Манјы¹) Бойдоновтын ады-чуузы база чыгып туратан. Темдектезе, орус документтерде онын ады Шал Табунов бийдин ле Омбо јайзангын адыла коштой көп катап бичилген. Эмди, бу бастыра материалдарды көрөр болзо, документтерде бичилген «кара калмыктар» (бийлериле кожо) — су-алтай тодош, сойон, майман ла өскө дө сөөктү улус болгон эмтир. Бу айдылган санаа-шүүлтени өскө дө документтер жөмөп јат. Алтайдын

¹Манјы Бойдоновтын улусы XIX чакта манјы-тодош деп адала берген болор керек.

«ак ла кара калмыктары» бой-бойлорыла тартышса да, је көп ургунунда (анчада ла XVII чактын учынан ала) кожо биригип, коштой јаткан элдерле јуулажып туратан. Башка тил-укту болзо оло канайып биригетен? 1722—1724 жылдарда Ойроттын јеринде орус кааннын элчизи И. Унковский болгон, Ойрот каанла куучындашкан. Элчинин көргөн-укканы кийинде кепке базылган. Ол бичикти кычырзаас, Эрчиш ле Об-Кадын суулар ортодо ылгый түрк укту (көбизи ле теленет) аймактар јатканы јарт билдирет. Онон ары, Н. Я. Бичуриннин бичигин көрзөөс, Алтайда база ла түрк (теленут, уранкай) укту элдер јаткан деп айдылар. А джунгар-монголдор Эрчиштен ала түштүктөй, бадыштай јерлерде јуртаганы чике јарталар. База бир јилбилү керек мындый. Качан XVIII чактын баштапкы жылдарында (1714—1715) теленеттер Об суунын јанынан көчүп, Алтайдын кырлары дөбн тереңжиде кирип, Кадын ла Кара Эрчишти јакалай јуртай берерде, «ак ла кара калмыктар» деп сөстөр (этнонимдер) орус документтерде јоголо берген. Ол сөстөрдin ордына өскө «зенгор калмыктар» деп термин табылып, јаантайын бичилер болды. Је эмди јазап ла шиндеп алган кийинде, ол эки термин (ак, кара калмык) орус документтерде этнолык (улустьн угын көргүскен) эмес, а политикалык учурлу терминдер болуптыр. Ак калмыктар — оло Орус Чаган-каанга најы-нөкөр болор деп чертенип койгон теленут бийлердин бир кезек улусы болгодый. А кара калмыктар орус каанга чертенбеген, јангыс ла Ойрот каанга башкарткан теленуттар ла уранкайлар деп чоымдалат.

Эмди база бир этнонимди көрөли. XVII—XVIII чактардын орус документтеринде ле карталарында «саян» (сойон, соет) деп атту јон көп катап бичилген. «Саяндар» деп Тыванын ла Монголдын түндүк-күнбадыш талазынын бир канча түрк укту сөөктөрi адалганы Г. Н. Потаниннин, Б. О. Долгихтин бичиктеринен јакшы билдирет. Бу өйдө Туулу Алтайда «саяндар» база јаткан болтыр (Алтын-Көлдin өрбөртинде түштүктөй). «Сойон» деп этноним алтай улустын ортозында барын бис билерис. Каргандардын айтканыла болзо, сойон сөөктin төс јери Кемчикте (Тывада). Сойон сөөк Алтайга онон тараган. Озогы куучындар аайынча болзо, сойон сөөккө ирkit ле коболу деп сөөктөр карындаш болуп јат. А бу үч сөөк тыва албаты ортодо база бар (иргит, сойон, ховалы). Озогы куучындарда Чуй, Аркыт, Јаан ла Кичү-Јаламанда «сары сойондор» јаткан деп айдылат. Ол эл-јонды бир өйдө өштү келип јуулаган, кырган, олјого апарган болтыр. Онын кийинде бу сөөктөр көп өйлөргө ээн артып калган. Кийинде бери теленет ле алтай аймактар келип јуртаган деп куучындарда айдылат. Бу куучындарда XVIII чактын ортозында чып ла чын болгон керектер айдылганы документтерден билдирет.¹

Алтай улустын XIX чактын учында сөөктөрin шиндеп көрзөөс, сойон, ирkit ле коболу сөөктөр јангыс ла Алтай деген аймагында болор. Өскө аймактарда (теленет, байат) оло табылбас. Айса болзо, сой-

¹Монсеев В. А. Цинская империя и народы Саяно-Алтая в XVIII в. М., 1983.

он сөөк (иркит ле коболу сөөктөрлө кожо) Теленут аймакка XVII—XVIII чактарда кирбеген болбос бо? Бу суракты онон ары шингедер керек.

Эмди XVIII чактын баштапкы жарымызынын материалдарына көчө-лик. Алтайда бу өйдө кандый атту сөөктөр, аймактар журтаганын Г. Н. Потанинниң, В. А. Моисеевтин ле онон до өскө шингүчилердин бичиктеринен бедреп, тузаланып көрөликтер. Бу бичиктерде көп сөөктөрдиг, аймактардын (орустап олоор волость, «землица» деп адалган) аттары бар. Олоор ортодо «Туу-Теленут», «Төлөс», «Кан-Карагол» деп аймактар айдылган, а 1750 жылдардан ала «Телеут», «Саян» ла «Уранхай» деп атту аймактар учурайт.

Туу-Телеут (Теленут) аймак Кадынды эки жандай Майма ла Себи ичинде журтаган болтыр. Бу аймактын бир канча сөөктөри де аныланат: тодош, мундус, кергил. Кан аймак Чарас бажында, Кан, Жабаган ла Кырлык ичиле журтаган эмтир. Онын акы жайзанын Омбо дейтен болтыр. Омбо жайзан кандый сөөктөрдиг башкарганы эмдиге јетире јарты јок. Је 1897 ј. материалдарын көрзөөс (бу жылда албатынын тоозын чийген), ол өзөктөрдө көп лө сабазы тодош, кыпчак ла иркит сөөктү улус јаткан. Айса болзо, Омбо жайзан бу үч сөөктинг кажы бирүзин башкарган (анчада ла иркиттерди деп бодойдыс).

Карагол аймактын жайзандары тоозында Кутук (онын карындажы Мамут) Кутуйгулин јарт адалган. Кутук жайзан Карагол, Кенг ле Беш ичининг кыпчактарын башкарган.

Телеут (Теленут)¹ деп атту аймак Туулу Алтайда чала орой јайылган (Кан-Карагол аймактарга көрө). Бу аймактын жайзандарынан Буктуш (Бөкүш), Наамкы (Наңкы), Бурут ла ол ок Кутук деп кишилер бичилген. 1740—50 жылдарда Кутук жайзан азий ла јеринде журтаган; Буктуш жайзанын улусы (көбизи ле мундустар ла тонжаандар болгодый) Кадыннын эки јанында: Майма, Эликманар, Себи ичиле; Наамкынын улусы Јоло-Кайрылык — Кырлыкла журтаган. Бурут жайзанын сөөги ле журтаган јери јарталбай јат. Саян (Сойон) аймактын жайзаны Имзынак (Ензынак, Амзына) Кубашев болгон, ол Нарында журтаган. Је онын уулдары Күкшин (байла, Көкшин), Толдой ло Јебел (Ибел) 1750—60 жылдарда Себи, Беш ле Кенг өзөгиле журтаган. Уранкай деп атту аймактарды Кулчакай (озогы куучында ол «чарка» — «јети сары» сөөктү деп адалган), Намжул ла Боокол деп атту жайзандар башкарган. Олоордын көчүп-јуртап турган јерлери Кадын ла Кара Эрчиш бажында болтыр (Оймон, Нарын, Берел суулардын өзөктөрилө). Төлөс аймактын улусы Алтын-Көлдиг јакалай, Ак-Чолушпала журтаган. Онын жайзаны Көчерен (Черен) деп кижиге болгоны документтерден база јарталат.

Айдылган этнонимдердин ортозында «уранкай» (урянхай) деп сөстинг учуры эмдиге јетире јакшы јарталбаган. Бир шингүчилердин

¹Орус тилде «н» деген үн ле буква јок учун, байла, теленуттар «телеут» деп бичилген (бу шүүлте анчада ла XVII—XVIII чактарга јараар).

шүүлтезиле болзо (ол тоодо С. И. Николаева) бу сөс жебрен монгол тилде «бистин тилди билбестер» («монгол эмес») деп учурлу; экинчилери жартаганыла (С. М. Ахинжанов) ол эки сөстөн бүткен: «уран» (жебрен түрк тилде) ла «кай» (жебрен монгол тилде). Бу эки сөстин учуры жаңыс — ол «жылан» дегени. XVII—XVIII чактарда «уранкайлар» деп Саян-Алтай тергеезининг бир кезек элдерин айдатан. Орус тилге бу сөс, байла, монгол тилден түрк тилдер ажыра кирген болгодый.

Бастыра бар-жок материалдарды ылгап-шиндеп көрөлө, мындай шүүлтеге келедис. XVII—XVIII чактын жарымызында Алтай јеринде түрк укту аймактар јуртаган болтыр. Ол тоодо теленуттар (теленеттер) (ак ла кара калмыктар, карагай, карабит, кан-караголдын калмыктары, туу-теленут деп башка-башка, јастыра-мыстыра бичилгендер) Эрчиш ле Об-Кадын суулар ортозында јуртаган; төлөстөр — Алтын-Көлдү эбиреде, Чолушман ла Башкуш өзөгиле; уранкай-сойгондор — Чуй, Аркыт, Буктармы ла Кадын-Бажы јаар (Оймон ичиле) јуртаган; туба аймак — Кадын ла Бийдин ортозында; куманды ла чалканду аймактар — Бийдин он јанында.

Алтай аймактардын түүкилик јүрүминде XVIII чактын тал-ортозы сүрекей аңылу ой. 1740—50 жылдарда Ойрот кааннын тергези чачылып, кыдат манчжурларга јуулаткан. Бу кызалаңду жылдарда түштүк алтай аймактар, онын јайзаңдары ак санаазыла орус каанга баккан. Мынан ары алтай албаты бойынын јүрүмин орус албатыла бириктирген. Бу баккан алтай аймактардын бир кезек улусын (2284 кижі) Волга јаар албанла көчүре берген, анда јаткан калмыктарга бириктирерге. База бир јаан бөлүк улусты (8 мун) Краснояр ла Кузнец (Аба-Тура) уездтерге апарып јуртаткан (олор байат, хакас, шор улуска кирген; је XIX чакта бир канчазы ойто Алтай дөбөн көчүп келген).

Туулу Алтайда ол баккан аймактардан ас ла улус артып калган. Олор өскө јерлер дөбөн барбаска тын мойношкон. Көп алтай улусты манчжур, казах, монгол тонокчылар олјологон. Олјого барган улустын көп сабазын Комду суунын ары јанына апаратан болгон (анда эмди де «алтай урянхай» деп атту улус јуртайт, је олордын тили монгол болуп калган). Комду ла Кара Эрчиш ортозында јер көп өйлөрдін туркунына Алтайдан олјого барган улустын түрмеледер (кыйынга јүрер) јери болгон.

1760-чы жылдарда 4 алтай отокто 1 мун ла кире кижі болгон. Алтайдын элбек өзөктөри бу өйлөрдө кунукчылду, ээн артып калган. Онын учун алтайлар, камык албаты канын төккөн, төрөл јерин «Кан-Алтай» деп бойынын кожондорында айдар болды. Чындап та, сананып көрзөгөр: XVIII чактын 1-кы жарымызында жаңыс ла Теленут аймакта 4000 өрөкө, ол эмезе 20000 ас эмес улус болгон! А Уранкай ла Төбөлөс аймактардын улусын алзабыс, олордын тоозы база јаан болор. Туулу Алтайда бу өйдө (XVIII чактын II-чи жарымызында) ол төрт алтай отоктон өскө база бир, Јаан-Теленет, оток јуртаган. Олор Ал-

тын-Кӧлди эбиреде, Ак-Чолушпа, Башкуш, Чуй ла Аркыт ӧзӧктӧриле журтаган; бойлары орус каанга јасак ла Манјы каанга калан тӧлӧӧринен улам, «экикаланду калмыктар» деп айттыртатан (орустап: калмыки-двоеданцы). Тӱндӱк Алтайдын аймактары (туба, куманды, чалканду) бу ӧйдӧ ол ло азыйдагы јеринде — Аба-јышта журтаган.

Алтай калыктын XVIII чактын экинчи јарымынын тӱӱки-историязы эмдиге јетире онду шингделбеген де, бичилбеген де. Онын учун ол ӧйдӧги алтай аймактардын, ого кирип турган сӧӧктӧринин аттары наукада јарталбаган.

Эмди XIX чактын шинжӱчилеринин ле јорыкчыларынын материалдарын кӧрӧлик. Эң ле озо алтай этнонимдер А. М. Гороховтын ижинде берилген. Ол бойы 1803—1808 јылдарда Бийск уездин јер-бойынын јаргызында исправник болуп иштейле, алтайлардын кылык-јанын јетире шингеп алган. Гороховтын статьясында (1840 ј. чыккан) мынды јилбилӱ эрмектер бар: «Бийсктин, ол эмезе алтай калмыктарынын озогы куучындары аайынча болзо, озор ойроттор, ол эмезе элеттер (ӧлӧттӧр — Н. Е.) деп адалып, Алтын-кааннын ла онын уулдарынын улусы болгон, бойынын угын-тӧзин Кыпчак дешкилейт». Статяны кӧрӧр болзо, ондо алтайлар («алтай-кижи» деген аймак) XIX чактын бажында бойларын ненин де учун «ойроттор», «ӧлӧттӧр» (элеттер) деп адап туратан болтыр. «Кыпчак» деген сӧс, байла, ол Гороховко куучын айткан улустын сӧӧгинин ады болгодый. Је бу статьяда «алтай-кижи» ле «теленет» деген этнонимдер учурабай јат. Јаңыс ла «туу-телеут» деп термин бар, бу терминде, Гороховтын санаазыла болзо, азыйда (XVII ч.) Чуйдын «экикаландулары» — теленеттери адалган.

1842 јылда Туулу Алтайда П. Чихачев болгон. Онын бичигинде база солун-јилбилӱ шӱӱлтелер бар эмтир. Бир кезек јолдыктарда ол мынайда бичиген: «Алтайдын кӱнбадыш ла кӱнчыгыш келтегейинин калмыктары бой-бойынан бир де башказы јок, озордын айтканыла болзо, јаңыс башказы — јаткан јерлери аайынча. Кӱнчыгыштын аймактары Кадыннан бадыш јаар журтагандарын «алтай-кижи», ол эмезе «Кадын-киши» (Алтайдын эмезе Кадын ичинин улусы) деп айдыжат, а байагылары дезе кӱнчыгыштагы карындаштарын «чуй-киши» (Чуйдын улусы) деп адагылайт. Соныркаары не дезе, озор кажызы ла бойларын «теленет» деп айдат, је андый да болзо, мынды атту јон ӧскӧукту, озор Алтын-Кӧлдин јанында журтайт. Алтын-Кӧлдин улусы Чуйдын улусын бойлары «телеус» деп адайт. Бу бичиктин јилбилӱзи неде дезе, анда баштапкы катап «алтай-киши» (Кадын-киши) ле «чуй-киши» деп этнонимдер учурайт. Ол этнонимдерле тӱштӱк Алтайдын аймактары бой-бойларын јаткан јерлери аайынча адаганы јарт билдирет. Је онын ӱстине, Кадын ичинин ле Чуйдын, Чолушманнын элјонында бӱткӱл ат болгоны јакшы кӧрӱнет — ол «теленет» деп сӧс. «Телеус» деген сӧс «тӧлӧс» деп алтай сӧскӧ тӱгейи јарт.

XIX чактын 50—70 јылдарында Алтай јеринде јарлу шинжӱчи

В. В. Радлов болгон. Ол алтайлардын фольклоры ла этнографиязы керегинде байлык материалдарды жуула, кепке баскан. Бойынын бир кем-ижинде ол мындый жаан учурлу сөстөр айткан: «Алтайлар, телеуттар ла «экикаландулар» (двоеданцы) бойлорын каа-жаада ла калмык деп адагылайт, а «экикаландулар» бу атты чек билбес; тегинде олор бастыразы, бой-бойлорын «теленеттер» (телениттер деер, ол эмезе јаткан јери аайынча: паят-киши (Кузнесктин телеуттары), алтай-киши (алтайлар), чуй-киши (экикаландулар)». Кийнинде чыккан бичигинде озо айткан санаа-шүүлтелерин јартап, ол мынайда бичиген: «Алтайлар бойын «алтай-киши» деер, кезикте «ойрот» деп те айдар... Чуйдын, Чолушманнын ла Башкуштын «экикаландулары» бойлорын «теленит» деп айдар, ол эмезе јаткан јери аайынча — «төблөс» (Чолушманда) лө «улаан» (Башкушта)... Телеуттар бойын «теленет» эмезе «кара калмак» деп адайт. Радловтын материалдарын көрзөбөс, түштүк Алтайдын аймактары бу өйдө база ла «алтай-киши» ле «чуй-киши» деген группаларга бөлинип турган эмтир, је олордын бирлик бүткүл ады «теленет» болгон. Бу ок атла байаттар (телеуттар) бойын база адайтан эмтир.

Байаттар ла Алтайдын теленеттер деп аймактарынын угы-төзи жуук болгоны совет өйдин этнографиялык материалдарынан база билдирет. Темдектезе, 1930—32 јј. С. А. Токаревке Куйумнын бир карган кижизи мынайда айткан: мундус сөбк жаан-теленет мундуска ла кичү теленет мундуска бөлинип јат. Улаганнын карган информаторынын айтканыла болзо, байаттар — ол жаан теленет, а Улаганнын теленеттери кичү теленет болор.

XIX чактын экинчи јарымызынын шинжүлик бичиктерин көрзөбөс (Н. М. Ядринцев, Г. Н. Потанин), теленет (теленит) деген этноним түштүк алтай аймактардын бүткүл ады болуп та турза, је 70—80 јылдардан ала бу этноним бойынын учурын эмештен јылыитып барган. А ол ок јүсјылдыктын учы јаар «теленет» деп сөс јангыс ла чуй-киши ле байат аймактардын бүткүл ады болуп артып калган. Бу ла өйдө алтай (алтай-киши) деген аймак там тыгып, өзүп, башкалана берген. Онын учун, олордын ортозында «теленет» деген јебрен ады учы-учында (1890 јылдарда) чек јылыитып барган. (Ол XIX чактын бажында, јери аайынча табылып адалган «алтай-киши» деп сөслө солынган.)

Түндүк алтай аймактардын ортозында јангыс ла «јыш-киши» деген этноним ат јоголгон. XIX чактын 70—80 јылдарынан эрте тубалар бойын «јыш-киши» дейтен.

Је, эмди XIX чактын материалдарын шингдеп көрөлө, бүткүл санаа-шүүлтелерди чоком темдектеп көрөли.

1. Алтайдын түштүк талаларынын алтай улусы XIX чактын баштапкы јарымында эки группага бөлінген: алтай-киши ле чуй-киши. Ол ло чактын тал-ортозынан ала Алтайдын түндүк эдегинде үчинчи группа улус төзөлип барган — ол байаттар (Кузнес уездтинг телеуттарынын тоозынан).

2. Бу үч группа аймактар жүс жылдын туркунына (XVIII ч. ортозынан ала XIX ч. ортозына жетире) башка-башка жерлерде жадып, кажызы ла бойы алдынан өскөн. Алтай аймак, орус каанга баккалы 7 (озо баштап 5) отокко бөлинип, Кадыннан ала бадыштай жерлерде журтаган. Чуй аймак (теленеттер) 1865 жылга жетире кыдат ла орус каандарга калан төлөп, база бойынын алдынан жаткан. Учинчи, Байат аймактын көп сабазы Кузнес уездте журтаган.

3. Узак бйгө бойынын алдынан жаткан учун, бу үч аймактын тинде, кылык-жагында ла жадынында аңылу башка немелер чокымдалган. Же андый да болзо, үч аймак жербойынын аттарыла кожо «теленет» деп жебрен учурлу адын таштабаган. Мындый керек ол үч аймактын эл-жонынын санаазында, олор XVII—XVIII чактарда бүткүл Теленут биригүге киргени, байла, ундылбаганынан улам болор.

Уч аймактын угы-төзи бирлик болгону олордын сөөктөри ажыра јарт көрүнөт. XIX чактын учында (1897 жылда) алтай ла теленет (чуй-киши) аймактарда 13 сөөк түнөй болгон (төөлөс, кыпчак, мундус, көбөк, тонжаан, алмат, сагал, кегил, меркит, монгол ло онон ары). Ол 13 сөөктин кишилери алтай аймакта 48% ажып турган, а теленет аймакта 92% болгон. Онын үстинен, алтай ла байат аймактар ортодо 9 сөөк түп-түнөй болгон (тодош, майман, очы, тумат, кыпчак, төөлөс, мундус, меркит, бурут). Же, андый да болзо алтай аймакта өскө аймактарда учурашпай турган сөөктөр база көп болгон, ол тоодо чапты, үлүп, чагандык, байлагас, сойон, коболу, тангы, аара, төрбөт, каал, јети-сары, богускан ла онон до өскөзи.

4. XIX чактын туркунына алтай аймак там ла тыгып көптөгөн сайын, «теленет», «ойрот» деген аттар «алтай-киши» деп ат-этнонимге эркидедип, бу чактан ары чат жылыйып калган. Мындый керек ажыра, алтай аймактын башка-башка (теленут, сойон-уранкай, кыргыз, монгол) укту-төстү сөөктөри бой-бойыла алыжып, өдүжип, биригеле, озогы аймактарынын аттарын таштап, Алтайдын төс-киндик талаларына жадып, жагы аймак төзөп, бойлорын «алтай-киши» деп адаганы көргүзилген эмес пе?! Онын үстине, алтай аймак XIX чактын учында — XX чактын бажында тыныган соңында,¹ Туулу Алтайдын өскө аймактарын бойына эбиреде бириктирип, Улу Октябрь революциянын кийинде, совет өйдө бүткүл алтай социалистик албаты болуп барган.

¹1897 ј. алтай аймактын улусынын тоозы 20,3 мунг киши болгон; теленет аймактын — 5,2 мунг, телеут (байат) аймактын — 4,1 мунг, туба аймактын — 4,6 мунг, куманды — 4,2 мунг ла чалканду аймактын улусы 0,8 мунг, бастыра аймактардын улусы 39,1 мунгнан ажыра киши болгон. (Бу цифралар С. Паткановтын статьязынан алынган: Зап. РГО, отд. статистики, т. XI, вып. 2. Спб., 1911).

ОРУС АЛТАЙДЫН ТҮРК АЙМАГЫ

Орус Алтайдын түрк аймагында текши ады жок, же бойынын ортозында олор үч бөлүккө ылгалат: Алтай, Теленит ле Төөлөс. Баштапкы бөлүк Кадын сууны сол жараттай көчкүндөйт, экинчиси — Чуй сууда, үчинчиси — Чолушман ла Башкөстө¹. Тили аайынча башказы ас болуп, олор бир албаты туру: бу ылгалыштан башка база сөөктөргө эмезе үйелерге бөлийтени бар: алтайлар бойы олорды 24-кө жетирип турган болор керек², же, байла, бу тоолош чын эмес, чөрчөк-кей болор.

Сөөктөр Алтайда колай-телий журтагылайт, кажы ла сөөк чачылбай жаба көчкүндөйтен кыргызтардый (казактар) эмес; Алтайдын ичинде бир ле өзөктө Мундуса да, Кыпчакка да, Төөлөскө дө учураарын. Уч бөлүктө — Алтайлардын, Телениттердин ле Төөлөстөрдүн сөөктөрүнүн ады-чабы ол ок жаңыс дегедий. Төмөртинде мен Кадыннын сол жарадындагы алтайлардан ла Чуйдагы Телениттерден бичип алган сөөктөрдүн адын берип турум; жанында + деген темдектү сөөктөргө мен Алтайларда, онойдо ок Телениттерде учурагам, темдеги жок берилгени жүк ле алтай турууларда бичилген.

Сөөктөрдүн аттары бу: + Сары Төөлөс, |+ Кара Төлөс, + Сагал, + Иркит; Туйбас деп атту алтай кижинин көргүскенинче, бу сөөк үч кезек: Кара Иркит, Шири Иркит (сары?) ла Қалжан Иркит (ач па?), Тумат, + Ойрот, + Кыпчак (Кыпчактар ла Иркиттер улuzu анчада ла көп сөөктөр), Сарт, Кара-Союн, Сары-Союн, + Мундус (алтайларда бу сөөк эки айры: Чулум-Мундус ла Коткор-Мундус (Меркит), бу сөөк онойдо ок Байаттын чөлиндеги Теленеттерде база көп (Телеуттарды жүк болбозо тили-оозы аайынча Алтайлар, Төөлөстөр лө Теленеттердин үчүлик биригүзинен ылгаштырып турар керек, Телеуттар бойлорын, калганчылары чылап ок, база Телениттер деп аданып та турган болжон) Мерет, Пурт (Прут деп айтканы база угулат), Ногой (Нохой, Ноой деп айдып турганы база бар, + Кара-Алмат, Сары-Алмат, Модор (булар ке-

¹Г. Радлов ончо түрктөрдү тили аайынча 4 бөлүккө үлөйт:

I. Күнчыгыш түрктөр, II. Күнбадыш түрктөр (Кыргызтар — Казактар, Кара-кыргызтар, Сибирдин эмезе Эртиштин татарлары, Башкирлер ле Эдилдин татарлары), III. Орто-Азия түрктөрдү (Күнчыгыш ла Күнбадыш Түркестаннын тургун түрктөри), IV. Түштүктөри (Туркмендер, Азербайджаннын түрктөри, Кавказтын, Анатолиянын, Крымнын ла Балкан жарымортюлыктын түрктөри, Якуттар ла Чуваштар түрк тениске урулып кирген катыс-жат агындар болор. Алтайдын ук-аймактары күнчыгыш түрктөрдүн бөлүгінде келижип, сегиз тилге бөлінет: 1) түштүк-алтай тил, 2) барабанын тили, 3) түндүк-алтай тил, Куунын татарлары, оноор Кумандылар ла жыштын татары — бойлорын Туба ла Шор дежип тургандар кирет, 4) Абакан татарларынын тили, 5) Куарыг эмезе Чулым татарынын тили, 6) Союндордын эмезе Ураихайлардын тили, 7) Карагастардын тили ле 8) уйгурдын тили — блү тил, эмди жаңыс жебрен бичиктерде калган тил. Түштүк алтай тилде Г. Радлов эки күрме барын анылайт: төс алтай тил ле телеут.

²Ерман архивин ајар, В. XXI, стр. 281.

регинде олордын тили эмеш башкалу деп айдатаны бар), Үлүб (Найма сууда журтагылайт), + Кергил, Торо (ылгый Телеуттарда учурайт), + Тонгжон (Тонгужан деп айдатаны база бар; көп улусту сөөк), + Коболу, Манжы, Майман эмезе Найман (эки айрылу: Кара-Майман ла Көгөл-Майман), Тотош (Кара-тодош ло Кытат-тодош), Чапты, Тонгкок (бу үчүзи Ийин сууда).

Бу сөөктөрдүн бир канчазы керегинде чололор ло кептер бар: Меркиттердин кеби:

Меркит, меркит, беш меркит,
Пежилези пий меркит.

Эмезе,

Пежилези јалаалу меркит.

Мереттер керегинде:

Мерет, мерет, пеш мерет,
Пежилези кул мерет.

Мундустардын чолозы:

Мус пурчактан јарылган,
Музыган-кааннын јеени.

Бу чоло мындый кеп-куучынла јарталат (кеп-куучынды меге адай Михаил Чевалков јетирген). Бир кыс болгон дийт, јуу-чактан качып, агаш-ташта аштап-суузап јүрген; тоолу күннен айлын тапкан, келерде — барлу. Онон сурагылаптыр: «Эрин јок, канайып көчөлү болуп калдын?» Ол айткан дейт: «Эн јерде отурарымда, улу мөндүр түшкен; бир мөндүрди оодып ийеле, өзөгинен эки көс буудай тапкам; мындый да ашка аа јок сүүнгем, чарактарды јип ийген эдим, онон ло бери мен барлу». Јенилгели, ол кыс игис бала чыгарыптыр; ойндо, кижиге барала, ол өбөгөнинен үчинчи бала тапкан. Учүлези баштап тарый ады јок эмтир. Адазы олорго иш үлештирген: бирүзин кой күтсин деген, экинчизине төө күтсин деген, үчинчизи адазына одын-суу тажыган. Балдар чыдап, эр темине једерде, энчизин үлештирер ой келген; баштап койлорын төрт башка үлеген (ол тоодо адазына бир үлү); тоолоордо, јангыс мүүстү кочкор артык болтыр. Карындаштар блаажып баштаган — кой артыгын кемге? Эки карындаш јоп айдат: өлтүреле, јаба јип салар керек, је кой кабырганы, үчинчизи, айдыптыр: койды мен кабыргам, артык кой мений. Койчы кочкорды мүүзинен капкан, карындаштары кийнинен туткан, тарткан, тарткан, койчызы кочкордын мүүзин кодоро тарткан дийт. Адазы онын учун ого мындый ат берген:

Кочкор мүүзин кодоро тарткан
кочкор мундус болзын.

Онон төөлөрдү үлежип баштагандар: бир төө артык болды. Төө кабырган карындажы айдыптыр: кой кабырган карындаш артык коч-

кор алды; онын учун артык төө менийи болор учурлу.
Адазы бу сөстөри учун ого ат берген:

Төө артыгын алган
Төөлөс болзын!

Учинчи, адазы-эште жүрген уулы, Чулум-мундус деп ат алган. Мун-
дустар керегинде база мындый чоло бар:

Мундус, мундус мун алу!
Пука жуулып уй болбос,
Мундус жуулып эл болбос.
Уйдый сүзиген,
Ийтий үрнген,
Аттый тебиген,
Айудый тудаган.

(Алу — тенек дегени.)

Кергилдерди чололойт:

Кергил, кергил кере тас,
Кејегези куртту тас,
Атка минзе, пөкөн тас,
(Атка минзе, чабыган тас),
Айылга кирзе, копчы тас,
Аракы ичсе, чалчык тас.

Кыпчактарды шооткылайт:

Кыпчак, кыпчак кырылган,
Кызын берип тирилген,
Аланчыктан астыгып,
Алты жылга тениген,
Теелгенди киштедип,
Айгыр салган кыпчактар.
Кучыйакты чыйыктадып,
Кулун салган кыпчактар!

Бу кеп мындый куучынла јарталат. Бир катап ончо кыпчактар изў
оорудан улам кырылып калтыр; сок јангыс Мамыт сыйныла кожо ар-
тыптыр; ак-јарыктын ўстиле алты жылга тениптир, је ого кем де бар-
байтыр; айдарда, ол бойынын сыйнын алып јуртаптыр.

Кыпчактар керегинде олор курч албаты, нени ле эдер, неден де ака-
ра-баш јок деп айдыжат: «корон-сары јыланнын өзөгинен чыккан шул-
мус кыпчак».

Кыпчактар керегинде база бир чоло:

Ийде-баса, ийдин алган,
Ийде-баса, келдин алган,
Комыргай аркытту,
К...к пычкылу,
Тейлеген айгырлу,
Сааскан беелү,
Кычакту кыпчак!

(Бу кептинг учурын јербойында көчүртирип болбодыс.)
Кыпчактар керегинде төртинчи кеп мындый:

Кыпчак, кыпчак кыйылган,
Кызын алып тирилген,
Кеенине болуп келдин алган,
Кызылына болуп кызын алган.

Бир алтай кижі (Оңдойдон Пөчөк) меге Кыпчактар эки карындаш болгон деп јетирген: Көдөнчи-кыпчак агазы, Јалчы-кыпчак ийнизи эмитир; эки карындаш кудайга такылга эдип тура, албаты-јонго, айылчы-мелчи улуска эт бербейтир; аказы бойына карта алган, онын учун чо-ло ады Көдөнчи, ийнизи јал алган, онын учун Јалчы болгоны ол.

Төрөлор керегинде кеп:

Торо, торо торт эткен,
Тогушту уй үрkitкен.
Агаш казык айланган,
Ады үркип мантаган.
Тогус аяк көчө ичип,
Тойбогон ит — торо!

(Тогушту деп сөсти меге бу чоло-кептерди көчүрген адай Михаил Чевалков билбес эмитир. «Уй» дегенин тура да, уй да деп көчүрер.)

Тонжондор керегинде:

Тонужан, тонужан торт эткен,
Тогус аяк көчө ичкен,
Тойынбаган ийт тонужан!

Ирkitтер керегинде:

Ирkit, ирkit,
Ириндү бут азыкту.
Сыра јаазын тартып албас,
Јаман адын минип албас,
Јаман катын үредип албас.

(Беш сууда јаткан ирkit сөөктү Туыбастан бичилген...)

Ирkit сөөк ыргай агаштан бүткен. Олор керегинде айдыжат: ыргай чедрек. Оскөзи айдар: ирkitтердин адазы — ыргай, энези — кайын; онын учун ирkitтер этти кайын тишке тиштеер.

Бир кезек сөөктөрдү эжерлештире айдып турганын сүрө аңарга келижет, темдектезе, Жабак-Көбөк, Иркит-Сойон; мынызы булар керегинде мындый куучыла жарталат: Иркит ле Сойон эки карындаш болуптыр, олардын адазы ыргай, энези — кайын.

Сойондор керегинде кеп сөс:

Сойон кижиде ук жок,
Корбо талда кок жок.

Көбөк лө жабак сөөктөр, Иркит ле Сойон чылап ок, эки карындаштан Көбөгөш лө Жабагаштан бүткен деп, меге теленит Буунчук жетирген. Жабак ала адын ээртейле, тойго барган кизи болтыр; же келер болзо, үезин ичип-жип койтыр; коштойында база бир той бар деп уккан Жабак оноор атанган, же ондо до не де жок эмтир, оного бир жерде үч карындаш той эдип жаткан деп айтканын ол угуптыр. Жабак оноор барган, же барар болзо, ондо эзирик улус отурган. Онын учун оны адаганы ол: калжан ала айгырлу Жабак. Бу калганчы куучынды меге Чуйда Алмат сөөктү кам Таран жетирген.

Жабактар керегинде кеп:

Айгырмынан (?) кочко жетпес,
Жадындаган жабак
Көчүп журтына жетпес
Жаман жабак,
Жуундашкан жавак,
Торбок...
Той этпес жаман жавак.

Жети-сару керегинде:

Жети-сару уул,
Кечүүнүн уузын бөктөбө,
Кеен жолун ачып бер,
Кердин уусун тартпа!

Кара-пыраттар керегинде (кезикте кара-брат деп айдыжар):

Кату темир төдөгөзи,
Кара агаштын өзөгинен чыккан
Кара-пырат.

Көгөл-майман ла Кара-майман эки карындаш болгон: Кара майман — агазы, Көгөл — оогожы.

Көгөл-маймандар керегинде кеп:

Көгөл майман
Сас жерин таштаган,
Как жерге конгон.

Кара-маймандар керегинде кеп:

Карап терези бөрүктү
Кажат бажына журтаган
Кара-майман.
Күмүл-Чамалдын бажын
Кезе журтаган,
Көрмөлгөндү күр майман.
Көзи жакшы Төкийди
Журтына таштаган ийт майман!

(карап — ястреб),

Манжы деп сөөк эки кезек: Кара-манжы ла Тотош-манжы. Тотор аказы болгон. Олордын адазы Талай-малай; Талай-малайдын адазы Пала-муус, мыны меге Пөчөк айткан, Ондойдо креске түшкен алтай киж. Онын база бир сөзиле, Манжынын кезектери Кытат-манжы ла Тотор-манжы деп адалат.

Тонужан, тонужандардын эленчиги, тогус карындаштын очызы болгон.

Ногой күкүрт күркүрөп турарда, тенериден нокто түжерде, чыккан: онын учун оны Ногой деп адаган.

Төөлөстөрдүн чын ады — жети-тас. Качан сөөктөрдү бөлип турар тушта, жартап айтса, алтай албаты сөөктөргө бөлинип турар тушта, бажы тас жети карындаш сөөк албайтыр. Олорды шак онын учун «жети-тас» деп адаган. Төөлөстөрдүн кеби:

Төөлөс, төөлөс аттан тырүлген (?) (с коня упал),
Төңөзөккө сайылган.

Адай Михаил Чевалковтын Теленет деп ат кайдан табылган деген сурагына бир алтай киж мынайда каруун жандырыптыр. Озогы сөс бар деген: телегейдин телим кыс, анан туулган уулдын ады теленет (телимзек — полоумная).

Теленеттер керегинде алтайлар мынайда айдары база бар: ала кайыннан көп теленет.

База бир озогы сөс: алтон түмен теленет, а кажы ла түмен он муннан болордо, айдарда, — телеуттар бойлоры тоологоны — «албаты 600000 тынга једип турган».

Пеле деп јерде јаткан (Алтын-Көлдүн күнчыгыш јаказында) Кара-төөлөс бойынын эленчиги деп айуны бодойт.

Куманды, Бий сууны төмөртилей јаткан јон, эки кезек: өрөги Куманды ла төмөңги Куманды; олор эки карындаштан бүткен, бирүзи өрөртинде, экинчизи төмөртинде конгон. Кумандылардын үчинчи кезеги Тоон деп адалат, көп тоодо — Тоондор. Кумандылар айдыжат: олор јаказынан келгендер; өскөзи айдыжат, олорды кайлык деп. Тоондор бойлоры айдыжат: бистердин өбөкөбис төңөштөн чыккан. Мыны меге адай Михаил Чевалков јетирген.

Јангыс кезек улус Алтайларда төрөгөн деп чотолот; Тотош тотошко жолыгып, бойынан жажы жангыс та күнге жаан болзо, оны абагайым деп байлаар; бойынан оогош жаштузын ачым деер; Тотош эмегенди жаанын — жеңе, карган эмегенди — абөнеш, кызычакты сыйным эмезе эјем деер.

Чолушман сууда бир карган өрбөкөн адай архимандрит Владимирге (Алтайдагы миссиянын жаанына) мынайда јетирген. Чолушпанын телениттери бери бу јерде ээчий-деечий бир канча албаты солынгалы келген деген; озо мында кыргыстар турган, оног кытай деп албаты, оног Котондор, је ончозы мынан кеткен: кезиктери агашка јединбей, өскөлөри — кыра сүрер јер ас учун, котондор төөлөр тудар јер јок болордо барган болор керек. Оног бу јерлерди Коңырай деп јерден чыккан теленеттер ээлеген, ол бу јерди Алтын-Көлдөң түндүк-күнчыгыш јартында деп көргүзет.

* * *

(I. Төмөртинен кычырып көр, кайда Чуйдын камы Тараан Абакан суу Коңырайга кирип турган дегенин; айдарла, Коңырай ол Енисей туру. А. Чевалков јетирген: Бийск округындагы Алтайдан башка база өскө Алтай бар деп Телеуттар айдыжып турган деп. Ол Алтай бу мынызынан жаан, онын ады Коңырай-сагай. Оноор Алтайдан садулап жүргүлөйтөн (бу бодозо до, Сагайдын чөли. Г. Н. Потаниннин ажарузы).

*«Очерки Северо-Западной Монголии», выпуск IV, материалы этнографические.
Санкт-Петербург, 1883 г.*

ТӨӨЛӨС, МУНДУС, КОЧКОР МУНДУС*

Озо бир чакта јуу болгондо, јуудан качып јада калган бир кыс болгон. Ол кыс эли јок ээн јерге тенип жүреле, калын јуртка туштаган. Андагы јурттан бойдон уул оны алат, ол кыс аа келерде, бойында барлу болгон. Аны алган эри, андагы јаткан кижилер анан сураганда, ол кыс ајдат: «Мен адам-энемнен айрылып калала, јиирге курсак таппай, тенип жүргенимде, улу козыр јамгыр жааган: ол јамгыр эрткен кийинде отурган јеримди көрүп ийзем, бир болчок мус јамгырбыла кожо түшкен јадат, оны алып, јара кагып ийзем, ичинде эки көс буудай јадыр: мен аны алып јигенимнен кийинде сааттабай маа эки бала ичимде билдиргендий болды» — деди.

*Ојто такып алтайлап эн баштап базылат. Орфографиязы, айдылжы ол тушта бичилгени аайынча кубулта јокко Улалунын озогы теленет эрмегиле берилет.

Анын суунда ол кыстын ай-күнү жеткенде, эгис бала тапты, эки-лези уулчак болгон, анын кийинде барган эринен бир уулчакту болды. Уч уулду азырап, эр темине жетирди. Алар энчизин үлешкенде, төб-лөрдөн бир төб артып калды, койлордон бир кочкор артып калды.

Кичү карындаш айткан: «Төблөрдү мен күткеним, арткан төбнү мен аладым!» — деди.

Адазы айтты: «Төбнүн артыгын алган Төблөс болгын!» — деди.

Ортон карындажы айткан: «Мен кой күткеним, кочкордын артыгын мен аладым!» — деп, карындаштарынан блаажып, кочкордын мүү-зүн кодоро тартты.

Адазы айткан: «Кочкор мүүзүн кодоро тарткан Кочкор Мундус болзын!» деп ортон уулын адады.

Улу уулун мус пырчактан жарылган Мус кааннын жеени Мундус болзын деп адады.

Мундустан эл өзүп, мунга једер эл болды, Кочкордон эл өзүп, көбү тоолобос эл болды, Төблөстөн эл өзүп, көп төчүн эл болды.

(«Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Джунгарской степи», часть I, собрания В. В. Радловым.

Санкт-Петербург, 1866, стр. 183.

ЧУЙ ИЧИНИНГ СӨӨКТӨРҮ

И. Чапыевтин «Алтайлардын сөөктөргө бөлінгени» деп статья-зын жарадып кычырала, бистин Чуй ичинде алтай сөөктөр керегинде озогы жаан јашту улустын куучынынан бир эмеш укканымды чийип жадырым.

Бисте көп башка-башка атту сөөктөр бар. Темдектеп алза, төлөс сөөктү улус. Олор Белтирде, Курайда бар. Оргынчы-төлөс лө кара-төлөс деп айдыжар сөөктү улус көп. Бисте эн көп төлөстөр оргончылар болуп јат. Бистин јердин улузы «Төддөн жаан мал јок, төлөстөн жаан јурт јок» деп айдар сөзи бар.

Анчада ла кыпчак, көбөк, сагал ла моол сөөктү улус Чуй ичинде кажы ла колхозто көп.

Менин угуп јүргеним аайынча болзо, озогы жаан улустын сөзиле, Чуй ичине эн ле баштап кыпчак ла көбөк улус табылган болуптыр. Мынан көргөндө, алтай улуска Чуйдын јери јебрен өйдөн бери јурта-ган кабайы болгоны јарт.

Моол сөөктү Улаков Макајан деп карган өбөгөннөн бир куучын уккам. Бу кижі 1967 јылда 78 јажында јада калган. Ол мынайып куу-чындаган.

Алтай ичинен келген Жарынак деп кижі (бойы жайзан болор керек) Монгол јерине барып, монголдорло, төрбөт-калкаларла жуулажала, ойто кайра Алтай јерине јанып јаткан. Ол монголдын олјозынан ойто жуулап алган бир эмеш улусту болгон ошкош.

Арткан-калган жуучылдарыла келип јадала, Монголдын јеринде Улан-Кусу ла Байан-Үлгей деп јерге амыраган болуптыр. Жарынак бойынын арыган-чылаган, аштаган-суузаган жуучылдарын Улан-Кусуга эки күнге амырадып, ологро јар эткен. «Монголдон жуулажала, эки өскүс бала таап алган эдис. Бирүзи кара бала, экинчизи сары бала. Бу эки балага эмди ат адаар керек. Јоныбыска јон кожулган, бажыбыска баш кожулган». Онойдо айдып, сары чырайлу баланы «Сарымоол» деп адаган, кара чырайлу баланы «Карамоол» деп адаган. Эмди оног бүткен улус бистин Кош-Агаш аймакта сары-моол ло карамоол сөөктү болор.

Көбөк сөөк база башка-башка бөлинер: ак-көбөк, кара-көбөк, тас-көбөк. Жарынак ак-көбөк сөөктү болгон туру. Көбөктөр Көкөрүнинг јеринде көп. Менинг укканымла болзо, көбөк сөөктү улус Сойон јеринде (эмдиги Тувада) база көп ошкош.

Кыпчак сөөктөр канайда табылганын Уканов Уба (кыпчак сөөктү, бойы 80 јаштуда 1957 јылда өлгөн), Тебеков Јабак (моол сөөктү, бойы 76 јаштуда 1963 јылда өлгөн) деп эки јаан кижинин куучынынан укканымла чийип јадырым.

Байа Монгол јерине жуулажала, јер-алтайына јаана келип јаткан Жарынак Байан-Үлгейге келеле, арыган-чылаган ончо јонун-албатызын үч күнге амырадып, јаан јыргал-байрам салыптыр. Бир талдама кызыр беени сойоло, ончо албатызына ады-јолын адап, онын јыргалын эткен туру.

Эн талдама беенин эдин эн талдама деген жуучылдарына үлей кезип, оlorдын адын адаптыр. Кызыр беенин јалын кезип бергенин јалчы-кыпчак бол деген. Арказын кезип береле, ак-кыпчак деген. Кыймазын кезип береле, көдөнчи кыпчак деген. Учазын кезип бергенин күндүчи-кыпчак деген. Будын кезип бергенин тумат-кыпчак деп адаган.

Бистин Чуй ичинде кыпчак, көбөк лө төлөс деген төс сөөктөрдөн башкалузы база бар.

Тонжон сөөктү улус тодош сөөктөн тараган болордон аябас.

Алматтар эки бөлүк — кара-алмат ла сары-алмат.

Ирkit сөөк Иргит-Сойон јеринен келген деп, «Кызыл Мааны» колхозто 1967 јылда 72 јажында бөжогон Енчинов Эземеј деп кижі куучындап туратан. Ирkit сөөк керегинде мындыј кеп-куучын бар. Эмдиги «Кызыл Мааны» колхозто Сөөк-Тыт деп атту јер бар. Озогыда мында Сойон јеринен көчүп келген бир сойон уулдын тойы болуптыр. Ол тойго аракы-чеген көп лө жуулыптыр. Эзиргенче аракыдан ичип алала, сойон улус мынайда кожондожыптыр:

Ирик-серке кыймырап өстир,
Кырадан кылга чыкпас болор.

Ирkit-сойон jerre батпас,
Кырып-жуулап чыкпас болор.

Мынайда кожондожып жадарда, монголдордын черүзи жуулап, ончозын кырган дежет.

Алтай албатынын сөөктөргө бөлінгенин озогы улустын куучынынан угар болзо, ол кандый бир jerre көчүп барганынан, кандый бир тойдо-ойында болгон учуралдан, ол эмезе жууда-чакта тартыжудан улам сөөк болуп учурлай адалып келген болгодый.

Бистин алтай калыктын үредүзи ле культуразы эмдиги өйдө өрө бийиктеп өскөниле коштой, онын озогы өйдөги историязын, коштой жаткан калыктардын историязыла түңейлештире көрүп-угуп, онын жуутыи-ыраагын, алтай сөөктөрдүн бүткен аайын бистин историктерге жакшы шиндеп көрөдө, төрөл жонына жартап берер керек.

Мен кажы ук-сөөк керегинде не чийип турган дезем, эмдиги өйдө кажы ла албаты бойынын историязын чоным ла жарт билер учурлу деп шүүйдим. Кажы ла сөөк кижинин бойынын эн күндүлү учуры бар болуп жат. И. Чапыевтин статьязын кычырала, мен шак онойдо сананып калдым. Бодозом, бу шүүлтемди көп улус жарадар аайы бар.

Темдектезе, бистин Кош-Агаш аймакта Белтирде ойрот сөөктү жангыс кизи бар. Бу кизи эмди жетен жашты ажып калган. Бу сөөк кайдан келген, Тувадан ба, айса Монголдон бо, — оны кем жартап берер? Бу ойрот сөөк канайда табылганын, мындый сөөк база кажы албатыда барын шиндеп билгедий. Бу ойрот сөөктү кизи Тебекова Эземей Орусбаевна, азыл «Кызыл Мааны» колхозто атту-чуулу малчы болгон, эмди пенсияда жадыры.

Көп алтай сөөк ол жангыс ла бистин албатыда эмес, же өскө дө карындаштык калыктарда ага-карындаш ак сөөк бар. Онын учун бис, алтай улус, кажы бир jerre жолыкса-тушташса, ады-жолын, ак сөөгин сурашпай, качан да калбас.

Чуйдын jerринде байагы адалган сөөктөрдүн башка каа-жаа жабак, тодош, жетитас, майман сөөктөр база учурайт.

Мен укканымды бичидим, билер улус база кошсын.

Т. ЕНЧИНОВ,
Курайдан

АК-КӨБӨКТӨР ОБӨКӨЗИ — ЖАРЫНАК

Курайдан Торык Енчиновтыг «Чуй ичининг сөөктөри» деген бажалыкту статьязын лаптап кычырдым, ненин учун дезе, мында бистин jerдин сөөктөри ле ада-өбөкөбис керегинде айдылып жат. Чуй ичинде озогы чактан бери журтаган теленит укту бистин алтай улустын ис-

ториязы керегинде ас та болзо айдылып турганын кычырарга качан да болзо солун. Же бу статьяда кезиги чала аланзулу, кезигин чонымдап жартагадый, кезиги чын да айтканы бар. Чындап айтса, бу сөөктөр бүткен-табылганы керегинде суракты жартаары — жаан керек, оны бис те, тегин кычыраачы улус, текши-тен сананып жадыбыс. Озогы улус бойынын бүткен историязын оос бажында айдып, угужып жүрген эмей.

Озогыдан бери бистин укта-төстө «текпе» деп история аайлу бичик болгон, бистер, ак-көбөк сөөктү улус, оны тудунганыс. Бис ончо-быс ол Жарынак деп кижиден таркаганыс, угы-төзибисти оноң бери тоолоп-келип жадыбыс: Жарынак — Бүдүгеш — Бөдө — Тесегеш — Чычкан — Магдай — Очуржап — Макайла — Чындый — Кадыр. Эмди он адага једип калган болорыс.

Эленчик-өбөкөбис Аба-Жарынак деп кижі Алтын-Көл сугатту, Ак-Чолушпа турлулу дейтен, Чуй ичинде јуртабаган. Онын учун «Жарынак Чуй ичинде јуртаган» дегенин ол Т. Енчинов эмеш аланзулу уккан болордон аябаас.

Эре-Чуйдын јерине дезе эң баштап бистин алтынчы адабыс Магдай келген туру. Бу Магдай деп јайзан керегинде 1953 јылда меге Чаган-Оозында јуртаган Башпанов Чыркырак деп өбөгөн куучындап берген. Орөкөн ол тушта 74 јашту болгон, кычак сөөктү кижі, төгүн неме айтпас, төп санаалу эди. Бу кижі он алты јашту тужында, Магдай јайзан јаргы эдип турган ой болтыр, Чыркырак ологго элчи болгон эмтир. «Тогус јайзан јааны, тай ат көдүрип болбос, тар эжикке бадып болбос, сүрекеј јаан сөөктү кижі болгон» — деп, Чыркырак өбөгөн меге куучындаган эди. Ол 1894—95 јылдар болгодый.

Шак ол өйлөрдө Чуйга Калка јеринен эки уул качып келген. Олорды ууры-јаман кылык эткен деп бойынын сайыттары кату јаргылаган эмтир, је олог оны бүдүрбей, Эре-Чуйга качып келерде, бу эки уулды Магдай јайзан айдыптыр: «Бистин јоныбыска јон кожулган, бажыбыска баш кожулган, анда јаман јок, кара башту уул кара-моол сөөктү болзын, сары чачту уул сары-моол сөөктү болзын». Оноң бери бисте бу эки сөөк табылганы ол туру.

Озогы өйлөрдө Тува-Сойон јеринен айылчылар ла кыдат садучыларга болушчы болуп жүрген тува-сойондор Эре-Чуйга база келип туратан болтыр. Эре-Чуйдан кош тартып, Комды јерине јетире бистин телениттер жүретен. Оноң бир катап көбөк сөөктү, бойы бала јок јокту кижі јорыкка жүрүп, бир сойон айылга кирип келзе, кыс балазы сукас бала таап алган эмтир. Мыны эки карган эмеген кара-чоокыр јип кадала, буурга јадарда, ол көбөк сөөктү кижі јаш баланы блаап, айрып алала, умчылап азырап алган. Же уул бала тас башту болгон, оноң бери ол ук улусты тас-көбөк деп адап койгон.

Оноң Кара-Сойон јеринен келип, Чуйга бир јурт улус јуртаган. Бу улусты Очуржап јайзан тужында элге-јонго кожулган, кара-көбөк сөөктү болзын деп јарлаган.

Т. Енчинов статьясында кыпчактарды жүзүн сөөккө бөлінгенин Монгол жеринен жуулажала келип жаткан Жарынак өткүргөн деп айтканын булгактуу деп көрдүм. Бу Жарынак тужында эмес, байла, ошон эрте ой-лөрдө өткөн керек, ондой бөлишти өскө жайзанг эмесе каан өткүргөн болор аргалу. Кыпчактардын ады туку эртеги чактын историясында угулып-адалып жатканынан бодозо, бу жууктардагы Жарынак эмесе Очу-ржап оны канайда өткүрөтөн?

Же мынан өскө сөөктөр керегинде статьяда жарт айдылган болор керек.

Эре-Чуйга казак албаты келгени керегинде аңгылу-башка куучын. Ол керегинде кыскарта айдып берейин. Чуй жерине баштап ла эмдиги Казахстанда Чынгыстай деп жерден Абдолдо деп бай кижиге (та сүрдүргөн, та кыстаткан, чала жарты жок), же бойынын бастыра билезиле, төрөгөн-тугандарыла көчүп келген, — бастыразы жетен алты өрөккө болгон. Бу Абдолдо деп кижиге уак сөөктү, бойы жөөжөлү, малду болгон. Же ошон база ары жанынан бери, монгол-кытайдын жеринен керей-казактар көчүп келгендер. Эң ле озо келген өйи 1883 жылдан эрте эмес, 1889 жылга жетире көчүп келгендер. Ошон ло бери Эре-Чуйда эки калык — теленит ле алтай-казак эмди коштой кожо жатканы бу.

Же 1900 жылдардан беригизи тегин де жарт, бичикте де жеткилинче бар, онызын жаш үйе, байла, жакшы билер. Бойымда бош өй ас болды, билгенимди кыскарта бичидим. Бистин «Алтайдын чолмоны» газеттен 1978—79 жылдарда И. В. Шодоевтин, Е. М. Чапыевтин бу керегинде статьяларын илбиркеп кычырганыс. Бистин улуска, анчада ла өзүп жаткан жаш үйебиске, бойынын бүткен-чыккан үйе-төзүн, историянын жакшы-жазап билер керек. Бис, жажы жаанай берген кычыраачы улус, бойыбыстын билгенисче озогызын ойгортып айдып берзебис, ошон ары аңгылу шинжү иш өткүрөтөн учуныларыска база тузалу болотон туру. Мынан ары газет-бичик ажыра олоордын шүүлтезин угарга иженип отурыс.

К. ОЧУРДЯПОВ, Кош-Агаштан

КАЙРАКАН-ЖАРЫНАК

(Улаганнын кеп-куучыны)

—Озо Кайра-Аккан деп суунын жарадында Жаан-Теленит жерде бир алып-кезер кижиге бүдүптир. Бери, бу бистин жаткан жерге эң баштап келген кижиге ол деп айдыжат. А ол Кайра-Аккан деп суу кайда — оны жарттаарга эмди күч. Же онын кожонунда жерин эске алынган бир темдеги бар:

Кайракан-Эдил жакалай
Кайран јоным сөөги калт.
Калык бажын билетен
Кайран бойым јудап калт.
Аба-Тура алтайда
Ару алтын артып калт.
Том-Туралу алтайда
Тон алтыным артып калт...

База бир айдып туратн сөзr мындый: «Алтайым-Куурайым, Аба-јыжым, Алтын-Көлим!»

Је, ол кижr ады јок баатыр болуптыр. Онын учун оны Кайракан деп адап койтыр. Коркышту чакту, күлүк кижr болтыр. Эки јардын ортозында кой бажынча коныр мендү күлүк дийт. Аны ол керегинде Јарынак деп адаган.

Кайракан-Јарынак ол өйдө Сары-Сойонг деп күлүкле тартышкан. Јуулажа-јуулажа, јуулажа келе, кал-черүзи божогон, калык-јоны чаксыраган учун Кайракан-Јарынак учындакелип Алтын-Көлдиг бажына куйактанып, Сары-Таш деп јерге јаткан.

«Алтын-Көл, куйагым бол!» деп јадарда, онын бойыла кожо алын келген немези јок. Элен чакка јуулажала, эр-јажына шакпырайла келерде, эки уулду келиптир. Јаан уулы Јабагаш, кичү уулы Көбөгөш. Онон башка сойонгор бир мүүзин сый адып койгон сыгар мүүстү ийнектү келген.

Је, онойып олар бир канча өйгө Алтын-Көлдиг бажына андап-куштап јаткан болтыр. Алтай јерин тимирип јүрер, анын-кужын адып јүрер улус.

Учы-учында Көбөгөш деп уулы, бойы чулмус-күлүк уул, барын Сојоннын јуртынан уурдап јүрүп экелген Јытасай деп келиндү болтыр. Адазына келин экелип береле, анча-мынча јуртаган, онон эки карындаш ойто ло тайга-ташка андап јүре берди.

Бир күн Јытасай деп келин сыгар мүүстү ийнегин саап отуларда, коштой агашка јырс эдип саадактын огы тийген. Јытасай көрзө, ок агашка кадалып калтыр. Ийнеги бажын буландадып турганын ајарарда, сыгар мүүзин сындыра адып койтыр. Јети јылга кызыр болгон ийнектин мүүзинде кан јок — сүт адылып турган. Келин кайкап-чочып, үйге кийдире јүгүргөн.

— Не болды, балам? — деп, туулакта тескери көрүп јаткан Кайракан-Јарынак келдинен сураптыр. Келди куучындап берерде, керектин аайын сезип, јартады:

— Кастактын кийнинен кый чыгар учурлу. Чыгып, табылап ук — нени айдар эмеш.

Келин чыгып тындаза, Сары-Таштын одожынан, эмди Ыйык-Баш дейтен јерден кечире аткан элчи сойонг кыйгырган:

— Кайракан үйде бе, кастагы белен бе? Жарынак үйде бе, жаазы белен бе? Белен болзо, эртен теңери төзи кезилип, таң адып келетсе, Алтын-Көлдү кечире ат тургузарыс, Жеерен-Көлдү кечире жебе тургузарыс. Алтын-Көлдү кечире алты кат токымды өткүрө атты жыга атпаза, Жеерен-Көлдү кечире жети кат токымды өткүрө жееренди жыга атпаза, Кайракан-Жарынактын алтай жери, албаты-жоны Сары-Сойонун олжозы болор. А мөрдү алып, таңманы адып чыкса, Кайракан-Жарынактын ак быйанына кыл-куйругун кызынып, бөрү кирбес болзын, албаты-жонына кылыжын тудунып, жуу кирбес болзын!

Кайракан-Жарынак мыны угала, келдине айдар туру:

— Же, балам, жети катап кубулып, эр кижинин үниле элчизине каруу бер. Кайракан үйде де, кастагы белен де! Жарынак үйде де, жаазы белен де! Алтын-Көл кечире адынды тургус, Жеерен-Көл кечире жебенди тургус де! Оноң, балам, мени бу туулактан, ада-кайым деп байлабай, ала-кайың жадык антарып жадым деп айдала, төрт санымнаг тудала, аңдандыра тарт, айып калган кижини; мени эр-бозогого апарып сал, жүс текпелү темир жаамды бери алып бер.

Жытасай кайынын айтканын бүдүрүп, ончозын белетеп берген. Кайракан-Жарынак, кары жажы жеткен де болзо, канайдар база, өрөкөн ала таң атканча, темир жаазын тогузон тогус текпеге жетире тартып жаткан на! Тартып-тартып, таң адарда көрзө, сары сойонун черүзи каймыгып туру ол Беле деп жерде. Жети кат ак кемирчек токымды кере тартала, жеерен атты кийни орто экелип, буулап койтыр. Кайракан-Жарынак эргек төстөн ыш булай берерде, тынду жада кастакты божодып ийбей аа!

— Же, балам, Алтын-Көлдү кечире адып ийдим. Алты-жети кат ак кемирчек токымды өткүрө адарын аттым. Атты да өткүрө аттым. Же чан бдүп чыкпады. Тепчий туруп калды ошкош. Күчим чыкканы бу туру. Андый да болзо, Алтай жеримнин, албаты-жонымнын ак быйанын, алкы ырызын алып калдым. Мөр бистийи болды, сойон эмди биске табарбас болор, жерибиске умзанбас болуп, алканып-антыгып баратан туру.

А мыны көргөн сойондор алаң кайкап, аа жок чочып, айдыжыптыр:

— Бу өйдө мынайып адатан башка баатыр жок. Жаңыс Кайракан-Жарынак адар. Ол тирү эмтир. Сары-Сойон каанына апарып көргүспейинче, ол бойынын көзиле көрбөйинче, биске бүтпес туру — дежип, байагы атты кан агынбас эдип эки жанынаг терезин чанга жаба бүүрийле, жедини алып, Кыгы деп өзөкти өрө салган. Же ол жеерен ат жолой өлгөн. Онын учун ол жерди Жеерен-Ат деп адап койгон. Ондый жер эмди ле Кыгы өзөктин бажында болор.

Кайракан-Жарынак десе анча-мынча болбой туруп, тыны чыга берерге жеткенин билип, келдине айдынды:

— Аңдап-куштап барган уулдарымнын айланып жанары узак эмтир, оморды сакыыр аргам жок. Узак отуарым жок, уйдадай бердим. Көбөгөшти көрбөс эмтирим, Жабагаштын жанарына жетпес эмтирим. Сен де оморды сакыба. Тыным чыга берзе, ару сөөгимди апарып, Башкуш ла

Ак-Чолушпа бириккен белтирине ташта. Албаты-жонымның алкыжын алып калдым. Оның учун сенег чыккан бала бала болор, сенег бүткен жон жон болор. Элбек-жаан журтту бол, ал-жонымның энеси бол!

Кайракан-Жарынак брөкөн калганчы сөзүн айдынып, тыны чыга берерде, байа Жытасай деп келин оның сөбгүн туулакка салып алып, айтканынча апарган. Ада-кайының сөбгүн сүүрөтөп барадып, жолой отурып тыштанып, Жытасай кожондогон болтыр:

Калжу сойон кызы болгом,
Кайракан журтын сакымдым.
Жарлу сойон кызы болгом,
Жарынак журтын сакымдым...

Кожондой-кожондой, комыдай-комыдай, Жытасай Башкуш ла Ак-Чолушпа бириккенине једип, суу јин койгон бир оронкой көргөн. Кайракан-Жарынак кайының сөбгүн бого салар деп шүүген. Жытасай көрүп турза, мында бир төстөктө жагыс јердег јети төс кайыг чыгып калтыр. Келин сананган: «Акыр, ада кайыым деп байлабай, ала кайыг деп адап јүр дегени не? Берн экелеримде, чаал кайыгынын корбозы не туштайт болды? Је, байла, учуры-салымы ол!» Кайының сөбгүн ак јерге канайып таштайт, эки колло эбрере эй тартып алала, јети кайыгды төзкө сөбгүнине үстине отургызып койды.

Анайып, ада кайыи эмес, ала кайыг деп айдып койордо, ол јердин ады сидый болуп калган. Эмди ол эки сууның бириккенинде Ала-Кайыг деп јер ол.

Јабагаш ла Көбөгөш: чөлдөг барып, кыпчактан кыс уурдап турар. Јабагаш кыпчактан экелген кысла журтаган. Үч кысту болгон. Экузи эгис, бирүзи сыгар. Је, анча-мынча журтап јүрөдө, кыпчак келин качкан. Јабагаш сүрүжип барала, оларды Тус-Көлдө туруп алган. Үйин бәтүрген, кыстарын Тус-Көлдиг ээзи болуп јүрәди деп тайган.

Оног Сойонног база кыс экелип журтаган. Кысту болгон. Је Үйин база ла качкан. Јабагаш оларды Кыгыны ажып бараларда, јаба јеткен. Кызының мойнын кескен, Үйин эки атка јара тарттырткан. Ол јер — эмди Кыс-Бакы деп адалат.

Учында, эр јажына жагысқан јүрер эмес, отогынан кижн алган. Жагыс уулду болгон. Оног јети Үйеге јетире јаантайын ла жагыс ууладу болор. Оның учун Јабагаштан тараган јабактар — ас улус.

Көбөгөш Жытасайла кожо журтап, јети уулду болгон. Ортоны улдазын төдөгөн — эки јарды ортозында кой бажынча коныр меңдү болгон учун оны база Жарынак деп адаган. Эр темине једип келерде, оны јети уулдың ортозына јайзан эдип туруп койгон. Бу Жарынак база күчтү-чакту күлүк бүткен кижн болгон. Эмдиге ле көбөктөр бис Жарынак укту деп айдыжар. Ол јети уулдың ады-јолыла Улаганның улузы сөб-

гин аданып барган. Оогош уулын байа сойонг укту Үмтасайдын адыла Үмтас деп керестеп адаган. Кезикте бу ичкери јаткан улустагы јетитас деп сойонг Үмтасла бириктирип, булган јат, је бу эки башка сойонгдор болор.

Көбөгөш уулы Јарынактаг Мөңдөби, Бүдүгөш деп уулдар болгон. Јарынактын оогош уулы Тозыр. Тозыр керегинде мындай кеп-куучын бар.

Јазулунин ары јанында Ачылар-Јабылар деп кайа бар. Бистин улус ол ойлойдо бу Ачылар-Јабылар кайады ары јанынан бери сойонгнын јолын коруп, каруудан туратан. Бир катан каруулга бараткан улусла тогус јашту бала — Тозыр кожо баратам деп суранган. Је улус оны чантыксымын болбосто, адазы айдынтыр: «Кара башту уулдан чөкбөгөр. Канай-иштеп бир тузазы болор». Тозырды каруулга келген улус одуга арттыргызып койоло, бойлоры ичкери јуре берген. Јаан удабаган, үдө кирези барадарда, Тозырга аа јок көп улус келеткени көрүнгөн. Көрө, байагы барган улустын ады-тонын алганча келеткен. Бистин улус эмес, бу сойонгдор деп уулчак билген, байагы улусты олоп кырып койгонин сескен.

Сойонгдор одуга јортуп келеле, уулчакты тудуп алала, сураган, шылаган. Сүмөлү бала мындай айткан:

— Бистин улустар бери кандыктап-саргайлап келген. Мен олоорло кожо келтем. Бир канчазы балыктайтам, койондойтом дежиң, ары багып, бери багып таркажа берген. Мен јангыскап отурым.

Айдарда, сойонгдор одуга түшкен. Олордын каа улузын ис тозуп ары-бери ийген, бойы одуга артып калган. Сойонгдордын бирүзи Тозырдын, мойнын кезер деерде, каазы болдырбаган:

— Баланын тынын кыйып кайдар. Ол мениле кожо калзын. Одын таякжын, ат улаарып болужар.

Каа калтар-кара атту болгон. Тозыр каанын адын алып, улаарып, чай азып, болужаачын болуп јүтүрип турган. Каа кичинеке уулчакты керекке албай, јазын агашка алип койоло, бойы күнге төбөлөнип јатты. Тозыр јанына айланжын, каанын јазын алала, а бу не деп, соныркаачы болуп сурап турат. Каа «бу боо-јибө туру» деп јартап турган.

— А мыны канайып адар? — деп јалбиркеерде, кан јазын алала, тартып-тартып келеле, — мындайда кара баарына тарс берип ийетен јиме, оолум — деп, сойонгдон айдып берген.

Бу ойдо коштой агаштын бажына кускун конордо, каа ого чантыксынып, јазын Тозырга берип, оны јыга ат деген. Тозыр јазын алган бойы тартып-тартып, өрө отурган кускунды адайын деп, јаткан кааны киндигине јерге јаба адын ийген. Бойы каанын калтар-кара адын минеле, качып чапкан.

Сойонгдор одуга келзе, каазы тыны чыккалак, тирү јадыры, Баланы сүрүжиң једелзе, өлтүрер деерде, каазы олорды токтоткон: «Теленин сооколча балазы јуулап койгони ол туру. Озогыда сары-сойонг каанын-тын антыккан сөзин бүдүрбеген, бери јуулап келгенис учун бис кар-

гышка калганыс бу! Кудайдын жаргызы туру. Ончо ок-саадакты менин соёгиме чоғоло, өртөп ийгер. Ойто бери олжолоп-жуулап качан да кел-бегер!»

Чын, ол өйдөн бери Сойонгон жуу бистин јерге кирбес болгон. Карын, ачаналу-түбектү чак болзо, сойондор бистин јерге тынын алып келер, амыр-јакшы коштой јуртап, аргаданар аайын тапкан.

Бу кеп-куучынды Б. Бедюров С. Д. Куюковтон бичип алган.

АГУНАК

Азый Алтай јеринде ак-көбөк, јети-тас, төлөс калык јок болгон.

Агунак деп кизи коркышту јаан аңчы болтыр. Ачылман деп јерге өскөн, Алтын-Көлдиг јаказында. Ада-энеси анда өлгөн, Ак-Чолуша алтайда.

Ак-көбөк сооктү Агуна алты јашту тужында агунак деп куш аткан. Јети јашту тужында ак койон өлтүргөн. Анаң ары ол уулды Агуна деп адаган. Онойып ол атту-чуулу аңчы болуп барган.

Агунак деп кушты кизи болгоны өлтүрүп болбос. Агунакты өлтүрзе, алты күнге јут болор. Оның канын чийге ичсе, карын оору јазылар, ичиндеги баткадан батка артпайтан. Јаан күйген кижиге үзи јараар. Јаан јоболго каны јараар.

Алты јашту бала таныбаганынан улам оны өлтүргөн. Ачылманнын тайгазына кузуктап барган, балдарла кожо барган. Колында ағаш мылтык болгон баладын (ағаш мылтык, телегиттеп айтса — ок-јаа). Јобош ак куш болордо, бала адып ийген. Јүрегине тийгенинен улам агунак капшай өлө берген.

Агуна чыдап, айылду-јуртту болды. Аба-јышта ол тушта камдар көп болгон. Алты јакшы балалу Агунанын ада-энеси јаңыс јылга улай-делей божогон. Агуна болуш сурап, камдарга барган. Кам Агунага айдыптыр.

— Адаң јурты артаган, аза-көрмөс ээлептир. Энең јурты эскирген, Эрлик-Бийден элчи келтир. Көбөк улус көптөбөргө турган болзоор, көрмөс слерди көрбөгөн күнбадыш төөн көчөөр — деди.

Чолушпанын күнбадыжы, јартын айтса, бериги Алтай јери. Ас та болзо малын алып, алты-јети балазын алып, Агуна Артыбаштан Бийди кечире кемеле кечип, бистин Алтай дөңи ууланган.

Агунанын эки уул, төрт кыс болгон. Эң ле јаан кызы не де керегинде кемеле кечпей, кийнине артып турган. Ас та болзо малды суудан кеме јокко кечирген. Мотор јокко кайыктап, айылдын ичин, бала-барказын кечирген.

*Бу кеп-куучынды 1980 јылдын куран айында Улаганда Бронтой Бедюров С. Д. Куюковтон бичип алган.

Жайдын күнине Агунага болушкан уул бойдон болгон. Агунанын үйи көрөрдө, айыл ичинен не де артпайтыр, мал-ажы үзе кечкен, балдардан жаңыс жаан кызы жок.

Жаан кызын кечирерге бараткан кемечи Алтын-Көлдүн Оёнин көп сабазын өдөлө, кайа багып кыйгырды:

— Жакшы болзын! Жакшы жедеер, жакшы жадаар! Кызаарды экелбиз, качырарым.

Анан ары кемечи көрүнбей калды. Карагайдын ортозынан эки атту кичи көрүндү, кызыл пладын өрө көдүрө, колын жагып эзендежеле, байа кыс бала кемле де кожо жүрө берди.

База бир көрзө, кемелү улус келип жат. Кемеде төрт кичи келген. Ончозы аракылу.

— Же, өрөкөн, слердин жаан кызыгар бойоордын чыккан-өскөн жеерге артты. Байа болушкан уул — менин уулым. Бис слерге кудалап жүрүс. Анан ары бис слерди таштабай, жедер жеерге жетирип салалы.

Суудан кечкен аттарын кемедиги ээрлерге ээртеп, төрт кудазы жеткен жерге болужар болуп шыйдынды. Адазы ачынышту энезине айтты:

— Сен нени сананып турун? Куданын аракызын ичетен бе, жок по?

— Таш — таштаган жерге, бала — барган жерге. Берген аракызын ичип ле ал, шаалта биске не керек. Жедр жерине жетиртип ал.

Агунаны омор Беш-Өзөк деп жерге экелген. Беш-Өзөк — эмди Шабалин аймагынын жери. Беш-Өзөктө Агуна кобызы деп кобы бар. Онын журты болгон жер.

Ак-көбөк — ат-нерелү бай кичи. Агуна — атка чыккан анчы кичи.

Бир учу Жабаганда, бир учу Беш-Өзөктө бистин жерде куй бар. Онын ичинде жети жыракы алтын бар дейт. Оны суккан уул 1918 жылда Оймондо Кызыл Черүденг офицер состав болуп жыгылган. Карындажы — Акулов Стапан. Кызы — Акулова Байбан. Эм де тирү, Жалагайда, жетен-сегизен жашту улус.

Ак-көбөк улус Алтайга анан таркаган.

Көбөктин угында легенда баатыры бар. Бу чын болгон керек.

Агунанын сёёги Беш-Өзөктө. Балдарынын балдары жаткан жери Жалагай, Шабалин, Кош-Агаш, Улаган, Кан-Оозы.

Агуна керегинде уккан үлгер токтоды. Ак-көбөктин баатыры керегинде башка куучын бар.

* * *

Жалагайда Агунанын уулынын уулы Акулов Стапан журтайт. 1898 жылдын кижизи. Токус жаштудан ала мылтык туткан, финн жуузында жуулашкан. Кызыл Черүнинг отрядында болгон. Ада-Төрөл учун Улу жууда Ленинград фронтынан киреле, эки кызыл ордендү жанган, токус жерде шыркалу, эм де тирү, пенсияда. Бу ла жуукка жетире анчы болгон. Уул бала жок омордо, жалаг кыстар.

Карындажы Акулов Макар Жабаган журтта, жууда болбогон, өкпөдөн оорыганынан улам.

Агунанын кызынын кызы Байбан — Жалаңтайда. Эмди де аракы ичсе, көөрөп куучындаар:

— Ак-чанкыр печорада жети жыракы алтыным бар, једип алып болбогоныс, кижинин тенегин не деер оны — дийт. — Аргымайдын үйи эски журтта чакыны кодороло, онын алдынан бир жыракы алтын алып, казнага табыштырала, Туйактуга крестовый тура туткан деп угала, эртеги чакта эжемнин жети жыракы алтынын таап алар болорым ба деп, үч жүктүк тосту бедреп жүргем. Алтын табардан болгой, кожо жүрген нөкөрлөрүм арай өлбөй, жүк арайдан чыккам. Бир өлгөн кижинин сөөгү жаткан, оны жыландар жип турган эмтир. Анан ары байланып, коркып, барбаган эмейим — деп айдала, Байбан каткырды.

Је Агунак керегинде кыска куучын бу болгой. Олордын жүрүмин жазап кичееп угарга турган болзогор, Макарга, Стапанга туштаза, бир конок куучын болбой.

Јурчызынын бирүзине жүгүрүк адын берген. Бирүзине јестези чечен мылтык сыйлаган.

Бу куучын үлгерилене кожо арткан:

Ай-саадагын жүктенип
Алган јерин Аба-јыш.
Айу јеткен жүгүрүк
Минген јерин Чолушпа.
Көк-өлөмди коокой јиген,
Көрбөй калган болорын.
Көк саадагын салкынга учкан,
Ундып койгон болорын.
Көбөш казан кайнагкай,
Көбөк кижі көрөңкөй.

(У т к а з ы)

Беш-Өзөккө јадала, беш балазы чыдаган. Эки уулы эр кемине једип, эртен-сонзын келин јөөргө турганы јартала берген. Энези Анушка эки уулды бийлеген:

— Эң ле јаан эјегерге барып јолыкпас канайтканаар? Эненг-адан бүткен-чыккан јерине барып келбес канайтканаар? Атту-тонду улуска Ак-Чолушпа ыраак па, — экилбегер атаныгар, эјегерди көрүп келигер.

Уулдар чындап та јер көрөргө ченешти. Эң ле јаан эјезине тушта-тажарга сананды. Артубашка адын чачала, Бийди кечкен.

Эјезине барарда, эмеш уйатту болды: келбегени удаптыр. Эјезинин эки саамайы буурайып калган отурды.

— Карып калтыраар, эје! — деерге карындаштар уйалды.

Эје-јестезинин балдары алту эмтир. Карындажын көрбөй, кайран эје сүүнген. Төрөгөндөр көбөкти јети күнге уткыган. Јанар тушта јестези сүреен јаан сый берген.

(Куучынды 1981 ј. 6 апрельде Б. Бедюров
А. Калкиннен бичип алган.)

Көбөктөрдүн жүрүмүн көдүрезин билбесе де, эрте чакта элинчегинен уккан, азийдагы өбөкөзинен уккан. Кеп-куучын көбөк, төлөс, төрбөт, алмат сөөктөр керегинде. Олордын тууы болгон санаазын туура салып болбос. Көб тоңды көбөктөр кийген, көк саадакты көбөктөр жүктөнгөн. Төрт сөөктин элинчегинде, өбөкөзинде жайалгалу ырымчы-белгечи де улус бар болгон.

Кеп-куучында айдылганыла, төлөс уул алмысла журтаган. Алмыс келин уул бала тапкан. Анан улам алмат сөөк жайалган.

Сары төлөс, кара төлөс, ак көбөк, кара көбөк, монгол көбөк, монгол төрбөт деген сөөктөр учурында угу-төзи жангыс, жүргөн жүрүмү жангыс. Жебрен өйдө бичик билбес те болзо, булар жайалгалу улус, салымду кожончылар, жарлу бөкөлөр, жака-күбер жарын ашкан бай болгону эмди де бар. Алмат, көбөк, төрбөт укту улустын кыс балдары чылбыран көстү болор. Көккө-жикке коркышту улус. Оймогы тырсылдап турар — алмыстан алган баркызы, ийнези мызылдап турар — энезинен алган энчи. Олор ай эскиде көктөнбөс улус. Көбөк келин ай эскиде көктөнбөс лө, көзи-бажы оорып калар, ийнези бодоп сына берер. Олор жараш неме эдетен болзо, озо тушта арка-тууга барып көктөнөтөн. Эмдиги де өйдө турага киреле, тыштынан сомоктонып алар. Мен олорды анайын лаптап кайдан билер дезе, менин энем оргончы сөөктү, олордын жуугы болгон. Менин таай-эжелерим төлөстөр, төрбөттөр, көбөктөр, алматтар. Төс таайларым жытастар, жетистастар, жетисарылар, оргончылар.

Көбөк улустын жүрүмү керегинде кожон до көп. Төлөс, көбөк жүрүминде кеп-куучын да көп. Төрбөт, төлөс улус керегинде модор сөстөр дө көп. Олордын жүрүмүн ончозын чийерге, чогуу-жуу иштенетен болзо, тогузон жүзүн кожон чийер керек, тогузон илис кеп-куучын чийер керек, жүске жеткен табыскак айдар, жүске жеткен модор модорлоор, жүске жеткен утка уткалаар.

Таай-эжемниг, таайлардын жүрүмүн көп мактаарга жарабас. Олор мактанчакты сүүбес улус. Откүре бийлеерге жарабас. Олор бийлеген кижиге сүүбес улус. Көбөктөрлө куучындажатар болзон, озо көкидер керек, алматтарла куучындажарга турган болзон, ачындырбай куучындажар керек, төрбөттөрлө куучындажар болзон, төрбөнзибей куучындажар керек. Жугуй кижини олор сүүбес, «жылчы-күчүк, жылмай-балык» деп айдаткан калык. Ачыначак кижини олор «бажына аткан айу, баштыгынын кескен борсык» деп чоодор улус. Көбүргезин, көш-казан сөбөс, көөрөп-жаарап куучындаза, көкизе, көбөктин куучыны түгенбес.

Төлөс улус — өчөш улус. Төлөс өчөшсө, сөөгин бербес, төө жескинзе, балазын албас.

Алмат улусты ачындырбас, арбандыарга, каргандыарга жарабас — алмыстан таркаган угу. Көрмөзи көбүргөн, шайтаны чакпыраган.

Же мен, Элексей, эм алтан жашты ажа бердим: олордын жаан жаштуларын «өрөкөн-көркий» деп жүргөн кижиге, жаш-оогожын «бараксан-күйөр» деп жүргөн кижиге. Олордын утка-кожонун билерим, учурлу ал-

кыжын билерим, кеп-куучынын билерим, эпохазын билерим, бажырган тайгазын, баккан кудайын — ончозын угуп жүргем. Жаан жаштузыла жыргап та жүрген ойим бар, жаштарыла колтыктажып-кожондожып жүргем, ээчижип-јединижип туратам. Төлөстөргө мен чалчыгам да, канайдар эмеш деп. Ак-Чолушпа деп алтайда јирме жаштын ичинде, одус јашка јетпес омок тушта. Төлөс, алмат, төрбөт, көбөк кыстардын ортозына кайлап-кожондоп турала, бир бойдон эјебисти чалчый бердим: «Төлөс, көбөк, төрбөттөр, төө көдүрген бөкөгөр бербеееер, төгмөк јуткан кејиреер бербеееер. Эрезин таманду, эрлен-күзен бай эјелер, Улаган аймагына айылдап келген уулаарга-јееенигерге, тўжиле кайлап-кожондоп отураарымда, јакшы айткан сөзин кайда, јараштыра кожондогон кожонгын кайда? Салган одыгар көнжигелек, үлүш талдан одырып алтыраар, аскан казаныгар кайнагалак, тоң картап көм койтыраар. Төлөстөринг төнтөрил, алмадын антарыл!»

Бир эјебис айтты: «Төө көдүрген бөкө берген болзо, сендий тенек мактанала, төөдөң уур неме көдүрип, төгмөк-јодон сынар эди. Төгмөк јуткан кејир берген болзо, сендий тенек јеең јуу-чак тужында аштап-суузайла, уурданала, түрмеге барар эдин. Ол ло баркы ой сеге. Тарбааннын семизи таш алдында болор, таай эјеңнинг омогы, јаражы суу олјондо болор. Бистинг айылга баратан болзонг, менинг айлым суу олјондо. Айдатан сөзим де бар, азатан казаным да бар. Угайын деген куучын да бар. Берейин дезе, баркым да бар. Бистинг айылга баратан болзонг, јангыскан барбай, көдөчилү бар, куру барбай, аракылу бар. Куру барзанг, сеге ујат болор, кур курчабаза, меге ујат болор. Коркыбас болзонг, бар, айылда. Таайын да анда, таай-јенег де анда: Таай-ејенг мен. Орус адым Маша, алтай адым Барбара.

Таай-эјелердинг утказы көп, уткалаарга јарабас. Утка-кожонгнын бирүзи кокыр кожонг:

Көк эчкидин терези
Көксиме јылу тон болгон.
Көбөк көөркий балазы
Көзиме кару эш болгон.

Ак эчкидин терези
Аркама јылу тон болгон.
Алмат көөркий балазы
Адама кару эш болгон.

Шоодылган кожонгнын бирүзи:

Көк бородын кулдыанг
Айгыр салдым, өспөди.
Көк көбөктин јуртынанг
Јуртка салдым, өспөди.

Ак бородын кулдын
Айгыр салдым, өспөди.
Ак көбөктүн журтынан
Журтка салдым, өспөди.

Комыдал кожон:

Көк эчкизи ол калза,
Уулагын канай азыраар?
Көбөк көөркий божозо,
Балазын канай азыраар?

Ак эчкизи ол калза,
Уулагын канай азыраар?
Алмат көөркий божозо,
Балазын канай азыраар?

Кокыр кожон:

Көлдөн ушкан куш жараш
Көдүрилген тужында.
Көбөк, алмат кыс жараш
Көкип-ойноор тужында.

Састан ушкан куш жараш
Жайыла түшкен тужында.
Жабак-көбөк кыс жараш
Жазап ойногон тужында.

Мындый кожонды жуурга бүдүн альбом керек болор. Мындый чөрчөкти чүмдеерге бүдүн бичик керек болор. Ол киреден токтозын, ончогорго быян болзын, төрбөт, көбөк, төлөс, алмат таайларга, таай эжелерге! Тай ат көдүрп болбос, тар эжиктен бадып болбос жалтанбас жүрүмдү, таш жүректү улу улустын жүрүмин элге-жонго кожондоп то жүргем, кеп-куучын эдип айдып та жүргем. Кайга, чөрчөккө кайлап та жүргем, калыкка жазап куучындап та жүргем.

(А. Калкиннен Б. Бедюров бичип алган.
1985 жыл, 27 декабрь)

ЭЭР-УЙГЕНДУ АТ

Армакчыда ак-боро —
 Амырымнын керези.
 Ай билдирлү ээр-үйген —
 Артабазынын белгези.
 Чакыда адым тургажын,
 Чачылбаганым чугы.
 Оломо-чачак јаткажын,
 Одым өчпөгөн јалбыжы.
 Јакшы жүрзем — канат,
 Јаманга урнуксам — нөкөрим ат.
 Туу ажарым, чачы булут,
 Суу кечерим, чакпыны күкүрт.
 Алтай канымла аргымак ат
 Ар-бүткеннен јайалып калт.
 Эне угымнын энчизи — ат,
 Ада угымнын ады-чуузы — ат.
 Ээр-үйгендү эрјине ат,
 Энчиликке јаркынду јат!

Александр ЕРЕДЕЕВ

МАКТАНЧАК КИСКЕ

Сагалдары сарбак,
Сан башка ачынчак,
Потпойлодо уйалу,
Бастыразына тийишкен
Боро кiske јуртаган.

Күрчек ошкош тырмакту,
Курчы онын коркышту!
Тарбас эдер табажы
Тажыза, кандый калапту.

Айылдаш јаткан кискеле
Ачыныжар, согужар.
Бозом энир кирзе ле,
Мындый табыш угулар:

«Чыйа-мыйак,
Чат-мат!
Бач-буч,
Мяу-у-мяу-у!
Мыр-р,
Мур-р,
Быш-буш!»

Јакшы најы ондо јок,
Јаантайын ла тырмажар.
Монгыс болуп турар,
Мактанып ол маараар:

«Мен чакту,
Мен тырмакту!
Яныма баспа,
Жарамзып келбе!

Көстөрүм курч,
Көксим жыткыр,
Жара тартарым,
Жаныскан жүрерим!
Мяу-мяу-у,
Мяу-мяу-у!»

Кискелер оңон чөкөгөн,
Келип кожо ойнобойт.
Такаалар да жалтанган,
Таскакка жемзеп келгилебейт.

Боро киске улай ла
Пөтүкле согужат.
Бажына чокуш алаала,
Багырып, там тажыжат.

Бир катап сарайга
Бир үүр эрлен келдилер.
Борбондожып потпойлого
«Бис жадарыс!» — дештилер.

Жаан арсак тиштерлү,
Жылан ошкош куйрукту,
Жалтанбас күлүктөр,
Кезе тиштеер кескиштер.

«Сыйт-сыйт!» эдер үндү,
Суркурууш, кичинек
көстөрлү.

Казыр бүткен танмалар
Калып келзе — кадалар!

Сары чычканнан ол жоон,
Сүреен капшуун бүткен.

Полды үйттей кемирер,
Болоттый бек тиштер!

Боро киске олорло
Бош согужып јалтанган.
Шокчылдар оны арадайла,
Шыркалап,
шыраладып салган,

Боро киске учында
Потпойлодонг эм качты.
Маарап, ыйлап турарда,
Кискелер ого киледи.

Капшай јуулып келеле,
Эрлендерле јуулашты.
Өмө-јөмө ийделе,
Өштүлерди сүргүледи.

Эмди боро кискечек
Эптү јүрет мактанбай.
Айылдаштарга ол күүнзек,
Јакшылажат улай
јалакай.

Ончозыла ол ойноп,
Озогы кылыгын таштады.
Најы дегенин ондоп,
Нак јүретен эш болды.

УЎРЕ-ЈЕЛЕЛЕР

Кичинек Тайана өзүмди
Кичееген, сугарган кыжыла.
«Качан јайарын чечекти?» —
Каруузып сураган улай ла.

Тўш жеринде жалбрактар
Тымык, араай шымыражар.
Удабас саки ол дежер,
Узундап, ээлгир керилер.

Тан эртен, бир катап
Тайана кӧрзӧ: кӧк-жажыл
Топчы сабакта каландап,
Табыштанат:
«Жын-жыл, жын-жыл!»

Кӱндер ӧдӱп, там жаанап,
Кӱлӱмжи сыйлап ол турды.
Тан жарыырда жайылып,
«Тайанам!» — дейле,
каткырды.

Каткызы онын — чечегеш,
Кандый сергек, жаркынду!
Эмди кызычакка ол эш —
Эки бойы кеберлеш.

УУЛЧАКТЫҢ ТУМЧУКТУ ӦДҮГИ

Буурыл, кару жааназы
Булгайры ӧдӱк кӧктӧгӧн.
«Баштапкы кар ла жааза,
Балам кийзин» — ол деген.
Буур тӱгенер сакылта:
Бу кыш качан келетен?!
Же, карын, учы-учында
Желбер, женил жун тӱшкен...

Карга басса кыжыртту,
Кандый да ӱнгӧр таманду.

Бастыра улус көрзин —
«Бата-азын!» — деп
айдышсын.

«Шак мындый өдүктү,
Чаган айда таадазы
Жүктенчикте курутту,
Жууга барып жөнүзін
Алып жанган ол эди» —
Каргандар эске алынды,
Кайкажып озор сүгүнди.

Кичинек эки тумчукту,
Кызыл чобра ол өңдү:
Соок оноң жалтанар,
Сондобой жасты жандыар.

Кандый коркышту тумчукту,
Кыжырап турар таманду,
Тайкылып билбес таманду
Кандый чыйрак өдүк бу!
Жыбар оноң жалтанар,
Жасты түргөн жандыар...

КЫЗЫЧАКТЫҢ КОЖОҢЫ

Эки колы эркелү,
Эки көзи каткылу
Жаантайын жалакай,
Жажына жаражай —

Энейим, энейим,
Жаантайын жалакай,
Энейим, энейим,
Жажына жаражай!

Аскан ажы амтанду,
Айткан сөзи быйанду,
Жаңарлаза — кабай,
Жайканза ол араай —

Энейим, энейим,
Жаңарлаза — кабай,
Энейим, энейим,
Жажына жаражай!

КӨБӨЛӨК

Канаттары чололу,
Кайу, жеңил учушту,
Кандый жараш көбөлөк,
Кайда кожо ойнойлык?

Учпа, учпа ырада,
Уксан, уксан, көбөлөк!
Чечектердин бажында
Чедиргендү жылу чок.

Тенериге чыгала,
Талбып-талбып бийеле.
Канаттарын чололу
Канча жүзүн ол өңдү.

Качпа, качпа, көбөлөк,
Кайда кожо ойнойлык.
Кара көстү шулмузак,
Кару нажы бололык.

ЖОЛ-ЖОРЫК, ТУШТАШТАР...

Туузылган жылдын 23 декабринде Горно-Алтайск городто культураның Байзыгында атту-чуулу учений, үредүчи ле бичиичи Сазон Саймович Суразаковтың чыкканынан ала 60 жылдыгына учурлай городтың эл-жонынын көдүринилү жууны өткөн.

Мында ок 25 декабрыда СССР-дин Бичиичилер бирлигинин члени, профессор Сергей Сергеевич Каташтың чыкканынан ала 60 жакы темдектелди.

27—29 декабрыда Партиянын Ондойдогы райкомынын айттырузыла юбиляр С. С. Каташ, Туулу Алтайдын бичиичилик организациязынын литконсультанттары Эркемен Палкин ле Токшын Торбоков Ондой аймагыла жорыктадылар.

Партия райкомында партия, совет органдардын, хозяйстволордын башкараачыларыла өткөн жаан туштажуда эл-жоннын тузазына бүдүрген чылазыны жок ижи ле чыкканынан ала 60 жакыла колбой С. С. Каташка «Ондойдын күндүлү кижизи» деп ат-нере берилди.

Бичиичилер анайда ок Шышыман ла Олөтү журттардын эл-жоныла тушташтылар. Олөтүде 74 салковойдын баазына турар бичик таркадылган.

6 январьда история наукалардын кандидады, пединституттын преподаватели Павел Егорович Тадьевтин чыкканынан ала 60 жакы, 10 январьда композитор Борис Михайлович Шульгиннин база 60 жакы, 15 январьда чүмделги шингдээр наукалардын кандидады Владимир Иванович Эдоковтын 50 жакы темдектелди.

Юбилярларга учурлалган көдүринилү жуундарда куучын айткандар областтың культуразын өңжидип өскүреринде бу нөкөрлөрдин кошкон жаан үлүзин аңылу темдектедилер.

9 январьдан ала 17 январьга јетире партия обкомынын планыла Майма аймакта литературанын Күндери өткөн.

Туулу Алтайдын бичиичилери, ол тоодо Эркемен Палкин, Константин Козлов, јиит поэттер Валерий Куницын, Владимир Кречетов, режиссер Ногон Шумаров Қарымдагы совхозтын аң өскүреечилериле, бу хозяйствоның Муныдагы фермазынын уй саачыларыла, Майманың геологторыла, наука ишчилериле, Устиги Карагуштын журт хозяйство ишчилериле, Манјүректе школдо ло балдардын туразында туштажып, өткөн жылдын ла бешјылдыктын итогторы, Россия бичиичилеринин VI съездиле колбой алтай литератураның алдында турган сурактар керегинде куучындап, жаңы чүмдемелдерин кычыргандар, јайаан иште келер өйгө амадуларыла таныштыргандар.

14 январьда Бронтой Бедюров, Аржан Адаров ло Јыман Белеков Барнаулда болуп, «Туулу Алтайдын бичиичилери — КПСС-тин XXVII съездине» деп телеберилтеде туруштылар.

Берилте 24 январьда крайдын телекөрүлтези ажыра көргүзилген. Оны журналист Галина Кириллина баштап өткүрген.

16—27 январьда Москвада А. М. Горькийдин адыла адалган литература институтынын студенти Анчы Самунов ло Москванын бичиичизи Владимир Ягунин Кабардин-Балкар автоном республикала жорыктадылар. Олордын жорыгы СССР-дин Бичиичилер Бирлигинин Башкартузынын пропаганда бюросы ажыра өткүрүлген.

21—24 январьда Новосибирскте «Сибирьдин калыктарынын фольклорынын кереестери» деген 60 томду серияны белетеп чыгарарыла колбулу жуунда бистинг төрт алтай томды белетежиپ тургандар тоозынан Туулу Алтайдагы история, тил ле литература аайынча наукада шинжүлү институттын албаты чүмдемел бөлүгүнүн жааны, филология наукалардын кандидады З. С. Казагачева (томдорды белетеер иштин башкараачызы), бу ок институттын наука ишчилери С. М. Каташев, Т. Б. Шинжин ле Б. Я. Бедюров турушты.

Бу серияга төрт алтай том кирип жат. Баштапкызы — алтай кай чөрчөктөр, экинчизи — албатынын озогы куучындары, кеп-куучындар, мифтер, үчинчизи — чөрчөктөр, төртүнчизи албатынын кожондоры ла чүм-жаңыла колбулу үлгерлик.

Алтай кеп-куучындарды ла мифтерди белетееринде Б. Бедюров, С. Каташ ла Т. Шинжин туружат.

Бу ок күндерде СССР-дин Наукалар академиязынын Сибирьдеги бөлүгү ле РСФСР-дин Министрлер Соведи өмөлөжип өткүргөн «Кино ло Сибирдин, Жака Түндүктин, Ыраак Күнчыгыштын калыктары» деген жаан учурлу жуун-семинарда социологтор, этнографтар, киночылар, бичиичилер, качылар туруштылар. Бистинг нөкөрлөр бу жуун-семинардын ижинде үзүктөй база турушкан.

24—26 февральда К. Козлов Казань городто командировкада болды. Ол государственный архивте казынып, баштапкы алтай бичиичи-үредүчи М. В. Чевалковло колбулу документтерле танышкан.

29 январьдан ала 4 февральга жетире Туулу Алтайда кееркемел литература таркадар Бастырасоюз бюронын Алтайдагы чыгартулу кижизи Валерий Степанович Котеленец болды. Анайып, областтыг ишкүчиле жаткандары ортодо литература таркадар керекти екпинделтен туштажулар өткүрер ишти көнү жолго тургузар алтам эдилеп, хозжайстволорло, предприятиялерле жөптөжүлөр тургузылды.

Мынан ары Туулу Алтайдын бичиичилик организациязы жыл сайын бойынын уламдай өткүретен литературанын байрамы чокымдалды. Мындый байрамдарды жылдын сайын июнь айдын учкары ла июль айдын бажында өткүрери темдектелди.

30 январьда Туулу Алтайдын бичиичилери Аржан Адаров, Бронтой Бедюров, Таныспай Шинжин ле Барнаулдан Валерий Котеленец Айдын көлинде амыраар байзында Бийскте Алтайдын политехнический техникумнын үренечилериле тушташтылар. Олор бистинг область ла жуучыл мактын жолдорула жорыктап келгендер.

БАЖАЛЫКТАР

ПАРТИЯНЫҢ ДОКУМЕНТТЕРИН ШУУЖЕДИВИС

Э. Палкин. Жаан ой	3
Туулу Алтайдың бичиичилик организациязынын баш- караачызы, РСФСР-дин VI съездинин делегады	
Б. Я. Бедюровтын съездте айткан сөзи	7
Бичиичилер съездинин туружаачылары куучывдайт	11

КПСС-тин XXVII СЪЕЗДИНИНҢ ЛӨПТӨРИН — ЖҮРҮМДЕ

А. Ередеев. Катан бүткен эр	25
В. Камылдин. Куладынын күүзи	28

ЧЕРҮЧИЛДИНҢ ДЕПТЕРИНЕН

Б. Бурмалов. Мен каруулчык. Энейимди, энем- ди. «Былыргы ойлорди эзедип...»	36
--	----

БИСТИНҢ КАЛЕНДАРЬ

С. Каташев. Атту-чуулу алтай учены	40
Н. Н. Суразакова. Жайалталу учены-педагог	57
<u>З. С. Суразакова.</u> Менин ийним (документ кепту повесть)	62

УЛГЕРЛИК ТИЗИМ

А. Адаров. Он эки жылдар жагары	79
---	----

ЭРТЕГИ ЛЕ ЭМДИГИ

Н. Екеев. Кайыш курлу, кара алманду аймактар	86
Г. Н. Потанин. Орус Алтайдын түрк аймагы. (Б. Бедюров көчүргөн ле жарлаарына белетеген)	96
В. В. Радлов. Төөлөс, мундус, кочкор мундус (Б. Бедюров белетеген)	102
Т. Енчинов. Чуй ичинин сөөктөри	103
К. Очурдяпов. Ак-көбөктөр обоккози — Жарынак	105
С. Куюков. Кайракан-Жарынак (Б. Бедюров бичип алган)	107
А. Калкин. Агунак (Кепке базарга Б. Бедюров ло Т. Торбоков жазган)	112
Л. Көбүева. Ээр-уйгендү ат (үлгөр)	118

ООГОШ БОЛЧОМДОРГО

А. Ередеев. Мактанчак кiske. Ууре-желелер. Уул- чактын тумчукту бдуги. Кызычактын кожогы. Кө- бөлөк	119
ЖОЛ-ЖОРЫК, ТУШТАШТАР	125

ЭЛАЛТАЙ

Литературно-художественный сборник

На алтайском языке

ХУДОЖНИК А. М. КУЗНЕЦОВ

Редактор С. Торбоков. Отв. за выпуск З. Шнигина.
Худ. редактор В. Ортокулова. Тех. редактор Е. Маныше-
ва. Корректор Л. Патагашева.

Сдано в набор 17.02.86. Подписано в печать 26.03.86. АН 14090.
Формат 70X84 1/16. Бум. тип. № 3. Гарнитура литературная.
Высокая печать. Усл. п. л. 8.72. Уч.-изд. л. 8.07. Тираж 1000 экз.
Заказ 838. Цена 55 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства,
659 700. г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36. Горно-Ал-
тайская типографии, пр. Коммунистический, 27.

